

Danskernes Historie Online

Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt Danskernes Historie Online - Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskeres Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

Kirke historiske samlinger 1970

*Udgivet af Selskabet
for Danmarks Kirkehistorie
under redaktion af
Niels Knud Andersen
Leif Grane
Martin Schwarz Lausten*

G·E·C GADS FORLAG

KØBENHAVN

KIRKEHISTORISKE SAMLINGER

der er udgivet af »Selskabet for Danmarks Kirkehistorie« siden 1849 er planlagt til at udkomme med et bind årligt, som sendes til medlemmerne af Selskabet. Subskriptionsprisen for 1970 er fastsat til kr. 30,40 incl. moms. For ikke-medlemmer er prisen kr. 33,75 incl. moms. Indmeldelse i Selskabet sker ved skriftlig henvendelse til »Selskabet for Danmarks Kirkehistorie«, c/o Institut for dansk Kirkehistorie, Vodroffsvej 8, 1900 København V. Samtidig bedes man oplyse, gennem hvilken boghandler man ønsker Kirkehistoriske Samlinger leveret. Betaling for abonnementet er tillige medlemskontingent. For studerende forefindes en rabatordning. Også biblioteker og lignende institutioner kan indtræde som medlemmer. Af tidligere udsendte rækker haves endnu diverse årgange, som kan købes ved henvendelse til Institutet. Om Selskabets aftale vedr. medlemsrabat på værker, udsendt af Institut for dansk Kirkehistorie, se nedenfor p. 205. Eventuelle manuskripter til Kirkehistoriske Samlinger bedes indsendt til redaktionen på ovennævnte adresse.

STYRELSEN

i

SELSKABET FOR DANMARKS KIRKEHISTORIE

Professor, dr. theol. NIELS KNUD ANDERSEN (1958). Formand (1964).
Professor, dr. theol. P. G. LINDHARDT (1949). Næstformand (1964).
Amanuensis, cand. theol. MARTIN SCHWARZ LAUSTEN (1968). Sekretær (1968).
Provst CARL TROCK (1959). Kasserer (1959).
Pastor emeritus, dr. theol. L. P. FABRICIUS (1949).
Afdelingsleder, dr. theol. KNUD BANNING (1958).
Afdelingsleder, dr. theol. K. E. BUGGE (1960).
Professor, dr. theol. TROELS DAHLERUP (1963).
Docent, dr. theol. ANDERS PONTOPPIDAN THYSSEN (1964).
Professor, dr. theol. JAKOB BALLING (1965).
Professor, dr. theol. LEIF GRANE (1965).
Professor, dr. phil. SVEND ELLEHØJ (1968).
Professor, dr. phil. OTTO NORN (1968).

Æresmedlemmer

Professor, dr. theol. EINAR MOLLAND, Oslo (1949).
Professor, teol. dr. HILDING PLEIJEL, Lund (1949).
Professor, fil. et teol. dr. AARNO MALINIEMI, Helsingfors (1953).
Pastor emeritus JOHANNES PEDERSEN, Odense (1966).

ISBN 87 12 45987 9

Fr. Bagges kgl. Hofbogtrykkeri

INDHOLD

Mater Ecclesia, et tolkningsforsøg af døbefonten i V. Egede kirke. Af FRANS CARLSSON	side 1
Et hidtil utrykt brev til Johannes Bugenhagen (1547). Af MARTIN SCHWARZ LAUSTEN	8
Catalogus Hereticorum. Et hidtil utrykt latinsk skrift af Peder Palladius. Af MARTIN SCHWARZ LAUSTEN	12
Hans Thomissøns tilføjelser i salmebogens 2. udgave. Af ANDERS MALLING	46
Teologi og erfaring. En side af Otto Møllers tænkning. Af JØRGEN J. JENSEN	53
Brevvexling mellem Peder Madsen og Valdemar Amundsen 1900-1906. Udgivet af P. G. LINDHARDT	85
Folkekirkens status i hovedstaden. Af PER SALOMONSEN	117
En forudsigelse om præstebestanden. Af PER SALOMONSEN	131
1969. En oversigt ved CARL TROCK	136
Votum over besvarelser af Selskabets prisopgaver 1968-1969	167
Prisopgave 1970-1971	191
Forfatternes adresser	192
Rettelser og register ved SØS LAUSTEN	193
Institut for Dansk Kirkehistorie	202

Mater Ecclesia – et tolkningsforsøg af døbefonten i V. Egede kirke

Af *Frans Carlsson*

V. Egede kirkes døbefont er et unikum med henblik på dens ikonografiske udformning. På kummen og vulsten er, som fontens eneste udsmykning, fremstillet en kvinde uden tøj, som lader sig die af to dyr, på højre side en drage og på venstre side et firefodet dyr, men det mest bemærkningsværdige ved hele fremstillingen er, at den er vendt op og ned, så at kvinden og dyrene står på hovedet (fig. 1, 2). Kvinden synes imidlertid uberørt af disse omstændigheder, idet et smil synes at spille over hendes læber. Hendes hår, som lader ørerne frie, falder frit ned over fontens vulst, og hun holder sine hænder frem, den højre åben med håndfladen fra sig og med fingerspidserne nedad (set fra hende) og den venstre halvknyttet og med to kugleformede genstande, men i øvrigt i overensstemmelse med den højre hånd. Til slut må nævnes, at hun savner underkrop.

Vedrørende denne fremstilling skriver M. Mackeprang: »Af Lasterne, der sammen med Dyderne ikke er noget ukendt Motiv i fremmed Fontekunst, er kun én sikkert paaviselig herhjemme, nemlig 'Luxuria' af hvilken vi har den mærkelig nok paa Hovedet vendte Fremstilling paa V. Egedefonten: En Kvinde der dies af to Drager«[1]. Videre hedder det: »Højst besynderlig baade ved sit Motiv og ved dettes Placering er Vester Egedefonten. I et regelmæssig formet Felt paa den nederste Del af den ellers helt glatte Kumme samt paa den overvættets svære Vulst er i omvendt Stilling udhugget Hoved og Overkrop af en Kvinde med lange svungne Horn, der dies af to Udyr med spidst Hoved og – ligesom Kvinden – mandelformede Øjne. Det ene er et langstrakt, firfodet Dyr, det andet en vinget Drage med krøllet, i Spidsen tvedelt, Hale.

[1] M. Mackeprang: *Danmarks middelalderlige Døbefonte*. København 1941. p. 61.

4. Terra. Kalkmaleri fra Limburgkatedralen, fra 1200-tallets første halvdel. Foto fra P. Clemens: »Die Malerei des Rheinlandes«, *Publikationen der Gesellschaft für rheinische Geschichtskunde*. Düsseldorf 1916.

Vi står her overfor en i Middelalderens kirkelige Symbolik ret almindelige Fremstilling af 'Yppigheden' (Luxuria)«[2].

Motivet med kvinden, der lader sig die, er foruden i V. Egede kendt fra seks andre skandinaviske døbefonte nemlig fra Ålborg[3], hvor de diende dyr er løver. Fra Broby (Sjælland)[4], Lyngsjö (Skåne)[5], Ö. Hoby (Skåne)[6] og Simris (Skåne)[7] er dyrene i samtlige tilfælde drager, medens i Knislinge (Skåne)[8] er de diende dyr slanger. Symbolet er også kendt fra et tympanon i Gosmer kirke (Jylland)[9], fra kalkmalerierne i Birkerød kirke (Sjælland)[10] samt fra en portalomfattning på Väte kirke (Gotland)[11]. I Gosmer er dyrene løver, medens det i Birkerød og Väte er drager.

[2] Ib. pp. 80 ff.

[3] Ib. fig. 248 b.

[4] Ib. fig. 481 b.

[5] L. Tynell: *Skånes medeltida dopfuntar*, h. I-IV. Stockholm 1913-21. pl. VIII:1,4.

[6] Ib. pl. XXIV:1, XXV:2.

[7] Ib. p. 67.

[8] Ib. pl. XIV:3.

[9] M. Mackeprang: *Jydske Granitportaler*. København 1948. fig. 150.

[10] O. Odenius: »Den döda modern som däggas av ormar, Några anteckningar kring Luxuriamotivet 'femme aux serpents'«, *Danske Studier*. København maj 1961. fig. p. 17.

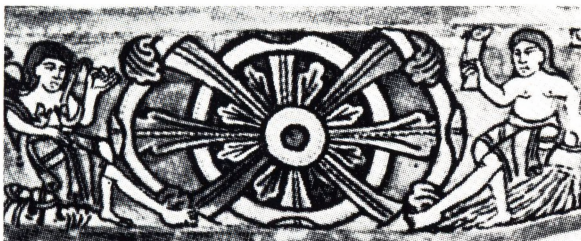
[11] *Sveriges kyrkor*, Gotland III. Stockholm 1942. fig. 326.

1. V. Egedefonten. Foto fra M. Mackeprang: *Danmarks middelalderlige Dobefonte*. København 1941. fig. 50.

2. Mater Ecclesia, V. Egedefonten. Foto forf.

3. Terra og Aqua. Marginaltegning fra Odbertevangelariet, ca. år 1000. Foto fra H. Swarzenski: *Monuments of romaneseque Art*. London 1953. fig. 69:161.

5. Terra. Sakramentarium fra S. Denis, ca. 870. Foto fra H. Swarzenski: *Monuments of romanesque Art*. London 1953. fig. 5:9.

6. Aer. Glasmaleri fra Lausannekatedralens rosetvindue, ca. 1235. Foto fra Ellen J. Beer: *Die Rose der Kathedrale von Lausanne und der kosmologischen Bilderkreis*. Basel 1952. Taf. 18.

7

8

7. Luxuria. Kalkmaleri fra Birkerød kirke, ca. 1400. Foto forf. — 8. Prudentia. Statue fra kardinal del Montezdis grav i S. Sabina, Rom, ca. 1480. Foto fra Carla Faldi Gugielmo: »Roma/basilica di S. Sabina«, *Tesori d'Arte cristiana*. Bologna 1966. p. 106.

9. Ecclesia. Glasimaleri fra katedralen i Bourges, 1200-talet. Foto fra E. Male: *L'Art religieux du XIIIe Siècle en France*. Paris 1910. fig. 169.

11. Ecclesia og de troende i vintræet. Skulptur på stræbepiller fra Strassburg domkirke, ca. 1225. Foto fra R. Hamann & K. Wilhelm-Kästner: *Die Elisabethkirche zu Marburg und ihre künstlerische Nachfolge* II. Marburg 1924. Abb. 120.

12. Maria givende die til en troende. Stik til dekorationsplade for et relikvarium, år 1519. Foto fra Fritz: *Gestochene Bilder*. Köln & Graz 1966. Abb. 44.

Den diegivende kvinde kan have et halvt dusin forskellige betydninger så som elementerne Terra, Aqua og Aer, dyden Prudentia, lasten Luxuria og Ecclesia. Det viser sig også, at det samme begreb somme tider har ét dyr, somme tider to. Disse kan være ensartede, men også forskellige, og de er slet ikke nødt til at die kvinden, men kan simpelthen blive holdt i hendes hænder. En diegivende Terra med to slanger findes i Odbertevangelariet (fig. 3), med en slange og et svin på en hvælving i Limburgkatedralen (fig. 4), og med to mennesker i et sakramentarium fra S. Denis (fig. 5). Aqua-symbolikken er fastlagt på en relief i benediktinerklostrets korsgang i Moissac[12], medens motivet i Lausannekatedralens rosetvindue symboliserer Aer (fig. 6). I Birkerød repræsenterer billedet Luxuria (fig. 7), og som Prudentia findes den på kardinal del Montezdis grav i S. Sabina, Rom (fig. 8), medens den på et glas-maleri i Bourgeskatedralen er symbol for Ecclesia (fig. 9).

Af alle disse forskellige betydninger, som den diegivende kvinde kan have, er to, som kan sættes i et meningsfyldt forhold til døbefonten nemlig Aqua og Ecclesia. Et symbol for Aqua kan anses for et meget passende motiv på en font, men denne tolkning giver intet svar på, hvorfor billedet er vendt på hovedet, thi jeg kan ikke dele Mackeprangs opfattelse at »Det vil sikkert være ørkesløst Hovedbrud at søge at forklare, hvorfor den gamle Stenmester bogstavelig talt har vendt op og ned paa det hele«[13].

Ecclesiabetydningen lader sig imidlertid forene med dette, at kvinden sidder omvendt, og en forklaring får man i Hildegard fra Bingens beskrivelse af Ecclesia, det hedder der: »Die heilige Braut Christi, die Kirche, ist die gnadenreiche Mutter, die von ihrem göttlichem Bräutigam das neue Leben empfängt und in jungfräulicher Unversehrtheit alle, die durch gläubige Unterwerfung in ihren mütterlichen Schoss eingehen, für das Leben der Gnade gebiert.«[14] »Wie man ein Netz zum Fange ausspannt, so öffnet die Kirche den Schoss ihrer mütterlichen Liebe, um alle, die glauben wollen, darin aufzunehmen – -. Aber noch trägt die Kirche diese ihre Kinder in ihrem Schoss und schenkt ihnen durch die Abwaschung der Sünde im Bade der Wiedergeburt das Leben.

[12] P. Clemen: »Die Malerei des Rheinlandes«, *Publikationen der Gesellschaft für rheinische Geschichtskunde*. Düsseldorf 1916. p. 511. n. 12.

[13] M. Mackeprang: *Danmarks middelalderlige Døbefonte*. København 1941. p. 82.

[14] Hildegard von Bingen: *Wisse die Wege, Scivias*. utg. Berlin 1928. p. 127.

– – In dieser Wiedergeburt aus dem Geiste und dem Wasser schenkt sie stets neuen Kindern das Leben.«[15] »Schwartzte Kindlein schwimmen jetzt nahe der Erde langsam durch die Luft daher, wie Fische im Wasser. Sie gehen durch die Spalten in den Schoss der Kirche ein. Diese aber zieht sie durch einen tiefen Atemzug zu ihrem Haupte empor – –. Schwartz sind die törichen Menschen, die noch nicht abgewaschen sind, im Bade der Erlösung. – – Die Taufe – – ist gleichsam der tiefen Atemzug der Kirche«[16]. Nun wandeln die Kindlein, die in der Schoss des Weibes eingegangen sind, in dem Glanze, der es umflutet. Das bedeutet, dass diejenigen, deren glückliche Mutter die Kirche durch den geweihten Taufquell geworden ist, im göttlichen Gesetze verharren müssen.«[17]

Af disse citater fremgår, at Hildegard, som skrev sine værker i 1100-tallets midte, tænker sig dåben som en optagelse i kirken, fremstillet som en almoder, fra hvis skød de, som døbes, igenfødes. Fontens betydning av en fødende Ecclesia er imidlertid ikke Hildegards invention, for allerede overbygningen på Lateranbaptisteriet udtrykker den i ordene: »Virgineo faetu genitrix ecclesia natos«[18], og mange manuskripter fra middelalderen har det samme syn[19]. En speciel interesse har Stowemissalet, hvori det i engelsk oversættelse hedder: »there may come forth from the unspotted womb of the divine font a heavenly offspring, reborn unto a new creature.«[20] Med udgangspunkt fra disse tekster kan kvinden og døbefonten i V. Egede kirke betragtes som Ecclesia og kummen som hendes skød. Heraf følger så, at hun må sidde omvendt for at kunne modtage børnene i sit skøds vand. At Ecclesia savner ben, får også sin erklæring i Hildegards vision: »in ihrem untersten Teile endlich war die Gestalt unvollendet«[21], og det erklæres med, at »sie noch nicht zum vollen Ausbau und zum höchsten Glanze ihren Vollendung gelangt ist.«[22]

Den fremstilling, som ligner den i V. Egede mest, er et relief i

[15] Ib. p. 131.

[16] Ib. p. 133.

[17] Ib. pp. 135 ff.

[18] P. A. Underwood: »The Fountain of Life in the manuscripts of the Gospels«, *Dumbarton Oaks Papers* 5. Cambridge, Massachusetts 1950. p. 55.

[19] Se f.eks. Ib. p. 63, n. 81. & E. Gustafsson: »Barlingbofontens reliefer – ett tolkningsförsök«, *Fornvännen* 1958, pp. 30 ff.

[20] E. C. Whitaker: *Documents of the baptismal Liturgy*. London 1960. p. 209.

[21] Hildegard von Bingen: *Wisse die Wege, Scivias*. utg. Berlin 1928. p. 153.

[22] Ib. p. 131.

10. Maria med Jesusbarnet på sit skød siddende i en døbefont. Stenrelief i Vettorimuseet, 1200-tal?. Foto af F. X. Kraus: *Geschichte der christlichen Kunst I*. Freiburg im Breisgau 1896. fig. 158.

Vettorisi Museum (fig. 10). Her sidder Maria med Jesusbarnet på sit skød i en døbefont, fra hvilken to synlige vandkaskader vælder. Denne skulptur kan siges at illustrere et par passager skrevet af Robert fra Deutz, hvori det hedder: »Dividentur, inquam, viventes aquæ in ista quatuor capita«[23] og videre »Similiter aquæ scripturarum ex te, soror mea sponsa, dulcescunt ex utero tuo, sive per uterum tuum vivents factæ sunt«[24]. Heri sammenlignes Marias skød indirekte med en font, og når Maria og Ecclesia ofte er parallelliserede med hinanden, kan disse to fremstillinger siges at bruge det samme billede, nemlig fonten eller kummen som et skød.

Ecclesia føder ikke kun sine børn, men ernærer dem også ved sine bryster. I et af Germanus fra Paris breve hedder det i engelsk oversættelse: »The infant is nourished with milk: the catechumen is anointed with chrism. Milk is drawn from the mother's breasts: so chrism is consecrated in the bosom of our holy mother the Church.«[25] Også fra denne tekst kan kvinden tolkes som

[23] E. Gustafsson: »Barlingsfontens reliefer – ett tolkningsförsök«, *Fornvännen* 1958. p. 39, n. 44.

[24] Ib. p. 39, n. 43.

[25] E. C. Whitaker: *Documents of the baptismal Liturgy*. London 1960. p. 155.

Ecclesia, medens dyrene er katekumenerne, som får krisma efter dåben. At katekumenerne er fremstillet i dyreform kan måske synes underligt, men det som er gældende for Terra, som kan have både dyr og mennesker til at die sig, må også være gyldigt for Ecclesia.

Fra sidstnævnte citat fremgår, at katekumenerne dier krisma, men fra et tidligt kristent manuskript, forfattet af Hippolytus (død cirka 235) kan det antages, at de dier Jesu ord. I en engelsk oversættelse hedder det: »those who believe are nourished like little children, making the bitterness of the heart sweet by – – his /Jesu/ word«[26]. At de troende ernæres som små børn kan tolkes, som at de får Jesu ord gennem dien, og i denne sammenhæng kan henvises til en fremstilling på Strassburgkatedralen. To billeder kommenterer her hinanden gennem deres placering og indhold. Det ene viser nogle mennesker klatrende i vintræer spisende af dets druer, og det andet viser en kvinde, der dies af to drager, hvis haler ender i vinblade (fig. 11). Menneskene, der spiser druer, er et hyppigt forekommende symbol på de kristnes liv i Jesus som sammenlignede sig med vintræet[27], hvorfor kvinden og dragerne direkte kan passes ind i den samme symbolik ved hjælp af Hippolytus ord.

En nærstående fremstilling, gjort af Urs Graf 1519, viser Ecclesias parallel Maria klemmende sit ene bryst, så en stråle mælk sprøjter i en troendes mund, medens teksten siger: »Lace Dei Matrem Se Monstrat Maria Virgo« (fig. 12). Denne symbolik turde gå tilbage til S. Bernhards åbenbaringer med samme motiv[28]. Anselm af Laon siger også, at Ecclesia giver die, og denne er de to testameters mælk[29].

Når kvinden ud fra to forskellige synspunkter, ved at føde og ernære børnene i dåben, kan ses som Ecclesia, må det anses for sandsynligt, at hun repræsenterer dette begreb. Symbolet virker måske fremmed på os, som det så ofte er tilfældet med den romanske kunst,[30] hvilket har sin grund i vores bristende historiske kundskaber. Mackeprang er af en anden mening, og han tvivler på, »at de gamle stenmestre altid har taget det saa nøje med Symbolik-

[26] G. Every: *The baptismal Sacrifice*. London 1959. p. 38.

[27] Johs. kap. 15, 1 f.

[28] L. Reau: *Iconographie de l'Art chrétien*, T. II:2. Paris 1958. p. 633.

[29] E. Male: *L'Art religieux du XIIIe Siècle en France*. Paris 1910. p. 424.

[30] Motivet forekommer selvfølgelig også udenfor middelalderen se f.eks. N.-A. Bringéus: »Caritas Romana och de bevingade dygderna«, *Rig* 1969 h. 2. pp. 49 ff.

ken, som adskillige Arkæologer og Kunsthistorikere er tilbøjelig til at tro^[31]. At tænke sig at en af kirkens vigtigste genstande blev til ved et slumptræf er ikke sandsynligt, men V. Egedefonten turde være et eksempel på det højt tænkte symbolsprog, hvilket vi i dag i høj grad har mistet kontakten med.

[31] M. Mackeprang: *Danmarks middelalderlige Døbefonte*. København 1941. p. 83.

Et hidtil utrykt brev til Johannes Bugenhagen (1547)

Af Martin Schwarz Lausten

Johannes Bugenhagens breve fra sidste halvdel af året 1547 var naturligt nok fyldt af triste efterretninger og bange anelser om fremtiden efter det katastrofale nederlag for de evangeliske fyrster i den schmalkaldiske krig[1]. I et af sine talrige breve til Christian III af Danmark, dateret den 13. november 1547, henviser Bugenhagen i denne sammenhæng til et par vedlagte breve, af hvilke kongen kan erfare »Was Keiserliche Majestat ausgesprochen hat im Reichstage von der Religion«[2]. På et eller andet tidspunkt er disse bilag kommet bort fra Bugenhagens brev til kongen, Andreas Schumacher formodede således, at de var gået tabt[3], men det er nu lykkedes af finde et af disse bilag, og det skal aftrykkes her, da det viser sig at være et hidtil ukendt brev (original) til Johannes Bugenhagen, dateret Augsburg den 24. Oktober 1547. Som afsender står navnet »Stargarde(nsis)«[4].

Baggrunden for det her aftrykte brev er de møder, som holdtes

[1] Dr. Johannes Bugenhagens Briefwechsel, Hrsg. Otto Vogt. Mit einem Vorwort und Nachträgen von Eike Wolgast unter Mitarbeit von Hans Volz, Hildesheim 1966, p. 394–414.

[2] Vogt og Wolgast, anf. skr. p. 412. Disse efterretninger har rystet Bugenhagen så voldsomt, at han anmoder kongen om sammen med ham at anråbe Gud om bistand ved hjælp af den bøn, Bugenhagen derefter skriver i brevet.

[3] »Da diese Briefe sich nicht mehr bey dem Original befinden, so müssen selbige durch die Zeit verloren gegangen seyn«, Gelehrter Männer Briefe an die Könige in Dänemark.. »von Andreas Schumacher, I (Kopenhagen und Leipzig 1758), p. 103.

[4] Da brevets højre kant er ødelagt, mangler en del bogstaver i nogle linjer. Dette gælder også de sidste bogstaver i underskriften. Bevaret er kun *Stargarde*. Formodentlig har der stået Stargardensis. Da Otto Vogt bl.a. anvendte Schumachers værk til sin »Dr. Johannes Bugenhagens Briefwechsel, Stettin 1888, er det forståeligt, at brevet ikke findes hos ham. Det savnes ligeledes i de forskellige supplementter til Vogts værk, som gennem årene er udkommet og anført i Eike Wolgasts udgave af Vogts arbejde (jfr. ovenfor note 1). De *utrykte* breve til og fra Bugenhagen, som nævnes i denne andenudgave p. 713 ff, er siden offentliggjort af Eike Wolgast i »Archiv für Reformationsgeschichte«, Jahrgang 58, 1967, p. 73–89. Jfr. desuden de af mig offentliggjorte Bugenhagen-breve fra 1545 og 1556 i Kirkehist. Saml. 7. række, VI (1968), p. 525 f. og i Hansische Geschichtsblätter 86. Jahrgang, 1968, p. 80 f.

på Augsburgers rigsdagen i september-oktober 1547 mellem kejser Karl V og kurfyrsterne, fyrsterne og stæderne angående ordningen af de tyske landes religiøse forhold. Som krigens sejrherre og opbragt over, at paven havde flyttet Tridentinerkonciliet til Bologna, var kejseren fast besluttet på selv at ordne dette spørgsmål. Kort tid inden konciliet afrejste, havde man nået at færdigbehandle dekretet om retfærdiggørelseslæren [5]. Forbitrelsen mod konciliet var stor blandt de evangeliske. Allerede i foråret 1547 holdt Melanchthon forelæsninger imod den her fremsatte retfærdiggørelseslære og arbejdede på et skrift i samme anledning [6], og allerede et år tidligere havde han fremsat et angreb mod konciliet gennem sit skrift »Caussae, quare et amplexae sint et retinendam ducant doctrinam quam profitentur ecclesiae, quae confessionem Augustanam sequuntur. De evangeliske ønskede af hjertet et koncil, sluttede han dette skrift, med det tridentinske kunne de på ingen måde anerkende. Det bestod kun af »modstandere«, og de havde tilstrækkeligt vist, at de ikke tænkte på nogen kirkeforbedring [7]. På rigsdagen i Augsburg gik kejserens krav ud på, at man m.h.t. en *endelig* ordning af de kirkelige forhold afventede konciliets resultater, og at man indtil da indførte en interimordning. Dette var naturligvis særdeles ugunstigt for de evangeliske. At en kejserlig interimordning især ville ramme deres kirke, stod dem ganske klart, og af konciliet kunne de kun vente værre resultater i så henseende. En del af fyrsterne gjorde derfor indvendinger, men navnlig byernes repræsentanter protesterede stærkt (den 15/10 1547) og bad bl.a. kejseren afstå fra en fortsættelse af konciliet. Tre dage efter fulgte kejserens svar, en tilbagevisning af alle indsigelserne, han forlangte, at alle underkastede sig det almindelige koncil – det tridentinske – og iøvrigt afventede de kommende resultater. Byernes repræsentanter forsøgte atter en del indvendinger, men måtte føje sig [8]. De videre forhandlinger skal vi ikke komme ind

[5] Hubert Jedin: Geschichte des Konzils von Trient, Bd. II, Freiburg 1957, p. 260 f.

[6] C. Schmidt: Philipp Melanchthon, i: Leben und ausgewählte Schriften d. Väter u. Begründer d. luth. Kirche, III, Elberfeld 1861, p. 478 f.

[7] Jedin, anf. skr. p. 176 f. C. Schmidt, anf. skr. p. 458. Den tyske udgave, »Ursach, warum die Stende, so der Augspurgischen Confession anhangen.« trykt i Melanchthons Werke in Auswahl, hrsg. von R. Stupperich, I, Gütersloh 1951, p. 411–448.

[8] Fr. Roth: Augsburgs Reformationsgeschichte, Bd. IV, München 1911, p. 81–90. 102–106. Karl Brandi: Kaiser Karl V, München 1937, p. 495.

på her. Som bekendt resulterede kejserens vilje i udarbejdelsen af »Buch Interim«, som blev rigslov den 30/6 1548.

I det her aftrykte brev til Bugenhagen omtales med bifald først et skrift af Melanchthon angående Tridentinerkonciliet, og hermed menes sandsynligvis det netop omtalte »Caussae, quare...«, og dernæst beretter afsenderen om kejserens krav. Det svar fra kejseren, der omtales, er formodentlig hans resolution af 18/10 1547, og dette har vel været refereret på det i brevet omtalte vedlagte »charta«, som nu ikke mere findes ved brevet. Afsenderen af brevet er tydeligt nok rystet over dette resultat af mødet med kejseren, og han frygter – med rette – hvad fremtiden vil bringe for Guds kirke, den evangeliske.

Det er ikke lykkedes at bestemme forfatteren til dette brev. Ordet Stargardensis er sandsynligvis enten et tilnavn eller et pseudonym. Af indholdet synes at fremgå, at han var blandt de evangeliske forhandlere i Augsburg, og hans bemærkninger om kejserens krav kunne nok nødvendiggøre en vis forsigtighed, ikke mindst på baggrund af den netop overståede krig [9].

Stargardensis til Johannes Bugenhagen [10].

S. Pagellæ opinionis obseruandissimi præceptoris nostris D.Ph.Mel. de continuatione Synodj Tridentinæ maxime quidem nostris qui pie de veræ Relligionis doctrina sentiunt, probantur. Quantum vero illæ ipsæ negotium promouerint charta adiuncta satis manifesto declarat.

[9] Man kunne tænke sig den mulighed, at afsenderen var eller havde været studerende i Wittenberg. I immatrikulationslisterne fra årene efter 1530 findes fem studenter med tilføjelsen Stargardensis eller Stargardiensis, efter den pommerse by Stargard. Blandt disse var den senere så betydelige Jakob Runge, som indskrev sig »Jacobus Rung Starregardiensis Pomeranus«, C. E. Foerstemann: *Album Academiae Vitebergensis*, I, Lipsiæ 1841, p. 221. En sammenligning, vi har foretaget mellem dette brev og en ægte håndskriftprøve af Runge viser ganske vist en del ligheder, men ikke tilstrækkelige. Iøvrigt skal Jakob Runge allerede i september 1547 have tiltrådt sit professorembede i Greifswald, Klaus Harms: *Jakob Runge*, Ulm 1961, p. 27. Brevets segl, i grønt lak, giver p.g.r. af det utydelige aftryk ingen positive oplysninger.

[10] Rigsarkivet, København, sign.: T.K.U.A. Alm. Del 3, Diverse Sager vedr. hele Tiden til 1770, nr. 58 »Breve fra udenlandske Universiteter og lærde Mænd«, pakken M-R, Orig. I segl.

I parantes er her sat de bogstaver, som mangler, fordi brevets højre kant er ødelagt.

En kritisk gennemlæsning af transskriptionen er venligst foretaget af stud.mag. N. J. Green Pedersen.

Nam ubi nos Caesaris responsioni inserendum censeremus, ut articuli iamnum Tridenti definiti a professoribus nostræ Religionis discutiendi reassumerentur, bone Deus quantos cumulus Sophisticarum ineptiarum pars aduer(saria) intexere cupiebat. Ita ut tandem respons(so) dato contenti esse coacti simus, quid itaque futurum sit res ipsa loquitur. Proinde necesse est, ut omnes pij sua vota arden(ti) coniungant et precentur aeternum patr(em) servatoris nostri Iesu Christi, ne sinat Sathanam Ecclesi(am) suam dissipare, et ne priuet nos vera luce Euan-gelij propter gloriam sanctissimi nominis sui. Amen.

His paucis bene valeat dignitas vestra.

Raptim ex Augusta 24. Octobris Anno 47.

*D.V.
addictiss.*

Stargarde(nsis).

Udskrift:

*Venerabili viro doctrina & pietate excellenti Domino
Ioanni Bugenhagio Pomerano Sacræ Theologiæ Doctori,
et Pastori apud Vitæbergenses, Domino et Patrono suo
colendo.*

Cito.

Cito.

Catalogus Hereticorum.

Et hidtil utrykt latinsk skrift af Peder Palladius

Af *Martin Schwarz Lausten*

I Västerås Stifts- og landsbiblioteket, Sverige, har man fornylig i et samlingsbind fra 1558 opdaget et hidtil ukendt Peder Palladius-manuskript. Det drejer sig om et latinsk skrift på 65 sider i lille oktav med titlen »Catalogus Hereticorum secundum ordinem alphabeticum«, dateret 1556, skrevet af Morten Pedersen (Grenaa)[1].

Dette håndskrift af Peder Palladius giver os et interessant indblik i hans litterære arbejdsmetode og supplerer på forskellig vis vor viden om hans teologiske standpunkt.

Men dette skrift er dog ikke det eneste, i hvilket Peder Palladius har beskæftiget sig med kættere. I 1557 udkom i Wittenberg hans »Catalogvs aliqvot haeresivm huivs aetatis, et earum refvtatio«, besørget til trykken hos Peter Seitz af Melanchthon, som også forsynede bogen med en fortale til Herluf Trolle[2]. Tilsyneladende øvede Melanchthon censur mod Palladius' manuskript, idet han nemlig udelod afsnittene de Svermeriis, de Anabaptistis, de Sacra-

[1] Samlingsbindet indeholder flg. trykte skrifter: Niels Hemmingsen: *Enchiridion theologicum*, Wittenb. 1557. David Chytræus: *Catechesis in Academia Rostochiana*, Wittenb. 1554. Rodolphus Gualtherus: *Argumenta omnium tam Veteris quam Novi Testamenti capitum*. Tiguri 1547.

De to første tryk er forsynet med talrige håndskrevne noter i marginen og mellem linierne, ligesom der er foretaget tilføjelser på hvide blade mellem de enkelte tryk. På sidste blad af Chytræus-trykket er skrevet »Martinus: P.« Manuskriptet, noterne og navnetrækket er skrevet med samme hånd, der genfindes i manuskriptet Ny kgl. Saml. 927, 4°, Det kgl. Bibliotek, København, »Kalenderoptegnelser« af Morten Pedersen, Grenaa, jfr. Ehrencron-Müller: *Dansk Forfatter-Lexikon VI*, 258. Ifl. en notits på titelbladet af det første tryk tilhørte bogen 1608 Jacob Pedersen Mariager, jfr. *Kirkehistoriske Samlinger 3. Række*, bd. II, 748. (Oplysningerne fra Håndskriftafdelingen, Kgl. Bibl.) En mikrofilm af skriftet findes nu i Det kgl. Bibl., København. Sign. Ms micro 1469.

[2] Lauritz Nielsen: *Dansk Bibliografi 1551–1600*, Kbh. 1931–33, nr. 1256. Lauritz Nielsen meddeler iøvrigt fejlagtigt, at fortalen er af Peder Palladius.

mentarijs og de Stancaro, i hvilke Palladius bl.a. rettede heftige angreb mod kalviniserende nadveropfattelser. Da biskop Hans Poulsen Resen, Palladius' store beundrer, i 1638 genudgav bogen, medtog han disse kapitler. På titelbladet oplyste han om udgaven »ex Protographo nunc integra & emendata, simpliciter ac candidē.«[3] I indledningen til skriftet omtaler Palladius først Augustins »De Hæresibus«. Augustin beskriver her samtlige kættere fra Simon Mager frem til Pelagianerne, ialt 88 kættere, og han bekæmper disse, siger Palladius, for at få ro i kirken. Augustin ønsker enhed i menighederne, han hader kætterne, fordi han elsker Kristi brud, kirken. Hans eksempel er det nu i allerhøjeste grad nødvendigt at efterfølge og dette gøres ved at beskrive de kætterier, der opstået under pavedømmet, og de, der opstår i vor egen tid. Derved har man bedre mulighed for at skelne mellem sand og falsk lære, og man vil kunne gennemskue, hvorledes Satan driver sit spil gennem kætterne. Iøvrigt er dette også nødvendigt for Palladius personligt, han ville nemlig svigte sit embede, mener han, hvis han undlod at afsløre kætterne.

I bogen henvender han sig til de theologistuderende, og man kan formode, at bogen bygger på en forelæsningsrække, han har holdt, således som det også var tilfældet med et andet af hans mere kendte latinske skrifter, »De Poenitentia et de Justificatione« (1558). Hans fremgangsmåde her er den, at han først nævner det pågældende kætteris hovedindhold, hvorefter han, pædagogisk opstillet i flere punkter, gendriver samme. Af vigtighed er naturligvis hvilke hjælpemidler, Palladius har anvendt, og det er interessant, at han gang på gang henviser til Augustins skrifter som autoritet, ligesom han også tilbageviser kætternes anvendelse af augustinske skriftsteder. Peder Palladius røber stor fortrolighed med denne kirkefader, for hvem han da også i anden sammenhæng har udtrykt sin store beundring – »S. Augustinus er en krone over de andre Patres«[4]. Videre henviser han studenterne til skrifter af Luther og Melanchthon, især sidstnævntes »Locis«, og han omtaler skrifter af en række andre samtidige theologer, Johannes Brenz, Flacius

[3] Jfr. Martin Schwarz Lausten: Biskop Niels Palladius, Kirkehistoriske Studier II. Række, nr. 27, Kbh. 1968, p. 18. Resens udgave af skriftet indeholdt således flg. kapitler: De Svermeriis, Anabaptistis, Sacramentarijs, Antinomis, Interimistis, Osiandrinis, Stancaro, Serveto, Caspare Stenkfeldio, Postello, Mathia Lauterwald.

[4] Peder Palladius' Danske Skrifter, udg. Lis Jacobsen, Bd. II, Kbh. 1914–15, p. 62.

Illyricus, Joachim Mörlin og Justus Menius. Efter omtalen af kætteren Mathias Lauterwald erklærer Palladius, at han nu ikke længere ønsker at opholde sig ved disse mennesker. Det er ikke muligt at behandle hver enkelt kætters lære omhyggeligt, for de er i virkeligheden utallige, de som angriber puram Euangelij doctrinam. Denne hob består ikke alene af sværmere som Stancarus, Postellus et similes Diaboli satelittes, men herhen hører også mennesker som ved pontificij scriptores, instructi ingenijs, eloquentia & autoritate Ecclesiam Dei impugnarunt. Bogen afslutter Palladius derefter ved at citere de ord, Luther skal have udtalt om nødvendigheden af uophørlig kamp mod Satan etc. kort før sin død [5].

Vender vi os derefter til det nyfundne håndskrift og spørger efter dets kilder, viser det sig, at dette Palladius-skrift er en gengivelse af Augustins »De Hæresibus«, suppleret med store selvstændige afsnit af Palladius, som navnlig henimod slutningen af det bevarede manuskript antager et sådant omfang, at det originale palladianske stof udgør ialt næsten halvdelen af hele skriftet. Under sit arbejde har Palladius anvendt Erasmus' udgave af Augustins skrifter [6]. Om forholdet mellem Augustins og Palladius' tekster gælder først, at Palladius meddeler sine kættere i alfabetisk rækkefølge, medens Augustin går kronologisk frem. M.h.t. stofmængden kan følgende fortegnelse dels give et samlet overblik over de kættere, Palladius her beskæftiger sig med, dels vise, hvilket nummer de pågældende kættere har i Augustins skrift, og endelig vil man kunne se, hvor vidt Palladius følger sit forlæg hvad stoffets mængde angår. Manuskriptets stavemåde følges.

Af oversigten fremgår dels, at alle de kættere, Palladius behandler, findes hos Augustin, dels at man savner en del af Augustins 88 kættere hos Palladius. Nu viser det sig imidlertid, at det meste af dette manglende stof hører hjemme under bogstaverne P, R, S, T, og V. Palladius' manuskript slutter brat midt i en sætning under gennemgangen af Proclianitæ. Hertil kommer, at Palladius i sin

[5] Om disse Luther-ord og Georg Rörers andel heri se »Skrifter af Peder Palladius. Hidtil utrykte latinske skrifter. Udg. af Martin Schwarz Lausten under medvirken af N. J. Green Pedersen, Kbh. 1968, p. 154 note 12.

[6] Dette fremgår f.ex. af artiklen om Gnostikerne, hvor Palladius følger Erasmus' text, jfr. Sancti Aurellii Augustini, Opera Omnia, ed. J.-P. Migne, Tomus Octavus, Parisiis 1886, (= Patrologiæ Cursus Completus. Series Latina, Tom. 42), sp. 27, note 1. Også fra Palladius' øvrige litterære produktion kender vi hans fortløshed med denne Erasmus-udgave, jfr. Skrifter af Peder Palladius, p. 154, note 16.

<i>Palladius:</i>	<i>Augustin:</i>	<i>Palladius:</i>	<i>Augustin:</i>
1. Abeloitæ	87	31. Helvidianj	84
2. Adamianj	31	32. Hierachitæ	47
3. Aerianj	53	33. Heracleonitæ	16
4. Aetianj	54	34. Jouamianistæ	82
5. Alogianj	30	35. Luciferianj	81
6. Angelicj	39	36. Macedonianj	52
7. Antidicomariatæ	56	37. Manichej	46
8. Apellitæ	23	38. Marchionitæ	22
9. Apollinaristæ	55	39. Marchitæ	14
10. Apostolicj	40	40. Melchizedechianj	34
11. Arabicj	83	41. Melithianj	48
12. Arrianj	49	42. Menandrinj	2
13. Archonticj	20	43. Merithianj	8
14. Artotyritæ	28	44. Metangismonitæ	58
15. Bardesanitæ	35	45. Nazarej	9
16. Basilidæ	4	46. Nicolaitæ	5
17. Caianj	18	47. Noethianj	36
18. Carpocratitæ	7	48. Nouatianj	38
19. Cataphryges	26	49. Nudipedes	68
20. Cataroe	38	50. Origenianj	42
21. Cherinthianj	8	51. Origenianj	43
22. Cerdonianj	21	52. Ophitæ	17
23. Colorbasij	15	53. Patritianj	61
24. Coluthianj	65	54. Paternianj	85
25. Coelestianj	88	55. Pattolorinchitæ	63
26. Circumcelliones	69	56. Paulianj	44
27. Florianj	66	57. Pelagianj	88
28. Fotianj	45	58. Pepuzianj	27
29. Gnosticj	6	59. Priscillianistæ	70
30. Hebionitæ	10	60. Proclianitæ	60

artikel om Marchitæ henviser læserne til artiklen om Valentinianj, »de quibus infra vide«. Det samme gælder hans bemærkning under artiklen Proclianitæ, hvor han henviser til Seleucianerne. Det bevarede manuskript er altså et fragment. Augustins artikler nr. 67 og 71–80 leder man også forgæves efter i Palladius' manuskript, men dette kan skyldes, at Augustin her – i øvrigt ganske kortfattet – taler om en del unavngivne kættere [7]. Palladius har ikke kunnet

[7] »sine auctore et sine nomine«, Art. 67, Migne sp. 42.

indpasse disse kætterier i sit alfabetisk tilrettelagte skrift. Tilbage bliver Augustins artikler nr. 62 Ascitæ, nr. 64 Aquarii og nr. 69 Donatistæ, som også savnes hos Palladius. De to førstnævnte kan Palladius have udeladt p.gr. af deres ubetydelighed, og at den vigtige og hos Augustin meget omfattende artikel om Donatisterne mangler skyldes sandsynligvis en fejl hos afskriveren, idet det af Palladius' artikel om Circumcelliones fremgår, at han også har haft en artikel om Donatisterne [8].

Palladius siger ingen steder direkte, at det er Augustins skrift, han videregiver. Hvor Augustin siger »jeg«, retter han til »Augustinus«, se f.ex. slutningen af artiklen om Arianerne. I dette ligger dog intet usædvanligt. Ofte følger Palladius sit forlæg ganske nøje. Til belysning kan anføres flg. eksempel:

Augustin

Adamianj ex Adam dicti, cujus imitantur in paradiso nuditatem, quæ fuit peccatum. Unde et nuptias aversantur, quia nec priusquam peccasset Adam, nec priusquam dimissus esset de paradiso, cognovit uxorem. Credunt ergo, quod nuptiæ futuræ non fuissent, si nemo peccasset. etc (Migne, sp. 31)

Palladius

Adamianj siue Adiæ ex Adam dictj, cuius imitebantur nuditatem, quæ fuit in paradiso ante peccatum, et nuptias auersabantur, quia nec priusquam peccasset Adam, nec priusquam dimissus esset a paradiso, cognovit uxorem, crediderunt ergo, quod nuptiæ futuræ non fuissent si nemo peccasset. etc (Nedenfor p. 19)

Men talrige gange forkorter han den augustinske text ganske betydeligt. Større interesse knytter sig imidlertid til de steder, hvor Palladius supplerer texten med selvstændige afsnit. Disse kan bestå i kortere indskydende bemærkninger, som f.ex. »Hic vides mi charissime frater miram sathanæ technam quemadmodum veritati mendatium anteponeere solet..« (nedenfor p. 22) eller »vide hic mi frater vt recte iudices ex scriptura sacra..« (nedenf. p. 27), men i adskillige tilfælde antager disse afsnit, som tidligere nævnt, et betydeligt omfang. Indholdet af disse passager giver et udmærket indtryk af Peder Palladius' formål med hele skriftet: foruden at

[8] Også Augustins artikel nr. 32 Elcesaitæ vel Sampsei savnes, men dette skyldes, at Palladius omtaler disse under artiklen Hebionitæ, nedenfor p. 26.

ville give kirke- og dogmehistoriske oplysninger om oldkirken er hans egentlige formål at fordømme og advare mod *samtidens* kætterier, idet han prøver at bevise, at disse har deres oprindelse i de omtalte oldkirkelige former for vranglære. De samtidige kætterier, Palladius her især beskæftiger sig med er anabaptisterne, jøderne og katolikkerne. Gendøbernes baggrund sporer han både hos Hierachliterne (nedenf. p. 27), Manikæerne (p. 29 f. og p. 33) og Pelagianerne (p. 38). Papisternes vildfarelser finder han fremst af kættere som Manikæerne (p. 31 f.), Nicolaiterne (p. 34), Nudipedes (p. 35), Passalorynkitterne (p. 37) og Pepuzianerne (p. 38). Jødernes kætteri er som Seleucianerne, som nægter, at Kristus er kommet in carne. De venter stadig på Messias, sed frustra, videmus enim venisse Christum quemadmodum erat promissus in prophetis.. (p. 43). Peder Palladius' jødehad er iøvrigt ligeså brændende som den fra hans øvrige litterære produktion velkendte afsky for gendøbere og papister: Quis nunc non videt eos esse populum maledictum et nullam illis esse salutem nisi recipiant fide quem crucifixerunt Iesum Christum.. (p. 45).

Blandt disse originale bidrag af Palladius fortjener også at nævnes hans behandling af Manikæerne, hvor han bl.a. søger at påvise, at disse i deres lære led for led er i modsætning til vor trosbekendelse. Også i artiklen om Nicolaiterne mærker man en personlig stilingtagen af Palladius. Han nævner, at nogle mener, det er usikkert, om disse kætteres ophavsmand virkelig skulle være en af de syv diakoner, som apostlene ordinerede[9]. Men Palladius mener dog at kunne tilbagevise en sådan kritik, for på apostlenes tid har der virkelig været en kætter Nicolaus. Dette fremgår nemlig af evangelisten Johannes' apokalypse kap. 2,6. Af interesse er videre Palladius' afsnit under Priscillianistae, hvor han gennem tre eksempler vil vise, hvor farligt det kan være at anvende den allegoriske fortolkningsmetode på Skriften[10]. I dette og det følgende afsnit henviser han iøvrigt til kommentarer af Johannes Bugenhagen[11].

Dette skrift af Peder Palladius var naturligvis ikke beregnet for lægfolk. Indholdet, sproget, latin, græske og hebraiske gloser, og henvisningerne viser klart dette, men det er lidt usikkert, hvem

[9] Acta 6,5: ⚭- og Nikolaus, en proselyt fra Antiokia.⚭

[10] ⚭-vt intelliges quam periculosa res sit allegoriis ludere in scripturis sacris, presertim eos, qui spiritum Christi non habent...⚭, nedenfor p. 40.

[11] Nedenfor p. 41 og p. 43.

Palladius egentlig retter dette skrift til. Det ville måske nok være nærliggende at mene, at vi også her har manuskriptet fra en af hans forelæsninger, i lighed med hans ovenfor omtalte bog »Catalogvs aliqvot haeresivm..«, men den tiltaleform, der dukker op talrige steder i dette manuskript[12] synes dog at pege i anden retning. Man kan formode, at Palladius her virkelig henvender sig til sin broder biskop Niels Palladius, vendingen *charissime frater* kunne nok tyde på dette, ligesom det også er kendt, at Peder Palladius hjalp broderen med anvisninger for embedsudøvelsen, udvexlede synodallier med ham, skrev forord og hilsner i hans skrifter[13]. Man kunne i så fald tænke sig, at Niels har videregivet teksten til gejstlige i stiftet f.ex. ved landemoderne. Mere sandsynligt forekommer dog, at Peder Palladius her blot i al almindelighed henvender sig til sine embedsbrødre, de lutherske præster. De advarende, belærende bemærkninger til »broderen« ville svare udmærket her til[14].

Hele manuskriptet er skrevet af samme hånd, en jævn og smuk skrift. Som ovenfor (p. 12) nævnt er nedskriften foretaget af Morten Pedersen, Grenaa. Han har ikke foretaget rettelser i manuskriptet. Der er adskillige fejl i latinen. Det samme gælder de græske gloser, også de hebraiske ord har voldt ham besvær. Et enkelt sted har han ladet plads stå åben, hvor der skulle stå en græsk glose (nedenf. p. 37) også et par andre steder i manuskriptet kunne tyde på, at han har haft vanskeligt ved at læse sit forlæg. Ejendommelig er iøvrigt en række små illustrationer, som han har foretaget i de enkelte artiklers overskrifter. Det kan være tegninger eller en art henkastede rids af dyr, blomster, forskellige symboler, – og en fod, i overskriften til artiklen om *Nudipedes!*

[12] *Charissime frater*, p. 22, *mi frater* p. 27, *optime frater*, p. 36.

[13] Se Martin Schwarz Lausten: Biskop Niels Palladius, p. 39. 42. 190.

[14] »-hic rursum animaduerte mi frater«, p. 27 »vide hic mi frater vt recte iudices, ibd. »hic rursus volo te primum scrutari scripturas..« (ibid.)

I denne sammenhæng ville det være naturligt at spørge, om dette Palladius-skrift kan have forbindelse med det anonyme »Cathalogus præcipuorum hereticorum et heresium«, som findes i håndskriftet »Samling af danske og latinske Casual-prædikener fra det 16. årh.«, Kall 524, 4°, Det kgl. Bibl. København, fol. 112v–115r, omgivet af to Palladius-manuskripter, jfr. »Skrifter af Peder Palladius«, p. 181. En undersøgelse har dog givet negativt resultat. Selvom det Kall'ske manuskript nok omtaler Augustin, er der her sandsynligvis ikke tale om afhængighed af denne. Skriftet er næppe af Palladius, det indeholder således bl.a. en del af de samme kætterier som det her aftrykte skrift, men med ganske andet indhold.

Texten aftrykkes her som den står i håndskriftet, dog er forkortelserne opløst. Peder Palladius' selvstændige afsnit er *kursive-rede*[15].

CATALOGUS HERETICORUM secundum ordinem alphabeticum
a P.P.D.E.S[1].

Abeloitæ

Abeloitæ siue Abelonij ab Adami filio Abel secundum quosdam ita nominatj, fuerunt Hereticj in campo Hypponensi, qui quamquam sine uxoribus esse non potuerunt, tamen non miscebantur vxoribus, sed mares et faeminae sub continentia professione simul habitabant, et ne carerent Heredibus aliorum ex vicinis locis liberos puerum scilicet et puellam sibi adoptabant, quos eiusdem coniunctionis pacto successores suos constituerunt, nec vnquam defuit illis vnde adoptarent, nam vicini circumquaque habitantes etiamsi eius sectae non fuerunt, tamen ob spem hereditatis suos filios Abelonites libenter aptandos dederunt. Sed hii hereticj omnes tandem correcti et catholicj facti sunt tempore Augustini, nec aliquis illius erroris vltra inuentus est.

Adamianj

Adamianj siue Adiaë ex adam dietj, cuius imitebantur nuditatem, quæ fuit in paradiso ante peccatum, et nuptias auersabantur, quia nec priusquam pecasset Adam nec priusquam dimissus esset a paradiso, cognouit uxorem, crediderunt ergo quod nuptiæ futuræ non fuissent si nemo pecasset. Nudi itaque mares fæminæque conuenerunt, nudi lectiones audierunt, nudi orauerunt, nudi celebrauerunt sacramenta, et ex hoc paradisum suam arbitrati sunt ecclesiam.

[15] Jeg takker stud. mag. N. J. Green Pedersen for hans kritiske gennemlæsning af transskriptionen samt talrige værdifulde oplysninger.

[1] Petrus Palladius Doctor Episcopus Sielandicæ. På bladet forud for denne første textside står CATALOGUS HERETICORUM per D. PETRUM PALLADIUM og i sidens øverste højre hjørne »1556«. Dette titelblad er i lighed med de forudgående blade fyldt med notater; disse har åbenbart ingen forbindelse med kætterskriftet.

Aerianj

Aereani ab Aerio quodam presbytero sic dicti, hii meo iudicio non sunt iudicandi hereticj, vt quidam eos fuisse putant, propterea quod orare vel offerre pro mortuis oblationem non oportere docuisent, nec statuta solenniter celebranda esse ieiunia, sed cum quisquis voluerit ieiunandum, nec videatur esse sub lege. In his duobus articulis mihi non videntur fuisse erronei, nam in altera damnant horribilem abominationem missarum, quæ haud dubie ex doctrina demoniorum est. In altera vero appostolos imitati laqueos conscientii initiendas esse noluerunt, neque audeo propterea illos hereticos nominare, quia non admodum superstitionem presbyterum ab Episcopo discernendum esse voluerunt. Sed ideo sensendi sunt heretici: Primum quia in Arrianorum haeresin prolapsi sunt. Deinde etiam quia Eucralitas vel Ampotacticas eos imitatos fuisse quidam prohibuerunt, de quibus hereticis infra suo loco dicetur.

Aetianj

Aetiani ab Aetio sunt vocati, idemque Eunoniani ab Eunonio Aeti discipulo, in quo nomine magis inotuerunt. Eunonius enim in doctrina [2] præualens acutius et celebrius hanc heresin defendit asserens patri filium et filio spiritum sanctum per omnia dissimilem esse, fertur etiam vsque adeo fuisse bonis moribus inimicus vt aseveraret quod nihil cuiquam abesset quorumlibet perpetratio ac perseuerantia peccatorum, si huius quae ab illo docebatur fidei participes esset.

Alogianj

Alogianj propterea sic vocantur tanquam sine verbo, λόγος enim verbum dicitur, quin domini verbum recipere noluerunt. Joannem euangelistum respuentes cuius nec Apocalipsin recipiunt. Has videlicet scripturas negant esse ipsius.

Angelicj

Angelici fuerunt Hereticj, qui in angelorum cultum inclinati erant.

[2] Den normale opløsning af forkortelsen i manuskriptet på dette sted er doctrina (eller måske disciplina). Hos Augustin står her dialectica.

Antidicomariaritæ

Antidicomariaritæ appellati sunt Hereticj, qui Mariæ virginitati vsque adeo infensi fuerunt, vt affirmauerunt eam post Christum natum viro suo fuisse commixtam.

Apellitæ

Apellitæ sunt Heretici quorum Apelles est princeps, qui duos quidem introduxit deos, vnum bonum, alterum malum, non tamen in duobus diuisis atque inter se aduersis esse principiis, sed verum esse principium deum, scilicet bonum, et ab illo factum alterum, qui cum malignus esset inuentus in sua mundum malignitate fecisse. Hunc Apellem dicunt quidam etiam de Christo tam falsa fecisse, vt diceret eum non quidem carnem deposuisse de coelo, sed ex elementis mundj accepisse, quam mundo reddidit cum sine carne resurgens in coelum ascendit.

Apollinaristæ

Apollinaristæ quos Apollinares instituit a catholica ecclesia de anima Christi dissenserunt, nam dixerunt sicut et Areani, deum Christum carnem sine anima suscepisse. In qua quæstione testimoniis euangelicis victi, mentem qua rationalis est anima Christi, sed pro hac ipsum verbum fuisse affirmauerunt. De ipsa vero ejus carne sic a recta fide dissensisse perhibentur, vt dicerent carnem illam et verbum vnus eiusdem substantiæ contentioicissime asseuerantes, verbum carnem factum, hoc est verbi aliquid in carnem fuisse conuersum atque mutatum, non autem carnem de Mariæ carne susceptam.

Apostolicj

Apostolicj fuerunt hereticj qui se isto nomine arrogantissime vocauerunt, eo quod in suam communionem non receperunt vtentes coniugibus et res proprias possidentes. Euchraticis isti similes sunt. Nam et apotacticae appellantur, quoniam se ab ecclesia seperantes nullam spem putabant eos habere, qui vtebantur his rebus quibus ipsi carebant.

Arabicj

Arabicj ita ab *Augustino* nuncupati fuerunt hereticj Arabiæ secundum Eusebium lib. 6 qui dixerunt animam cum corporibus mori

atque dissolui in fine saeculi vtrumque resurgere. *Hic vides mi charissime frater miram sathanæ technam quemadmodum veritati mendatum antepone solet, vt sub pretextu veritatis fallat incautos, sed hii disputatione Origenis dicuntur fuisse correctj.*

Arrianj

Arriani ab Ario in eis sunt notissimi errores, quo patrem filium et spiritum sanctum noluerunt esse vnus et eiusdemque naturae atque substantiae, quæ οὐσία grece appellatur, sed esse filium creatum, spiritum vero sanctum creatorem creaturae. Hoc est ab ipso filio creatum voluerunt. In eo nunc quod Christum sine anima solam carnem suscepisse arbitrari sunt, minus noti fuerunt, nec aduersus eos ab aliquo de hac re aliquando fuisse certatum constat, quanquam Epiphanius id verum esse asserit, et *Augustinus* ex eorum quibusdam scriptis et collocutionibus certissime comperiisse testatur, rebaptizatos quoque ab his catholicos insciuisse se testatur idem *Augustinus*.

Archonticj

Archonticj a principibus appellati vniuersitatem quam deus condidit operam esse principum dixerunt, optati etiam sunt quandam turpitudinem, resurrectionem carnis negauerunt.

Artotyritæ

Artotyritæ fuerunt quibus oblatio eorum hoc nomine dedit, obtulerunt enim panem et caseum dicentes a primis hominibus oblationes de fructibus terrae et ouium fuisse celebratas. Has Pepuzianis iungit Epiphanius.

Bardesanitæ

Bardesanitæ siue Bardesanissæ a quodam Bardesanae, qui in doctrina Christi prius exstitisse prohibetur insignis, sed postea quamuis per omnia in Valentini heresin lapsus est addens tandem de suo vt fato ascriberet conuersationes hominum.

Basilidæ

Basilidæ siue Barsilidiani a Barsilide, qui hoc distabant a Symonionis, quod 360 coelos esse dicebant, mundum istum vel hominum

non crediderunt a deo factum sed a 350 coelo. Amatoria carmina studiose dediscerunt. A Judeis non crediderunt Christum crucifixum, sed Symonem Cyrenensem, qui angariatus sustulit crucem eius.

Caianj

Caiani Siue caioni propterea sic appellati, quoniam Cain honoraerunt dicentes illum esse virtutis simul et Judam traditorem diuinum aliquid esse disputauerunt asserentes eum praesciuisse quantum esset generi humano Christi passio profutura et propterea iudeis ipsum occidendum tradidisset, illos etiam qui scisima fatientes in primo populo Dei terra dehiscente perierunt Chor Datan et Abiron, Sodimitas coluisse perhibentur, blasphemauerunt Legem, et deum legis authorem, carnisque resurrexionem negauerunt.

Carpocratitæ

Carpocratitæ siue Carpocratiani dicti sunt a Carpocrate, qui docebat omnem turpem operationem, nec aliter euadi atque transiri principatus et potestates quibus haec placent vt possint ad coelum superius peruenire. Hic etiam Jesum Christum tantummodo et de vtroque sexu natum putasse perhibetur, sed accepisse talem animam, quae sciret ea quae superna essent, atque nuntiaret, resurrexionem carnis cum lege abiitiebant, negabant mundum a Deo factum, sed a quibusdam virtutibus, sectae ipsius fuisse traditur socia quedam Marcellina quæ collebat imagines Jesu et Pauli et Honori[3] et Pythagoræ adorando incensumque ponendo.

Cataphryges

Cataphryges dicuntur hereticj, quorum authores fuerunt Montanus tanquam paracletus et duo prophetissæ ipsius Prisca et Maximilla. Hic nomen provincia Phrygia edit, quia ibi exciterunt ibique vixerunt, aduentum spiritus futuri a domino promissum in se potius quam in apostolis eis fuisse redditum asserebant, secundas nuptias pro fornicationibus habebant et id ideo dixerunt eas permisisse apostolum Paulum, quia ex parte sciebat ex parte prophetabat, non dum enim venerat quod perfectum est. Hoc autem perfectum in Montanum et eius prophitissas venisse delirabant. Sacramenta

[3] Hos Augustin: Homeri.

prohibentur funesta habuisse, nam de infantis anniculi sanguine quem de care[4] eius corpore minutis punctiorum vulneribus extorserunt, quasi Eucharistiam suam confecisse perhibeantur, miscentes cum farina, panemque inde facientes, qui puer si moreretur pro martyre, si viueret pro magno sacerdote apud eos haberunt.

Catharoe

Catharoe qui seipsos isto nomine quo sunt propter munditiam superbissime atque odiosissime nominauerunt, secundas nuptias non admiserunt, poenitentiam denegauerunt, Nouatum sectantes hereticum, unde etiam Nouatiani appellatj sunt.

Cherinthianj

Cerinthiani a Cerintho idemque Merintiani a Merintho, mundum ab angelis factum dicentes et carnem circumcidi oportere atque alia huiusmodi precepta seruari. Jesum tantummodo hominem fuisse, nec resurrexisse, sed resurrecturum asseuerantes, mille quinque annis post resurrectionem in terreno regno Christi, secundum carnis ventris et libidinis voluptates futuras fabulantur. Unde etiam Chiliaste sunt appellati.

Cerdonianj

Cerdoniani a Cerdone nominati qui duo principia sibi aduersaria docuerunt, deumque legis ac prophetarum non esse patrem Christi, nec bonum deum esse, sed iustum deum, patrem vere Christi bonum. Christumque ipsum neque natum ex faemina, neque habuisse carnem, nec vere mortuum, vel quicquam passum sed simulasse passionem. Quidam vero in duobus principiis suis duos deos, ita enim dixisse perhibent, vt vnus eorum esset bonus, alter autem malus, resurrectionem mortuorum negauerunt. Vetus etiam testamentum spreuerunt.

Colorbasij

Colorbasij a Colorbaso quodam dicti, vitam omnium hominum et generationem in septem syderibus consistere affirmabant.

Coluthiani

Coluthiani siue Colathiani a quodam Colutho nominati, dicebant

[4] Fejl for toto.

deum non facere mala, contra illud quod scriptum est Isai. 53: ego deus creans mala.

Coelestianj

Coelestiani a Coelesto sic vocati, negabant et rationibus sophistis probare mittebantur nullum hominem peccare si nollent, et iniustos omnes esse si vellent. De his plura vide infra de Pellagianis.

Circumcelliones

Circumcelliones heresin Donasticorum de qua paulo post dicitur amplectentes genus hominum agrestæ et famocissime audaciae non solum in alios inania facinora perpetrando, sed nec sibi per mortes maxime varias et maxime percipitorum et aquarum ignium seipsos necare consuerunt, et in istum furorem aliquos potuerint sexus vtriusque sed vel aliquando vel ab aliis occiderentur mortem nisi fecerint comminantes.

Florinianj

Floriniani a Florino dicti contrarii fuerunt Coluthianis de quibus supra dictum est. Nam Coluthiani dicebant deum non facere mala, contra id quod scriptum est: ego sum deus creans mala. Hii vero dicebant deum creasse mala contra id quod scriptum est, Gene. 2: vidit deus cuncta quae fecerat et erant valde bona, sed quanquam contraria inter se dixerunt Coluthianus et Florinus tamen ambo dicimus diuinis eloquiis resisterunt. Creat enim deus mala poenas iustissimas irrogando quod Coluthus non videbat. Non autem malas creando naturæ atque substantias in quantum sunt naturæ atque substantiae vbi Florinus errabat.

Fotinianj

Fotiniani seu Fotiniati a Fotino sic appellati, quamquam idem cum Paulianis siue Samostethenis de quibus suo loco agetur crediderunt tamen ab Epiphano dicuntur aduersatj fuisse Paulianis secundum aliquod et si non nominat quid sit illud aliquod.

Gnosticj

Gnostici propter excellentiam scientiae sic se appellatos esse, appellati debuisse gloriabantur cum fuerint heretici omnium vanissimi

et turpissimi vsque adeo vt quanquam ab aliis atque aliis per diuersas aliis partes aliter atque aliter nuncuparantur nonnulli tamen eos etiam Barbaritas quasi soenasos vocarunt propter nimiam turpitudinem quam in suis misteriis exercere dicebantur. Aliqui eos a Nicolaitis (de quibus post loquemur) exortos putant, alii a Carpocrate de quo supra dictum est, tradiderunt autem dogmata fabulosissimis plena figmentis etiam ipsi quemadmodum Nicolaitae principum vel angelorum nominibus terribilibus infirmas animas terruerunt et de deo rursusque natura fabulosa et a veritate aliena multa conceperunt animarum substantiam, deum dixerunt esse naturam, earumque aduentum in hec corpora cum aliis aeriis animalibus fieri, per quas peccata in corporibus committuntur, nam alias animas qui ex dei procederent substantia reuerti ad deum immaculatas affirmauerunt. Dicuntur quoque bonum deum et malum deum in suis habuisse dogmatibus.

Hebionitæ

Hebionitæ siue Hebeonti Christum non sicut atque Cherinthiani tantummodo hominem dixerunt, mandata carnalia legis carnis videlicet circumcitionem et cetera a quorum oneribus per nouum testamentum deliberati sumus obseruauerunt. Huic heresi Epiphanius Samseos et Elcesias ita copulat vt sub eodem numero, tanquam vna sit heresis, ponat aliquid tamen inter esse significans vt supra de illis annotatum est. Eusebius vero Elcesaitarum sectam commemorans, fidem in persecutionem dicit negandam docuisse et in corde seruandam.

Heluidianj

Heluidiani exorti ab Heluido ita virginitati Mariæ contradixerunt, vt etiam post Christum alios etiam filios de vtero suo ipsi Iosepho peperisse contenderunt. Hos Epiphanius pretermissio Heluidi nomine anticomicaritas appellauit de quibus vide supra.

Hierachitæ

Hierachitæ quorum author Hieracha siue Hieraclitæ quorum author Hieraclitus nuncupatus est, resurrectionem carnis negauerunt. Monachos et monachas et coniugia non habentes in communionem recipuerunt, ad regnum coelorum non pertinere paruulos dixerunt, quia

non sunt eis merita vlla certaminis quo vitia superentur. *Hic rursus animaduerte mi frater vt error nostrorum Hereticorum nempe Anabaptistarum originem caperit ex his antiquissimis Hereticis ne quid noui eos docere putes aut ab his alterum nisi quod supra omnes Hereticos furere et insanire videantur.*

Heracleonitæ

Heracleonitæ ab Heracleone nominati duo asserebant principia vnum ex altero et ex his duobus alia plurima, feruntur autem suos morientes nouo mundo quasi redimisse id est per oleum balsamum et aquam et inuocationes quas hebraicis verbis dicunt supra capita eorum.

Iouamianistæ

Iouamianiste a Ioueano quodam monacho dicti quas heresis orta est Romæ tempore *Augustini* cum adhuc iuuenis esset. Hii omnia peccata sicut philosophi Stoicj paria esse dicebant, nec posse peccare hominem lauacro generationis accepto, nec aliquid prodesse ieiunia vel a cibus aliquibus abstinentia; *vide hic mi frater vt recte iudices ex scriptura sacra quatenus prosint ieiunia, et quatenus non prosint; virginitatem Mariae destruebant, dicentes eam pariendo fuisse corruptam, virginitatem sancti mornalium quis vocant, et continentiam sexus virilis siue celebem vitam casto coniugio aequalabant. Ita vt Romæ quaedam virginis sacrae vt vocant nupsisse dicantur. Hic rursus volo te primum scrutari scripturas, deinde num propterea concensendi sunt heretisi quia casto coniugio suum etiam honorem tribuerunt cum aliqua celibatus extenuatione, quod autem Iouenianus ipse noluerit vxorem ducere propter presentem necessitatem ne coniugii molestias pateretur, apparet eum fuisse natura monachum cuius suæ hereseos et hedes apud papistas multas habuisse sectatores, id quod vel solus virili tectitur quem verum Iouamianistarum oppressa et optincta fuisse fertur idem nobis cum tanta Christi ecclesia optandum erit semper et adorandum vt et nostri saeculi tam variae ac nocentissimæ phanaticorum spirituum heresaes siue potius merae seditionum faces opprimantur et extinguantur. Ante omnia vero obsecrandus est deus per Christum vt cito extinguat incendium illud et reliquias Anabaptistarum et Sacramentariorum quae adhuc apud Vismarienses prope patriam nostram ardens per imposturam filii*

Diaboli [5] et omnis veritatis inimici, quin scindat deus gladio oris sui, ut illius furiosus ardor subito deflagret ac pereat ut anima illius salva sit in die domini nostri Jesu Christi, mirum profecto est illum tam pertinacem fore et incorrigibilem cum suus preceptor Bucerius [6] olim illius sarcionis summus auctor et heresiarcha, nunc vel intra Christi et ecclesiae viscera receptus Vuittebergiæ palam pro concordia in templo suam errorem incantauerit et egregiam sane concordiam de Christi sacramentis apud populum habuerit.

Luciferianj

Luciferiani a Lucifer Caralitano Episcopo exorti et celebriter nominati animam dixerunt ex transfusione generari eandemque et de carne et carnis esse substantiam. Ac ideo tamen sunt hereticj et inter hereticos censendi aliorum ex iudicio.

Macedonianj

Macedoniani dicti sunt a Macedonio Constantinopolitanae ecclesiae episcopo, quos et πνευμαλόυμακους [7] graeci dixerunt, et quod de Spiritu sancto litigarent nam de patre et filio recte senserent, quod vnus sunt eiusdem substantiae vel essentiae, sed de Spiritu sancto hoc noluerunt credere creaturam eum esse dicentes. Hos potius Semiarrianos vocandos existimauerunt propterea quod in hac quæstione partim cum Arrianis partim nobiscum senserunt, quamuis et nonnullis perhibeantur non deum sed deitatem patris et filii dixisse spiritum sanctum et nullam propriam habere substantiam.

Manichej

Manichei dicti quidem sic primum a quodam Persa, qui Manicheum vocabatur, sed quia Mannicheus significat insanum geminatum N

[5] Palladius tænker her på gendøberen Heinrich Never i Wismar, mod hvem Bugenhagen allerede i 1529, under sit ophold i Hamborg, skrev »Contra libellum Henrici Neuer de Sacramento, ad Wismariensis fratres.. 1529«. Jfr. G. Geisenhof: Bibliotheca Bugenhagiana, Bd. I, Leipzig 1908, nr. 255. Jfr. nedenfor p. 29.

[6] Også i sin Catalogvs aliqvot haeresivm omtaler Peder Palladius, hvorledes Martin Bucer oprindeligt blev overbevist om sandheden af Luther, men faldt fra og udbredte sin falske lære i Wittenberg, Schweiz, England etc. Resens udg. 1638, p. 16.

[7] Hos Augustin: πνευματομάχους.

littera se Mannichaeos quasi manna scidentes appellauerunt, *sec-
terum cum nimis longum sit huic breuissimo cathalogo integre omnia
illorum errora horrendam infamiam vanissimas fabulas impiissima
dogmata et turpissima scelera atque flagitia summam tantum capitum
breuiter perstringam. Cetera tibi apud ipsum Augustinum relinquam
legenda vbi comperies cum in aliis hereticis tum precipue in his
quemadmodum et in nostris Anabaptistis verissimum esse quod Divinus
Paulus Romanis scribens ait, quia mutauerunt gloriam et veritatem
dei, hoc est verum deum in id quod non erat deus. Ideo tradidit deus
illos in desiderium cordium suorum vt excoetati et induratj accesserunt
sibi manifestum contemptum dej et ruerent in manifesta flagitia omnis
egritudinis vbi palam testatur coecitatem et impietatem puniri aliis
potestatis. O quanta turpitude quam ne cogitare quidem possumus
reuelabitur in extremo die quando omnia reuelabuntur, quid quaeso
turpius? quid abominabilibus? quid denique magis nefandum excogitari
possit? quam pro sacramento porrigere panem humano sanguine
consersum vere dicti Manichei siue potius Moniachi, hoc est furiosi
et insani, vt solent plerumque fatalia nomina hereticis imponi exemplo
esse possunt et Monasteriensis ille Suermarius Rotemannus[8] cui
inania in cerebro non secus ac rota circumvoluebatur et Neuerus iste, qui
etiam hodie apud Vismarenses suum effundit venenum[9], qui nomen
inde haberet Neuerus sit, hoc est non vera doceat, sed vt ceteris ad verita-
tem conuersis ipse in suo mendatio quam pertinacissime persistat, et
suo nomini satisfacit. Sed ad Manicheos redeo et earum errores
quemadmodum pollicitus sum perstringem multa profecto absurda
de duobus principiis duobusque substantiis atque naturis boni scili-
cet et mali, deusque eorum inter se pugna, commissione boni a
malo purgatione fabulantur, solem et lunam duas naves esse
voluerunt de substantia dei pura fabricatas, quibus in regnum dei
vehuntur purgati. Decem elementa perpetuo inter se pugnantia et
quorum quinque videlicet fumum, tenebras, ignem, aquam et ven-
tum ab inferis, est altera quinque aerem, lucem, ignem, bonum
tanquam bonum et ventum bonum de regno et substantia dei missa
esse finxerunt, hic praetereo vanissimas vanitates, quas inducati*

[8] Bernhard Rothmann (ca. 1495–1535) præst, magister. Benægtede barne-
dåbens skriftbegrundelse, sympatiserede med Melchior Hoffmann, lod sig gendøbe
og blev en af de ledende kræfter i »det ny Jerusalem«, Münster. Udsendte adskillige
skrifter. Begik vistnok selvmord under katastrofen i Münster 1535, W. Köhler i
Realencyclop. f. d. Theol. u. d. Kirche³, Bd. 13, Leipzig 1908, 535 f.

[9] Jfr. ovenfor p. 28 note 5.

et insensati cum suis electis et auditoribus excogitauerunt, de sanctis virtutibus, quæ in manibus existentes se in masculos transfigurarunt, transfiguratae faeminis aduersae gentis illicerem et per concupiscentiam lumen quod membris suis permixtum tenebant fugarent, quo fugato ab angelis lucis purgantur, purgare manibus imponeretur et ad regna propria reportarentur. *Hic vidis eos in desideria cordium suorum traditos fuisse propter contemptum verbi dei. Sed audi nuncia scelestum ministerium cuius paulo antea mentionem feci sumpserunt electi eorum sic enim sacrorum suorum ministros (quemadmodum furiosi Anabaptistæ suos prophetas nominabant) velut Eucharistiam cum semine humano conspersam, vt etiam inde sicut de aliis cibis quos acceperunt substantia illa diuina purgarentur, sed quanta et quam nefaria turpitudine inde defluxit de masculorum in foeminas et feminarum in masculos transfigurationem. Item de subtracta farina (nefandum) ad excipiendum et commiscendum concubentium semen, deinde quot virgines et puellae quæ non dum attigerunt duodecimum annum propter hoc ipsum violatae et quae alia turpissima et nefandissima scelera perpetrata fuissent, consulto pretermitto et parco piis auditoribus presertim cum ex ipsis Manichei nonnulli deprehensi hoc suum ministerium non sacramentum sed execramentum fuisse confiterentur. Non mihi dissimilis huic turpitudini videtur Anabaptistarum furiosa paligamia [10], et sine omni pudore nulla reuerentia sanguinis habita ratione promiscui ac incesti concubitus quibus eos vbique locorum inter se turpissime commisceri dicuntur, cum ergo hic vincat fortissima veritas quis non videat vtrumque hoc est Manicheum et Montarium cum omnibus suis electis auditoribus prophetis et fecibus adhuc reliquis, vt cum ipso Neuero Vismariensi [11] traditos a deo tum fuisse tamen adhuc esse in reprobam mentem prolapsosque in blasphemiam, et in omne genus turpitudinis quod vnquam nominari posset. Sed pergo de Manichæis dicere, illi presertim inter ipsos qui electi dicebantur carnibus ouis et lacte non vesebantur a vino et musto ridiculis quibusdam de causis quae omitto superstitione admodum abstinebant. Hic rursus propter breuitatem praetereo nugarissima quedam figmenta de mirabili animarum metamorphosi et transitu in alios homines in escas in pecora de vita sensibili dolore et*

[10] Omkr. juli 1534 indførte Johan von Leiden flerkoneri i Münster, han begrundede det bl.a. ud fra Gen. 1,28. En opposition fra borgere i byen blev nedkæmpet brutalt. Den ovenstående (note 8) nævnte Rothmann havde 9 hustruer, Köhler, ibd.

[11] Se ovenfor p. 28 note 5.

cruciatu arborum et herbarum, et si agriculturam ita damnabant, vt omnes agricultores homicidii reos acusauerunt, tamen propter alimentum et victum suis tantummodo auditoribus agros collere permisserunt et quamquam nuptias et coniugia condemnabant et prohibebant tamen mulieribus vtebantur, siue potius abutebantur. Nonne vides hic mi charissime frater in his Manicheis clara depingi presentem statum papatus, vbi monachi et papistae (quos Paulus vocat spiritus impostoris et doctrinas demoniorum) etiam prohibent contrahere matrimonium, iubent abstinere a cibis, quos deus creauit ad sumendum cum gratiarum actione fidelibus, et tamen illos ipsos interim nec a cibis nec a mulieribus abstinere. Argumento sunt tam illorum pingues ventres quos pascent, tum innumerabiles spurii quibus orbem terrarum repleuerunt per suum foedum concubinatum, cum interim honorabile inter omnes (inquit Paulus) coniugium et cubile impolutum, tamen damnarent, videlicet nihil de clandestino concubitu monachorum et monialium, cuius perpetuum testem esse debet piscina Gregorii papae olim Romae purgata in qua plusquam 6000 iugulorum infantium capita reperiunt propter vicinitatem cohabitantium fratrum et sororum in antichristo, quid si hodie adhuc semel purgaretur nulli dubium erit quin purgatores numerum capitum infantium aequarent ne dicam superarent [12] ex his ergo omnibus facile colligere poteris papam ipsum cum suis papistis et monachis hoc est mendacibus et homicidis esse magnum Manicheum nam vbi contuleris inter se ipsum Manicheum et papam hos est cardinalibus, episcopis, sacerdotibus et monachis, deinde auditores illius cum huius auditoribus, hoc est misero populo per papam seducta. Postremo vbi vnusque partis doctrinam statum, vitam, mores iusta lance liberaueris videbis haud dubie Manicheum et papam in multis conuenire aduersus deum et Christum eius.

Sed redeo ex digressionem ad Manichaeos et ostendam haec omnia iam dicta tolerabilia fuisse praeterquam sunt ea quae nunc sequuntur. Nam cum hactenus audieris effectus ipsos et coecitatem peccatorum poenam. Audies etiam nunc causas et ipsa peccata propter quae in tam horribilem coecitatem prolapsi fuerunt, quemadmodum enim mundus est inuersus decalogus, ita Manichaeus inuersum fidei nostrae symbolum fuisse constat, nam vbi nos dicimus credo in deum patrem omnipotentem

[12] Historien om Gregorii fiskepark nævner Palladius også i sin »Sankt Peders Skib«, i: Peder Palladius' Danske Skrifter, udg. Lis Jacobsen, Bd. II, Kbh. 1918, p. 81. Jfr. dog Bj. Kornerups anmærkning hertil ibd. Bd. V, p. 328. Også Bugenhagen omtaler historien i sin Jeremias-kommentar, p. 22 og 32. Et værk, Palladius netop senere i dette kætterskrift henviser til, nedenfor p. 41.

illi dixerunt deum qui legem per Mosen dedit et in hebreis prophetis locutus est non esse verum deum sed vnum ex principibus tenebrarum. *Vbi nos dicimus creatorem coeli et terrae*, illi Adam et Euam parentibus principibus fumi asserunt natos, *aliaque quaedam absurda de illis fabulantur. Habes errorem in creatione contra contra* [13] *ipsam Dei nostri deitatem. Deinde vbi nos dicimus et in Iesum Christum filium eius vnicum dominum nostrum*, ibi Christum fuisse affirmant serpentem illum de quo loquitur scriptura, Gen. 3. *Et vbi nos confitemur Christum conceptum de spiritu sancto, natum ex Maria virgine, mortuum, sepultum, resurrexisse*, ibi illi affirmant eundem serpentem Christum venisse quidem nouissimis temporibus, sed ad animas tantum, non ad corpora liberanda, nec fuisse Christum in carne vera, sed simulata specie carnis ad ludificandas hominum sensus quasi indiuisse, nec vere mortuum fuisse, nec vere resurrexisse. *Habes errorem Manichaeorum in redemptione nostri contra veram Christi tam diuinitatem quam huminitatem. Postremo vbi nos dicimus: Credo in spiritum sanctum*, illi promissionem domini nostri Jesu Christi de paraclito, id est spiritu sancto in sua heresiarcha Manicheo dicunt esse completam, *vbi nos confitemur vnam sanctam ecclesiam catholicam, sanctorum communionem*, Manicheus se ab ecclesia segregauit et ex electis suis ad numerorum apostolorum 12 discipulos constituit quos appellauit magistros et decimum tertium dominum principem ipsorum episcopos vero 72 qui ordinabantur a magistris, et presbiteros et diaconos, qui ordinabantur ab Episcopis. *Vbi nos credimus et confitemur remissionem peccatorum*, illi peccatorum originem non libero arbitrio voluntatis sed substantiam volunt esse contrariam quae aliquando a nobis separata in sua natura etiam ipsi immortaliter viuat, et cetera quae nugantur de duabus mentibus siue animabus, vna bona altera mala in vno homine confictum inter se hominibus quando caro concupiscit aduersus spiritum et spiritus aduersus carnem. *Habes errorem Manichaei in sanctificatione nostri contra spiritum sanctum et ecclesiam catholicam, atque adeo contra omnes articulos fidei, vbi vides inuersum fidei symbolum fuisse, quere et inuenies similia tam in Papistis, quam in Anabaptistis. Manichei enim Christum venisse aiunt vt animas tantum liberaret. Papa vero ne id quidem credit, credit eum sibi ipsi tribuat potestatem animas e (nescio quo) purgatorio liberandi per missarum suarum abomina-*

[13] Tydningen af dette ord i håndskriftet er vanskelig, formodentlig er der tale om en fejlagtigt dobbeltskrivning af contra.

cionem et impossibilem satisfactionem. Manichaeus negat Christum pro peccatis nostris mortuum et resurrexisse propter iustificationem nostri, cum tribuit satisfactioni nostrae salutem et operibus nostris iustificationem. Concupiscentia Manichaeis non est vitium ex primo parente contractum, papae non est peccatum. Hanc collationem adde superiori tum haud dubie comperies verum esse quod dixi: papam esse magnum Manichaeum, quod autem Anabaptistae Manichaeis in multis erroribus imitantur clarius et magis notum est et esse tibi arbitror, quam ut egeat probatione. Nam aequae dissentiunt ab ecclesia Christi et doctrina fidei quae prodiit ex Syon et Iherusalem in nostris articulis de catholica communionem sanctorum, de baptismo, de originali peccato et similibus. Manichaei baptismum in aqua non esse necessarium ad salutem perhibuerunt, nec quemquam eorum quos deceperunt, baptizandum putabant. Orationes fecerunt ad solem per diem, ad lunam per noctem, collueruntque creaturam et militiam coeli supra et contra creatorem, qui est pater domini nostri Jesu Christi, laudandus et glorificandus in omne aevum, amen.

Marchionitae

Marchionitae quorum heresiarcha fuit Marcion imitati sunt per omnia Cerdonis, vide supra de Cerdonianis.

Marchitae

Marchitae originem recipiunt a quodam Marco haeretico, qui negavit resurrectionem carnis et non vere sed putative passim affirmavit. Duo quoque opinatus est ex adverso sibi esse principia, tale quiddam affirmavit etiam de orationibus sicut Valentiniani de quibus infra vide.[14]

Melchizedechianj

Melchizedechiani siue Melchizedechitae ab heresi sua nomen receperunt Melchizedech enim sacerdotem Dei excelsi non hominem fuisse, sed virtutem Dei arbitrabantur.

Melithianj

Melithiani a Melitio nuncupati, nolentes orare cum conuersis, qui in persecutione ceciderent schisma fecerunt, postea vero dicti sunt Aereanis esse coniuncti.

[14] Artiklen om Valentiniani, som Palladius her henviser til, findes ikke i det bevarede manuskript, jfr. indledningen ovenfor p. 15.

Menandrinj

Menandrini a Menandro mundum asserebant non a Deo sed ab angelis factum.

Merithianj

Merithiani de quibus vide supra Cherinthianos.

Metangismonitae

Metangismonitae fuerunt hereticj, qui hanc absurdissimam de trinitate opinionem habuerunt quod dicerent sic esse in patrem filium, quemadmodum vas in vase, quasi duo corpora, ita et filius intret in patrem tanquam vas minus in vas maius, dicti Metangismonitæ quia μεταγγιζμος latinis significat introitum vnus vasis in alterum.

Nazarej

Nazarej siue Nazanti cum Dei filium confiterentur esse Christum, omnia tamen veteris legis obseruauerunt, quae Christiani per apostolicam doctrinam non obseruare carnaliter sed spiritualiter dederunt. *Hii tamen videntur mihi rectius sensisse quem nostri monachi hodie sentiunt, qui legem per vota sua reuocant et Christum quem orare confitentur suis traditionibus obscurant.*

Nicolaitae

Nicolaitae siue Nicolaitani a Nicolao quodam nominati, quem quidem perhibeat fuisse vnum ex septem diaconis, quos apostoli ordinauerunt, *sed quia id incertum est nolo temere affirmare, id verum certum est hoc tempore apostolorum extitisse, cum Joannes euangelista in sua Appocalipsi illorum mentionem fecerit, cum inquit saecula Nicolaitarum odi*, fuit enim profecto turpissima secta, nam contra societatem coniugium, imo contra legem naturae et diuinam vxores communes habuerunt, et earum vsum indifferentem esse voluerunt. *Mirum enim ἀστογοι fuissent, cum societas coniugium in omnibus creaturis naturaliter conseruari soleat sed mirari desino cum papatum aspicio in quo pro honorabili coniugio sub falso celibatus titulo receptum est turpissimum et Deo abominandum concubitum constat.* Illi enim concubinarij Nicolaites incitantes inter conuenalia concubinas commutare et fortem mittendo illarum abusum aliis quoque concedere

solent. Nicolaitae nec non ab his qui idolis imolabantur cibos suos sepeauerunt et alios ritus gentilium superstitionum obseruauerunt nec non etiam quedam fabulosa de mundo narrauerunt et barbara principum nomina suis disputationibus inseruerunt quibus terrent auditores, quæ tamen prudentibus risum potius ferunt quam timorem. Intelligent autem isti non Deo tribuisse creaturas, sed quibusdam potestatibus, quas mirabili vanitate vel finxerunt vel crediderunt.

Noethianj

Noethianj a quodam Noetio dixerunt Christum eiusdem ipsum esse patrem et spiritum sanctum.

Nouathianj

Nouathiani a Nouato dicti, de quibus vide supra Cathoroae.

Nudipedes

Nudipedes haereticj, qui contendebant nudis pedibus ambulandum esse Christianis propterea quod dominus dixerit ad Mosen et ad Iosue: solue calceamentum de pedibus tuis, iussus fuerit ambulare, *simile obserua etiam hodie in Minorithis quibusdam, qui id non solum necessarium putant, sed etiam meritorium remissionis peccatorum.*

Origenianj

Origenianj siue Origenianistæ a quodam alio Origene non ab illo qui est fere Epiphanius, Origenianj inquit cuiusdam Origenis sectatores sunt, turpis sunt operationis isti sunt nefanda facientes sua opera corruptioni tradentes.

Origenianj

Origenianj siue Origenianistae eiusdem nomine cum superioribus, sed diuerso authore, seu diuersis heresis, qui mortuorum resurrectionem negauerunt. Christum autem et spiritum sanctum creaturam dixerunt, paradisum coelos et alia non respectu litterarum sed in allegoria esse crediderunt. Sunt et alia huius Origenis dogmata de purgatione et liberatione ac rursus post longum tempus ad eadem mala reuolutione universae rationalis creaturae atque etiam demonium, de qua vanissima impietate aduersus philosophos, a

quibus ista didicit Origines in libris De Ciuitate Dei diligentissime disputauit *Augustinus*: dixit præterea ipse Origines, quod filius Dei sanctis hominibus comparatus, veritas sit, patri collatus, mendacium, et quantum distant apostoli a Christo, tantum filius a patre, vnde nec orandum esse filium cum patre, quia non est author indulendarum petitionum, sed supplicator. *O vanitas vanitarum, sed non sit tibi mirum optime frater si coles etiam nostro saeculo phanaticos spiritus et blasphematores audieris, mundus repletus est blasphematorum, in Italia est Seuetus quia(!)* [15] *mira quaedam et absurda contra trinitatem nugari nudet* [16]. *In Germania passim circumcursitant suermerij qui contendunt acerrime contra ipsam veritatem non posse defendi ex scriptura Christum esse Deum, egeramus illi filius נלכעל inimicus veritatis in valle Joachimica pre concione dixisse fertur in hunc modum, viderint Lutheriani ne tam magnopere Christum predicent nec non vsque adeo extollent vt ex illo idolum faciunt quasi vero Christus Dei filius noster dominus, mediator liberator a nobis supra modum laudari et glorificati possit, cum ipse pater dixit: hic est filius meus delectus in quo mihi bene complacitum est. Item glorificam et glorificabo sed timent impij vbi non est timor.*

Ophitæ

Opitæ a colubro nominati sunt, coluber enim grece ὄφις dicitur. Hunc autem Christum arbitrati sunt, sed habebant etiam verum colubrum, quem nutriebant et venerabant, qui et incantante sacerdote egrediebatur de spelunca et ascendens super altare immixtum speluncae oblationes eorum lambebat. Deinde insoluens se circa eas regrediebatur ad speluncam et ita confregerunt oblationes in eucharistiam, quasi e serpente Christo, vt illi putant, significatas, tradunt huius serpentis cultum a Nicolaitis ad istos deductum.

Patritianj

Patritiani a Patritio nuncupati substantiam carnis humanæ non a Deo sed a Diabolo conditam dicent, eamque sic fugiendam et detestandam putebant, vt quidam eorum perhibeantur etiam morte sibi illata carere carne voluisse.

[15] Den almindelige opløsning af forkortelsen i teksten dette sted er quia. Vel fejl for qui.

[16] Michael Servetus, spansk læge, henrettedes på bålet i Geneve 1553, anklaget af Calvin for sin fornægtelse af trinitetslæren.

Paternianj

Paterniani inferiores partes humani corporis non a Deo sed a Diabolo factas opinabantur, et omnium ex illis partibus flagitiorum licentiam tribuentes impurissime vivebant. Hos etiam Venustianos quidam vocant.

Pattolorinchitae

Pattolorinchitae in tanto silentio studuerunt, vt naribus et labiis suis digitum opposuerint, ne vel ipsam taciturnitatem voce praepererent, quando tacendum sibi esse arbitrabantur. Vnde etiam est illis nomen –[17] enim palus dicitur et nasus ex digito per excessum abutentes vulgari dicto, digito composæ(!) labellum, *profecto credo cum his coniuratos esse illos nostri saeculi dominos quos episcopos et praelatos ecclesiae vocant, quorum multi iam sexagenarii ne dicam centenarii gloriari audent se perpetuo tacuisse veritatem et verbum Dei, nec semel quidem per totam vitam suam in suggestum ascendisse, vt Christum docerent ac predicarent populo, illud carnis dictum mordicus tenentes nil tacuisse nocet esse lautitium, qui etiam hodie in silentio et spe futuri consilii fortitudinem suam frustra custodiunt quibus interim meliorem dari mentem optari debemus et precari Deum vt per illum qui sputo emisso dixit Ephata, etiam illorum linguam in verbo domini mutatam solent, ne amplius in terra transent sed fiat calamus scribae velociter scribentis laudem et gloriam Dei.*

Paulianj

Pauliani siue Paulonitae a Paulo Samosatheno, Christum non semper fuisse dicebant, sed eius initium ex quo de Maria natus est asseuerabant, nec eum aliquid amplius quam hominem putabant. Ista heresis postea ita a Fatino confirmata fuit vt Fatiaiani quam Pauliani celebrius nuncupati fuissent, *vsque adeo peccata peccatorum, iniquus iniquum, mendacum mendacem iuuat et confirmat, quemadmodum vidimus hodie Anabaptistarum furiosam heresin ita confirmari a Neuero vel Fola phanaticorum spirituum defensore et patrono vt feces et reliquiae istius factionis et sedicionis merito neueritiani vocitentur* [18].

Pelagianj

Pelagiani a Pelagio monacho sic dicti, quorum sectatores etiam

[17] Skriven har her ladet en plads stå åben. Hos Augustin står dette sted πάσσαλος, jfr. ovenfor p. 18.

[18] Jfr. note 5.

Coelestiani sunt nuncupatj. Hii sine gratia Dei suis meritis impetrare posse gratiam Dei contendebant, legi Dei satisfacere paruulos originalis peccati vitio carere, nec opus habere baptismo putabant. *Hic vides vt hodie quoque Pelagianizani Anabaptistæ ecclesiam Christi in hac mortali vita vsque adeo perfectam somniabant Pelagiani vt esset omnino sine macula et ruga, cum Paulus de futura post hanc vitam ecclesia loquitur. Hic rursum vides fontem Anabaptistæ reformationem qua illi ecclesiam omnibus maculis et rugis etiam gladio purgari frustra inceperunt.*

Pepuzianj

Pepuziani a ciuitate Pepuza, quam propter fictam diuinitatem Iherusalem vocabant nominati mulieres –[19] in sacerdotes et ministros ecclesiae dixerunt enim Quintillae et Priscillae mulieribus in eadem ciuitate Pepuza Christum in specie faeminae reuelatum. *Mera stultitia et coecitas hominum, quem tantum fidei tribuerunt fictis reuelacionibus Gregorius Papa vt questum præberet Romae suis sacerdotibus angularem quam vocauit missam fundauit quid mori mortalia pectora cogis. Auri sacra fames de fictis reauelationibus vide in libro quam vocant victas patrorum, sane lege hystoriam fratrum Bernensium, vbi miram Sathanæ technam admirari non desinas illi enim diabulo nuncupati miras tragedias noctu falsis reuelationibus exitarunt, quidam simplici fratri callide illudentes inflixerunt ei quemque vulnera quae ipse deinde populo (qui pronus ad credendum talia fertur) ostendisset, quasi e coelo ea propter vitae sanctitatem ab ipso Christo accepisset. Sed quia dolus saepe successu caret ille ipse quem tam horribiliter cruciaverunt intellecta eorum techna se subtraxit in ciuitatem atque eos perdidit, qui tandem conclusi poenas tam furiosae audaciae dederunt, vnde facilem etiam adducar vt credam simili impostura factum esse quod est Dominicam de suae Catharinae Sinensis et Minoritae de sui Francisci, quibus vulneribus gloriantur, omnia inlicebant monachis per huiusmodi imposturas et fictae reuelationes, sed ad Pepuzianos redeo, qui Quintilliani nuncupati fuerunt a Quintilla muliere cui facta fuisset reuelatio de qua paulo ante dixi. Hii Cataphryges imitati funesta habuerunt de sanguine infantis anniculi, vide supra Cataphrygis. Preterea dicitur Pepuza fuisse patria Montani et prophetissarum eius Priscae et Maximillae, et quia illi vixerunt, ideo locum meruisse appellari Iherusalem, qua in*

[19] Tilsyneladende står her æbant eller aebant, hvilket vel er corrupt for dabant, jfr. Augustin det pågældende sted, Migne sp. 31.

re etiam nostro saeculo fecas habuerunt symonias, nam illos imitati Anabaptistae urbem Monasteriensem nouam Iherusalem nominauerunt[20], quae et noua incepit. Ita etiam noua periit iuxta illud prouerbium, quod cito fit, cito periit.

Priscillianistae

Priscillianistae quos in Hispania Priscillianus instituit, maxime Gnosticorum et Manicheorum dogmata permixta sequebantur. Hii animam dixerunt eiusdem naturae atque substantiae cuius est Deus, et mundum a maligno conditum principe, hominesque fatalibus stellis alligatos, et ipsum corpus nostrum secundum 12 signa compositum crediderunt, constituerunt enim in capita Arietem, Taurum in ceruice, Geminos in humeris, Cancrum in pectore, Leonem in manibus, Virginem in ventre, Libeam in umbilico, Scorpionem in copis, Sagittarium in veretro, Aquam in vescico, Caprinarium in tibiis et Piscem in plantis, quod vltimum signum ab Astrologis nuncupatur, sed an propter hanc postremam causam iudicandi fuissent hereticj viderint ipsi qui Matematici vulgo vocantur carnes tanquam immundas escas deuitabant, coniuges quibus hos malum potuerint persuadere disiungebant et viros a nolentibus faeminis et faeminas a nolentibus viris (*quemadmodum hactenus monachi per cuculariae sanctitatis predicationem fecerunt*) abstrahebant, omnis enim carnis opifitium non Deo sed malignis angelis tribuerunt, *quid aliud obsecro sentiunt hodie sacerdotum carnifices, Ecchius, Faber Concleus et similes, qui pro suo ficto celibatu contra coniugium et ordinationem Dei allegant ex decretis optimam Paulj sententiam pessime deprauatam: »qui in carne sunt Deo placere non possunt«, quasi vero in coniugio esse, sic esse in carne et non potius in spiritu cum fit in fide et secundum ordinationem Dei, cumque in carne sunt hii solum, qui sunt sine spiritu et fide in Christum. Si coniugium volunt in carne esse tum haud dubie suum turpissimum concubinatum in spiritu esse volunt, sed in malo puto, quo illi ducuntur non in spiritu Dei, quo filij Dei ducuntur. Preterea et hoc dictum pessime torquent contra coniugium »estote sancti, quia ego sanctus sum«, quasi vel illud solis sacerdotibus dictum sit למשכב significet tantum celes et concubi, sed illos coeci enim sunt et duces coecorum*[21]. Priscillianistae Sabellia-

[20] Jfr. ovenfor p. 29 note 8.

[21] Foran significet står en hebraisk glose, der vanskeligt lader sig tyde. Efter ordet concubi og foran ordet illos har skriveren ladet stå åbne pladser. Sandsynligvis skal der stå למשכב. Amanuensis cand. theol. John Strange takker jeg for hjælp ved tydningen.

nam sectam imitantes Christum non solum filium, sed etiam patrem et spiritum sanctum esse dicebant, totam sacram scripturam in suos sensus per allegorias vertebant, *quae quidem licentia sine discrimine omnia allegorizandi quam nocentissima semper fuerit ecclesiae Christi longum esset hoc persequi dicam tantum vnum atque alterum exemplum, vt intelliges quam periculosa res sit allegoriis ludere in scripturis sacris, presertim eos qui spiritum Christi non habent, eligam tres locos e principio medio, et fine scripturarum sacrarum, vnde facile qua es prudentia iudicare potes nullum fuisse locum in scriptura liberum atque immunem ab allegorico sensu.*

Primus locus est Gene. 1: »fecit Deus duo luminaria« etc., quem locum sic interpretati sunt allegorizantes de pietate ecclesiastica, quam vocant, fecit Deus duo luminaria magna in coelo solem et lunam, id est papam et imperatorem alterum. Papam vt preesset diei hoc est vitae contemplacione sacerdotibus et monachis et qui tamquam in die composita ambulabant, vt inquit Paulus. Alterum, id est imperatorem vt preesset nocti hoc est vitae actiuae laicis et prophanis hominibus (quos vocant) et quamquam in fide et timore Dei suum faciant operam secundum vocationem et ordinationem Dei tamen ad monachos et spirituales collati carnales dicuntur vt in nocte atque tenebras ambulat. Deinde luna hoc est imperator accipit suum splendorem a sole, hoc est a summo pontifice, hoc est regnum imperium potestatem et dignitatem. Postremo quemadmodum sol in quarto coelo supra lunam collatus est, ita et papa sedebit in quarto gradu super imperatorem, et pedibus eius (quominus podagra aut hispanica laborat) coronam siue diademam capiti imperatoris imponat, iuxta versiculum: Petra dedit petro, Petrus diadema Rodolpho, vt testetur se imperator perpetuo tyrannidi papæ subiectum esse non secus atque miser ille captiuus, qui inhumanissimo turce equum ascendendi tergum submittam cogatur, quantum tyrannidem et terrificinam peperit. Hec allegoria in ecclesia facile testatur miserrima illa seruitus et captiuitas tantum non Babylonica sub iugo Papae et flumine excommunicationis. Gratiam Deo, qui eripuit nos et victoriam dedit per Iesum Christum, dominum nostrum, Amen.

Secundus locus est Threno. 3: »Bonus est dominus expectantibus eum et animae quae querit illum, bonus expectat in silentio salutem domini, Bonum est via si portat iugum in adolescentia sua, sedebit sollicitarius et tacebit, quando leuabit super se, ponit in pulueres os suum si forte sit spes, dabit percutienti se maxillam, et saturabitur opprobrio, non enim derelinquit dominus eum in aeternum.« Quanquam

hic locus Ieremiae scriptus est de lamentabili casu Iudeorum, et urbis Iherusolimitanae, continetque diuitem valde promissionem et consolationem, primum ipsis captiuis Iudeis, deinde in genere omnibus afflictis conscientiiis. Tamen inoptuli quidam monachi propter vocabula hec Silentium, Iugum, Solicitarium, leuare etc, hunc locum mirum in modum discurationem, et ridicule preter contextum per allegoriam ad se torserint. Hic enim exponunt de monachali, et sua contemplatiua vitia dicentes, iugum domini esse humanas obseruantiae et obseruantiarum regulas, et sedere sollicitarium et tacere esse manere in colla monachi. Hoc est seperare se ab hominibus deserere patrem et matrem, nulli per charitatem seruire etc. Tunc aliquis monachus leuat se, id est spiritualement monachum super se, id est super carnalem monachum et speculatur in diuinis et contemplatur tantum coelestia – forte –[22] absque verbo Dei infidelis et Dei et omnium rerum ignarus et profecto ridicule errant in hac precipua particula leuauit se super se, cum alterum se priori loco positum videlicet abundat, ita enim habetur in hebreis כִּי נָטַל עָלָיו quando leuauit super se, id est onus patienter tulit. Vide commentarios Pomerani super hunc locum[23]. Monachi fecerunt ex hoc textu Sileamus, et non murmuremus domino suum silentium, sed quantum damni per hanc etiam allegoriam intulerunt ecclesiae Christi omnibus piis iudicandum et deplorandum relinquo. Hic certe melius esset omnes omnium monachorum linguas excissas fuisse vt perpetuo silentium seruarent, quam de se hunc totum textum interpretarentur.

Nunc venio tandem ad Tertium Locum, qui est Apoc. 2: »et vidi angelum descendi de coelo habentem clauem abysi et cathenam magnam in manu sua et apprehendit draconem serpentem antiquum, qui est Diabolus et Sathanas, et ligauit eum per annos mille, et misit eum in abyssum et clausit et obsignauit semper illud, et non seducat amplius gentes donec consumantur mille anni, et post hoc oportet illum solui modico tempore.« Deus bone, qualem huic loco allegoriam falsarii scripturam addiderunt, pudet me profecto illorum interpretationem huc ascribere nihil enim turpius, nihil foedius, nihil denique magis hac sacratissima reuelatione indignius excogitari poterat. Nam cum hic locus de nostro saluatore Iesu Christo, qui Sathana sua diuina potentia ligauit et in Tartara misit intelligendus sit, isti pro suo coelibatu

[22] Åbne steder i manuskriptet.

[23] Bugenhagens kommentar til Klagesangene findes umiddelbart efter bl. CCCCXLIIII i hans In Ieremiam Prophetam Commentarium... Anno M.D.XLVI VVitebergæ. Jfr. G. Geisenhof, anf. skr. nr. 333. Exemplar i Det kgl. Bibl. København. Det sted, Palladius henviser til findes bl. CCCCCLIIII.

aduersus coniugium sacerdotum miram quadam deprauatio hanc reuelationem interpretati sunt in hunc modum: et vidi Angelum, id est Calixtum papam, Descendentem de coelo, hoc est de sublimi sede et maiestate pontifica, Habentem clauem abysi, hoc est potestatem ligandi et soluendi, et catenam magnam in manu sua, hoc est fulmen excommunicationis, et apprehendit scilicet mandatoriam, draconem, serpentem antiquum, id est concupiscentiam et libidinem sacerdotum per carnalem copulationem matrimonij, Qui est Diabolus et Sathanas, id est aduersus Deum, quia impedit diuinum officium missae et aliorum bonorum operum et deuotionum, et misit eum in abysuum et clausit et obsignauit super illum, vt non amplius seducat gentes. Hoc est sub mandato excommunicationis et suspensionis ab officio prohibuit sacerdotibus ne ducerent vxores, quia missa a tali sacerdote celebrata fuit immunda et seductio quidem hominum, sed vt viuerent celibes et cohiberent illum antiquum serpentem, id est illam antiquam et hereditarium vstionem, quam nostri parentes a serpente dilusi contraxerunt et posteris suis relinquerunt, egregiam scilicet scripturae interpretationem, egregium euangelij testimonium cum interim tales vocentur testes Christi digni profecto testium priuacione, quanto applausu tam authoritati huius tragediae quam acclamorum est hactenus a Sathane ministris, non est obscurum, neque credo quemquam latere posse, cum pueris etiam in scolis manifestum sit, qui huius mali inuentori Calixto ridiculo hosce tosiculos[24] interdum accingere solent, O bone Calixte tibi sacer sit dies iste, Olim presbiteri poterint uxoribus vti, Hoc peruertisti dum Romae papa fuisti, Sed bene fecisti, pro sola mille dedisti, Ergo tuum festum semper celebretur honestum. Ceterum his nugis relictis ne quis putet me temere talium allegoariarum authores incessere, aut in vniuersum omnes allegorias damnare. Subiungam breuiter primj saltem loci de sole et luna commodam allegoriam, quae non contra fidem in Christum excogitata sed fidei analogo est de regno Christi in hunc mundum, regnum Christi est nouum coelum et mundo incognitum, sed Deo notissimum, ita ecclesia in mundo fulget, dormitante interim et steciente mundo, hoc est non animaduertente aut curante ecclesiam, stellae vero sunt prophetae apostoli et omnes doctores ecclesiae, sol vero ipse Christus, sicut Malachi. dixit cap. 4 et testatur: »ecce oritur vobis timentibus cum sol iustitiae.« coelum significet ipsum mundum. Haec allegoria meo iudicio charissime frater pias et afflictas conscientias non parum consolari potest, nam vt sol vniuersum orbem terrarum lumine

[24] Ordet tosiculas er vel fejl] for versiculas.

suo illustrat, ita Christus omnes homines illuminat, sicut testatur Joannis: »erat lux vera, quae illuminat omnem hominem venientem in hunc mundum.« Item vt luna capit lumen suum a sole, ita ecclesia Christi accipit suum lumen, hoc est iustitiam et munditiam suam a sole suo, id est Christo, et sicut luna nonnunquam obscuratur in ecclipsi et non deseritur tamen a sole, sed recipit ab eodem lumen suum, ita ecclesia quamuis aliquando obscuratur, id est persecutionem patiatur, non tamen derelinquitur.

Proclianitae

Proclianitae sicuti sunt per omnia Seleutianos Dei, quibus vide infra suo loco, sed vltra heresim Seleutianorum addiderunt Christum non in carne venisse, id quod etiam hodie stulti Iudei affirmant sequentes suum Tolande et alteranum[25], ideoque adhuc venturum Messiam expectant, sed frustra, videmus enim venisse Christum quemadmodum erat promissus in prophetis, et illos expectare suum somnium non Dei promissionem, sed cum nobis frater non solum contra Papistas et hereticos verum etiam contra reliquias et faciem Iudeorum pugnandum sit hoc tempore, audis enim et in Moravia et in aliis locis esse Iudeos in Christum blasphemos, qui ad Iudaismum Christianos abiecerunt et circumcidunt. Huc breuiter et rationes aliquot adducam et certa ex scripturis testimonia citabo, quae clare probabunt frustraneam esse hodiernorum Iudeorum expectationem, plura tibi legenda relinquo in Annotationibus Pomerani super 31. caput Ieremiae[26]. Nam in libro Rabbi Samuelis de Iesu Nazareno vero Messia Iudeorum[27], primo talis venit Christus, qualis erat in scripturis promissus, ergo haud dubie est verus Messias Iudeorum prophetae enim vaticinati sunt, primum Messiae aduentum futurum cum paupertate et humilitate, hoc est despectum et contemptum. Nam Zacha. cap. 9 sic scribit: *letare filia Iherusalem ecce rex tuus venit tibi iustus, saluator, pauper,*

[25] Der er formodentlig tale om fejlskrivning her. Måske har der i originalen her stået bemærkning om Talmud??

[26] I sin Jeremias-kommentar (jfr. ovenfor p. 41 note 24) siger Bugenhagen bl. CCCXV, at skønt Jesus, den sande Messias, vandrede omkring blandt jøderne, så så man alligevel, at stulti Iudæi, quasi nihilum, contemnunt, id quod etiam hodie posteriores faciunt. Bugenhagen fortsætter derefter med at spotte og tilbagevise jødernes Messiasforventninger.

[27] Palladius henviser her til apostaten Rabbi Samuelis værk om Jesus Nazareneren fra det 11. årh. Venligst oplyst af Amanuensis, cand. theol. Børge Salomsonen.

sedens super asinam et super pullum asinae, et in eodem aduentu Isai., despectum Zacha. et Amos vendito, et Daniel interfectum describunt. Hec omnia in Christo completa esse constat, sed hac specie insipientum oculi obscurabantur, et hodie requirunt gloriosum Messiam, qui per se feret aurum argentum, phalcias, equorum strepitum asenorum multitudinem militum, pompam et potentiam mundanam, et non vident illum coeci Messiam esse non potuisse si aliter apparuisset in primo suo aduentu, quam in scripturis promissus erat secundo, et si prophetae secundum Messiae aduentum gloriosum et cum maiestate et potentia futurum describunt, Daniel 1, vide in visione nocturna etc. Malach. 3 tunc veniam ad iudicium etc. Ezechiel 34, et in multis aliis locis. Interim tamen praedixerunt illum etiam secundum carnem in terris cum gloria Iudeis appariturum, Zacha. 2: magna erit gloria domus istius nouissime, Psal. 2: regnavit super Syon montes sanctum Dei, Isai. 9: super solium Davidis et super regnum eius, Iehem. 49: parum est vt sis mihi seruus ad sustentandum tribus Iacob, et feces Israel conuertendas dedit te in lucem gentium et sis salus mea vsque ad extremum terrae, Isai. 9: vocabitur admirabilis, consilium, fortitudo, propugnator, pater perpetuus, princeps pacis, Isai 7: vocabitur עִשָּׂנָאֵל, id est nobiscum Deus, Hiere. 23: vocabitur dominus, iustificator noster, Malach. 3: ecce dominus venit etc.

Age intueamur nunc gloriam domini nostri Iesu Christi et secundum carnem in terris Iudeorum coram exhibita Hanc gloriam vt omittam interim eius iustitiam, sapientiam plusquam Salomonis, praedicationem gratiae, et pretium nostrae redemptionis sola miracula testentur et obturent ora incredulorum Iudeorum conuitiis et blasphemis plena. Christus enim sanitates reddebat, mortuos suscitabat, malis spiritibus improbat ventos et mares suo mandato sedabat etc. Hae sunt diuitiae gloria et potentia Christi in terris, quid est ad hanc gloriam vel ipse Solomon ditissimus et sapientissimus dicant nunc Iudei quorum regum aut principum gloriam volunt preferri. Imo conferre gloriae Christi apud eos in terra agentis testetur et hanc gloriam Christi gloriosa resurrexio passim in prophetis praedicta, precipue vero Isai. 53: et ascentio in coelum cum triumpho, cuius ipsi prophetae aliquoties mentionem faciunt, vt in Psalmis: Tollite portas principes vestros etc. Isa. 63: quis est iste qui venite ex Edomis, Psal. 6: ascendit Deus in altum etc. dona dedit hominibus, iubilate, ascendit Deus cum iubilo, et similes loci quam plurimi quos nomini non in vno Christo completos esse constat, sed Iudej venientem Messiam contempserunt occiderunt et adhuc in sinagogis horrende blasphemant coeci impies damnari

non solum coram Deo sed etiam coram toto mundo, de qua coecitate in Psalmis et Prophetis clare predictum est, Isai. 43, Daniel 12, Hiere. 17, Psal. 16. quis nunc non videt eos esse populum maledictum et nullam illis esse salutem nisi recipiant fide quem crucifixerunt Iesum Christum. Tertio in quod manifeste declarat iudeorum spem et expectati...

Hans Thomissøns tilføjelser i salmebogens 2. udgave

Af Anders Malling

Da J. N. Skaar i »Norsk Salmehistorie«[1] skrev om salmen »Mit Haab og Trøst og al Tillid«, stolede han på Brandt og Helweg[2], som regnede den for en oversættelse af Hans Thomissøn. Senere tilføjede han i en fodnote: »Siden jeg skrev dette har jeg i *Thomissøns* Register fundet, at Salmen *ikke* er oversat af ham«. Dertil bemærker Nutzhorn[3]: »Dette beror imidlertid paa en Fejltagelse af Skaar; thi i Registret til *alle* Udgaver af H. Thomissøns Salmebog med Undtagelse af de to fra 1586 og 1592 findes der ved denne Salme en Stjerne, hvormed H. Thomissøn betegner, at det er ham selv, der har besørget Oversættelsen. Men i de her nævnte to Udgaver af 1586 og 1592 er alle disse Stjerner udeladte, og altså må det uheldigvis være en af disse to Udgaver, som Skaar denne Gang har benyttet«. Nutzhorns bemærkning er forkert, idet stjernen ikke findes i originaludgaven. Den er desuden ulogisk. Hvis Skaar havde benyttet de to udgaver uden stjerner, havde han jo intet kunnet fastslå.

Men de to salmehistorikeres drøftelse, og allerede Skaars rettelse til Brandt og Helweg, afspejler en usikkerhed, som mange andre forskere har følt. Den ene påstår f.eks. at Thomissøn siger, at Spandemager har skrevet tre bestemte salmer, mens en anden finder, at Thomissøn ikke siger noget derom. Thomissøn angiver Strobius som forfatter til visse salmer, men det gør han ikke. Ja, det går så vidt, at Thomissøn har optaget en bestemt salme, men man finder den ikke i hans salmebog.

Denne usikkerhed kan ophæves ved en sammenligning mellem de to ældste udgaver af salmebogen. De er sammen med alle de senere udgaver beskrevet i Erik Dals bibliografi i Samfundet Dansk

[1] I, s. 313.

[2] Den danske Psalmedigtning I, nr. 139.

[3] Den danske Menigheds Salmesang II, 226 fodnoten.

Kirkesangs nye faksimileudgave, København 1968, s. 31 ff.[4]. Denne såvel som den tidligere faksimileudgave[5] gengiver eksemplaret fra Herlufsholm, som er originaludgaven fra 1569, udgave A[6]. Den næste, udgave B[7], er hos Lauritz Nielsen dateret til årene 1570–73. Det er disse to udgaver, som her skal sammenlignes. Der ses bort fra selve teksternes eventuelle små trykfejl, da det viser sig ret hurtigt, at det er salmernes overskrifter, der har den store interesse.

Et udgangspunkt er Hans Thomissøns erklæring i slutningen af forordet: »Oc paa det at ieg icke skulle siunis at tillegge mig flere Psalmer/ end ieg dictet eller vdset haffuer: Da haffuer ieg i det siste Register ladit sette dette tegn \oplus hoss de Psalmer som ieg dictet haffuer: Oc dette tegn \star hoss dem som ieg aff Tydsken eller noget andet vdset haffuer«.

Et solkors og en stjerne betegner altså hans egne salmer, henholdsvis originaler eller oversættelser. Da han har tilføjet forfatternavne ved mange salmer, som han kendte forfatteren til, vil han undgå, at man tiltror ham alle de unavngivne, eller endog at han »tilegner« sig dem, og hans beskedenhed har ikke tilladt ham at sætte sit navn direkte ved salmerne.

I udgave B er der især i overskrifterne, men også i det alfabetiske register, en del tilføjelser, og det er naturligt at antage, at de er foretaget af Hans Thomissøn selv, når udgaven kan dateres 1570–73; han døde 22. sept. 1573. Men denne formodning stiger til vished, når man i forordet til B, der ellers er et nøje optryk af forordet til A, finder en enkelt lille tilføjelse. Der hvor han omtaler sin fader, der endnu prædiker »Iesu Christi rene Euangelium vdi Hygom ved Ribe«, indskyder han, idet hjemfølelsen løber af med ham, ordene »min fødeby«: vdi *min fødeby* Hygom. Det kan ingen anden have indføjjet. Endvidere retter han i B antallet af bogens salmer fra 268 til 269.

Da det naturligvis vil have interesse at undersøge, om Hans Thomissøns ændringer og tilføjelser går videre til de følgende ud-

[4] Udgivet af Samfundet Dansk Kirkesang. I kommission hos Dan Fog Musikforlag. København 1968.

[5] Udgivet af Det danske Sprog- og Litteraturselskab paa Levin og Munkgaards Forlag 1933.

[6] Benævnt således hos Dal og her. I Lauritz Niensens »Dansk Bibliografi 1482–1560«, er udgaven betegnet som nr. 1426.

[7] Lauritz Nielsen nr. 1427.

gaver af salmebogen, inddrages også udgave C[8] i undersøgelsen, og ved hvert sted, hvor B afviger fra A, noteres det, om C følger B, som den burde, eller tankeløst følger A. De tre udgaver kan forveksles, fordi de alle har samme titelblad, og forordet er dateret 1569.

Det er et godt princip for en ny udgave af en bog, at man side for side følger den tidligere udgave, så registre og henvisninger til sidetal bliver uforandrede. Det tilstræbes også i udgave B. Men princippet fraviges fra fol. 9r. På de følgende blade sammentrænges teksten, nogle vignetter udelades, og fol. 46r udelades endog de to sidste linjer, som er en gentagelse, der kan undværes. Fra 46v følges udgave A og B igen side for side. Ved pladsbesparelse 9–46 har man indvundet plads til en ny salme »Adams store wlydighed« med overskriften

*En ny Vise/ vdi huilcken faaregiff-
uis huor faare Verdsens Frelser skulde væ-
re Gud oc Mand/ oc kand siungis met
de Noder/ som den Psalme/ Fra
Mennisken haffuer ieg vent
min hu/ etc. siun-
gis met.
D. Nicolaus Hemmingius
1570.*

I Anna Gyldenstjernes håndskrift fra 1611[9] har denne overskrift fået en tilføjelse: »skreffuet Erlig, gudfryctig oc Velbørdig Jomfru Berette Rossensparre til Under Vissning«. Dette bidrag til en ung adelsfrøkens undervisning har Hans Thomissøn med rette fundet så betydeligt, og forfatteren var så anset, at der måtte skaffes plads til salmen i den nye udgave af salmebogen, ikke som et tillæg, men på den plads, hvor den sagligt hørte hjemme, »Om Christi Person oc Embede«, hvor den indskydes som nr. VI (pladsen svarer til A 35r), og de følgende nummertal ændres i overensstemmelse dermed.

Fol. 16r. Numret XIII er i B ved en trykfejl blevet XIII.
C følger B, skønt fejlen let kunne være rettet.

[8] Lauritz Nielsen nr. 1428, dateret til 1574–78, altsaa efter Hans Thomissøns død.

[9] Karen Brahes bibliotek i Landsarkivet for Fyn. I Anne Riisings katalog over »Håndskriftsamlingen«, Køb. 1956, s. 34, er håndskriftet betegnet som A V, 2. Se nærmere Anders Malling: »Dansk salmehistorie« II, 252 ff.

- Fol. 35r. Under overskriften »Aff hu oc sind oc all vor act« er tilføjet forfatternavn: *D. Iacobus Matthias Strobius* [10]. C som B.
- 48r. Jensen ændret til *Jenssøn*. C som B.
- 55v. Under overskriften »I Synd oc sorg mig fødde min vsle Moder etc« er tilføjet: *D. Iacobus Matthias Strobius*. C som B.
- 81v. Under overskriften »D. Nicolaus Hemmingius« er tilføjet:

*Til Erlig Velbyrdig oc Gudfryctig
Frue Birrithe Gøye til
Herluffsholm.*

C som B.

- 98v. Under overskriften »Iesu Christi Himmelfarts fruct nytte oc gaffn« er tilføjet årstallet: *M. D. LXIX*. C som A.
- 108v. Under overskriften »O Herre Gud Fader met din krafft« er tilføjet: *D. Iacobus Matthias Strobius* [11]. C som A.
- 116r. Under overskriften »Hør til i gode Christne/ huad etc.« er tilføjet: *D. Iacobus Matthias Strobius*. C som A.
- 148v. Perss er ændret til *Pedersøn*. C mangler fol. 148.
- 155v. Perss er ændret til *Pedersøn*. C som A.
- 158v. Under overskriften »O du forgifftige Verden« er tilføjet: *D. Iacobus Matthias Strobius*. C som A.
- 159v. Under overskriften »I Verden er stor Modgang/ stor falsk oc suig« er tilføjet: *D. Iacobus Matthias Strobius*. C som A.
- 161r. Under overskriften »Ieg maatte vel om ieg kunde begribe« er tilføjet: *D. Iacobus Matthias Strobius*. C som A.
- 180v. Under overskriften »Beklage aff all min sinde etc.« er tilføjet: *D. S.* [12] C som A.
- 195v. Under overskriften »Den samme CXXVIII. Psalme/anderledis« er tilføjet: *Her Hans Spandmager*. C som A.
- 206r. Under overskriften og årstallet *M. D. xxxvij* er tilføjet: *Her Hans Spandmager*. C som A.

[10] Strobius (Strøby) var sognepræst i Skanør og Falsterbo, havde 1570 et vikariat ved domkirken i Lund, døde 1576. Salmen »Af hu oc sind« findes i Malmø-salmebogen 1533, 98v, måske allerede i Den jyske Aftensang 1529, endvidere i Tv 85r.

[11] Salmen findes allerede i Malmøsbg. 1533, 26r. Da man antager, at J. M. Strobius er broder til Povl Madsen Strobius, der er født 1527, tvivler H. F. Rørdam på, at denne salme kan være digtet af J. M. Strobius, men tvivlen deles ikke af Severinsen. Kirk. Sæml. 3, IV, 459 og 5, II, 252.

[12] Hvem bogstaverne hentyder til, vides ikke.

- 210r. Under overskrifterne er forfatterinitialerne M. B. ændret til: *Her Magnus Bancke*. C som A.
- 217v. Ved indskud er overskriften udvidet med en nærmere datering, som det her understregede viser: *Karl den Femte vaar krunet Anno 1530. den 24. Februarij vdi Bononia [etc.]* C som B.
- 229v. Trykfejlen »Heu« for »Hen« i salmens begyndelse går igen i B og C (også i registret) og mange senere tryk, også i andre salmebøger. Man har måske opfattet »heu« som et veråb ligesom Ak!?
- 239v. Overskriften er udvidet med det understregede: *En Christelig klage vise/ om de Christnes forfølgelse/ dictet Aar 1547 aff den Aarsag som da i Tydskland for haanden vaar. Siungis lige som etc.* [13] C som A.
- 260v. I forfatternavnet er Knudss ændret til *Knudson*. C som A.
- 267v. I overskriften er CXXI rettet til CXX. C som B.
- 279v. Forfatterangivelsen »D. Morten Luther« er ændret til initialerne *D. W. L.* [14] C som A.
- 283v. Karlsen er ændret til *Karlson*. Aarstallet til M. D. lxiij (fra 1558 til 1563). C som A.
- 294v. Asmundss er ændret til *Asmundson*. C som B.
- 301r. Under overskriften er tilføjet: *Fordansket aff Her Hans Spandmager*. C som A.
- 310v. Initialerne under overskriften, »M. B.«, er ændret til: *Her Magnus Banck*. C som A.
- 342v. I navnet under overskriften er navnet »Sørenssøn« ændret til *Soffrenssøn*. C som B.

Registrene i slutningen af salmesamlingen er ikke nærmere undersøgt. Dog er i register I »Om den Danske Euangeliske Messe« bemærket en tilføjelse efter prædiken og før præsten går for alteret: »*Men i de tre Aarlige høytider siungis effter predicken de samme loffsange som for Predicken aff predickestolen begyndis/ effter som nu sagt er. Dog om Jull indtil Kyndelmisse siungis stundom effter predicken det første verss aff Loffuit være du Iesu Christ.*»

[13] Hans Thomissøn og hans tyske forlæg hentyder til den schmalkaldiske krig. Forfatteren Leonhart Schiemer blev halshugget 1528. Men hans salme kan være optrykt og ændret 1547. Se Widding: »Dansk Messe, Tide- og Psalmesang 1528–1573«, 1933, II, s. 118 f.

[14] Salmen er skrevet af Luthers ordensbroder dr. Wenzeslaus Linck, præst i Altenburg og Nürnberg. Men hans signatur D. W. L. blev tidligt ændret til Luthers D. M. L. Hans Thomissøn har først mødt den således, men nu opdaget fejltagelsen.

Foruden optagelse af en ny vægtig salme af en førende teolog omfatter ændringerne i udgave B forfatternavn ved 7 salmer af Strobios, hvoraf de fem først så lyset hos Hans Thomissøn, endvidere navn ved tre salmer af Spandemager og to af Banke, hvis navn Thomissøn endnu ikke er helt sikker på. Måske har salmebogens udgivelse 1569 netop fremkaldt disse nye oplysninger, som tyder på en kontakt med Skåne. Der er også tilføjelser af anden art, men kun en enkelt direkte rettelse: Luthers navn er ændret til D. W. L. Hans Thomissøn har allerede i første udgave gjort sit arbejde omhyggeligt.

Lidt pudsigt virker de mange tilfælde, hvor han ændrer navnenes stavemåde og altid efter det samme princip. Han har fortrudt, at han ved disse navne – for at bruge hans eget vestslesvigske mål – har været for »davle« (dagligdags, uhøjtidelig) og ændrer stavemåden i retning af det officielle.

Tilbage står undersøgelsen af det alfabetiske register. Naturligvis er den nye salme optaget, men også nabosalmernes henvisninger er ændret, hvis de er kommet til at begynde på et nyt blad. Det vigtigste er imidlertid at se på mærkerne ved Thomissøns egne salmer. Man kunne vel tro, at dette var overflødigt, fordi han allerede 1569 må have vidst, hvilke salmer han havde oversat eller digtet. Der er i udgave A 37 stjerner og 8 solkors, men i udgave B er der 39 og 9. Et solkors, som ikke findes i A, men er tilføjet i B, betyder, at han har digtet salmen »Til Gud vil ieg sette all mit haab« (276v). Den er et akrostikon over Christian III's symbol »Til Gud min trøst allene«. Det kan ikke fastslås, om der findes et solkors ved denne salme i C, da bladet mangler. En stjerne, som ikke findes i A, men er tilføjet i B og C, betyder, at Hans Thomissøn har oversat »O Gud min Fader kier oc rig« (277v). Den er et akrostikon over Christian III's andet symbol »O Gud skaf din villie«. Til dette andet kongesymbol har Hans Thomissøn dog allerede taget noget hensyn i teksten til den førnævnte originale salme. Endelig betegner en stjerne, som er tilføjet i B, at han har oversat »Mit haab oc trøst oc all tillid« (278v) med akrostikon over Frederik II's symbol »Mit haab til Gvd allene«.

De tre salmer står lige efter hinanden i bogen. Kunde man tænke sig, at stjerner og solkors af den grund er faldet ud i første udgave? Næppe ved et uheld fra sætterens side! I det alfabetiske register, som det drejer sig om, står de jo langt fra hinanden, endog på tre forskellige sider. Og selvfølgelig kan Hans Thomissøn ikke i 1569

have glemmt, at han har digtet og oversat just disse salmer, som han har anbragt sammen. Da det drejer sig om tre kongesymboler, kan man tænke sig en forklaring: Hans Thomissøn har måske følt, at han ikke kunne lægge sit navn til uden Majestættens tilladelse. Men da salmebogen udkom, var kongen i Sverige; han autoriserede bogen fra feltlejren udenfor Varberg [15]. Inden udgave B udkom, kan han have fået tilladelse til at tage æren for de tre salmer.

Når man fra udgave A og B kommer til C, som Lauritz Nielsen daterer efter Hans Thomissøns død, ser man, at C begynder at følge B, i hvert fald til fol. 81. Man har fra begyndelsen været opmærksom på den indskudte salme og den deraf følgende forskydning af de nærliggende salmer på tekstsiderne. Men fra fol. 98 følger C udgave A på mere end 200 sider, og fra 217v bruger sætteren snart B, snart A på en ganske tilfældig måde. Det får den konsekvens med hensyn til de følgende udgaver, at man også står usikker over for dem, især med hensyn til forfatterangivelser. Udgave B har den sidste velovervejede tekst, som stammer fra Hans Thomissøn selv.

Da vi nu havde en faksimileudgave af A fra 1933, som selv om den er udsolgt dog er ret tilgængelig, kunne det have været særligt oplysende at lægge udgave B til grund for faksimileudgaven af 1968. I mangel heraf fremkommer disse linjer som en håndsrækning til studiet af Hans Thomissøns salmebog.

[15] Kancelliets brevbøger, 5. nov. 1569. Kirkehist. Saml. I, 140 ff. H. F. Rørdam: Danske Kirkelove II, 135 ff.

TEOLOGI OG ERFARING

En side af Otto Møllers tænkning

Af *Jørgen I. Jensen*

I. Det givne og opdagelserne

Når man læser Otto Møllers teologiske hovedværker igennem bliver ens nysgerrighed vakt af ordet erfaring. At det er et af de ord, som forekommer hyppigst i forfatterskabet er der ganske vist intet ejendommeligt i; det blev i meget store dele af det 19. årh.'s teologi anvendt af forfattere af vidt forskellig teologisk observans, på samme måde som det i vort århundrede er tilfældet med ordet eksistens, og der har derfor ikke for O. M. været forbundet nogen problemer med selve anvendelsen af ordet. Det, som imidlertid umiddelbart er påfaldende, er at O. M. flere gange polemiserer mod kirkelige og teologiske strømninger, som bygger på erfaringen, samtidig med at han selv bestandigt taler om erfaring.

O.M. har ingen steder gjort sig principielle overvejelser over erfaringens placering i det teologiske arbejde, og da forfatterskabet – når det betragtes i sin helhed – ikke i synderlig grad er præget af videnskabelig stringens, metodebevidsthed og systematisk klarhed, må sigtet med et forsøg på at indfange særpræget i O.M.'s teologiske tænke måde, således som den afspejler sig i den megen tale om erfaring, ikke i første række være det at nå til en præcis begrebsbestemmelse, men derimod at afdække den teologiske totalholdning, som skjuler sig bag inddragelsen af erfaringen i de teologiske overvejelser. Det bliver derfor nødvendigt at foretage en bevægelse gennem de væsentligste af hans teologiske skrifter.

For overblikkets skyld er forfatterskabet her delt op i tre faser. Forholdet mellem dem er ikke karakteriseret ved en direkte forandring af synspunkterne, men ved en accentuering af tanker, som har været tilstede hele tiden. Først skal dog O.M.s personlige udvikling og hans teologiske forudsætninger rides op.

Rigt på ydre begivenheder var O.M.s liv ikke. Han blev født 20. februar 1831 i Tårup præstegård ved Viborg og kom som ti-årig til Gylling, hvor faderen H. L. Møller var blevet udnævnt til sognepræst. Her tilbragte han – bortset fra latinskoleårene i Horsens 1848–1852 og studieårene i København 1852–1858 – resten af sit liv, først som faderens uordinerede medhjælper, senere som dennes kapellan og i 1870 blev han efter faderens død udnævnt til sognepræst – et embede han beklædte til sin død 13. januar 1915[1].

Allerede tidligt placerede Grundtvigs navn sig centralt i O.M.s bevidsthed. Faderen betragtede sig selv som grundtvigianer, og da han selv underviste sine børn, forsøgte han også at gøre sønnen interesseret i teologiske problemstillinger, først og fremmest Grundtvigs tanker. Han var i flere henseender en aparte person og hans undervisning havde nærmest karakter af udenadslæren og terperi; men påvirkningen fra ham betød dog at O.M., da han efter latinskoleårene kom til København for at studere teologi, sluttede sig til kredsen omkring Vartov. Selvom han ikke fik meget ud af at høre Grundtvig selv – »Han talte allerede den Gang mest om den ene Ting: det lille Ord, og det kendte jeg jo på en Maade«[2] – er det tydeligt, at det var i miljøet omkring Vartov han fik sin egentlige teologiske dannelse: »Hvad jeg fik ud af Opholdet i København, var ikke det, jeg lærte og atter glemte; men jeg tør trøstigt sige, at den egentlige Betydning for mig af Livet dér hidrørte fra dette, at Grundtvig den gang levede dér. Det fik ikke blot Betydning for dem, der sluttede sig til ham, men lige saa vel for dem, der ikke gjorde det. Alt aandeligt Røre var mærket af ham (og en kort Tid af Kierkegaard), man kunne ikke undgaa at berøres deraf paa den ene eller anden Maade«[3]. Noget større udbytte af det egentlige teologiske studium fik O.M. ikke. I sine erindringer stempler han det som usundt gøgl[4] og allerede i studietiden begyndte han at nære den mistro til universitetsteologien, som genfindes i hele hans senere forfatterskab.

[1] Fyldigere biografiske oplysninger findes i I. P. Bang: Gyllingpræsten Otto Møller, I–II, Kbh. 1931, der også rummer en systematisk gennemgang af forfatter-skabet. I bogen er aftrykt uddrag af O.M.s iøvrigt utrykte erindringer fra 1904. O. Jensen: Om Gylling-Præsten Otto Møllers Liv og Grundtanker, Kbh. 1916 bringer også en del oplysninger.

[2] I. P. Bang s. 33.

[3] Ibid. s. 43.

[4] Ibid. s. 41.

Da O.M. i 1858 vendte tilbage til Gylling var den grundtvigianisme, han bragte med hjem, orienteret i en anden retning end faderens. Denne var mest optaget af det teologiske opgør med rationalisterne, mens grundtvigianerne i 50'ernes København, hvor modstanderne ikke længere var rationalisterne, men de konservative og højkirkelige teologer, først og fremmest samlede deres interesse om den folkelige og kristelige vækkelse. O.M. tog derfor efter hjemkomsten straks fat på at organisere forsamlinger først i private hjem, senere i kirken. Der var på egnen en vældig grobund for en folkelig og kristelig vækkelse og O.M. forstod med sin jævne forkyndelse at få folk til at lytte[5].

I 1866 udsendte O.M. sit første skrift *Smaaibidrag til at oplyse den kirkelige Anskuelses Berettigelse*[6] og allerede her markerer han meget klart sin teologiske grundholdning, som han aldrig siden opgav. Det nye i den kirkelige anskuelse er for O.M. at se dette, at »Christendommen ikke er disputabel«[7]. Den er fra første færd noget givet, en åbenbaring at tro på til salighed, og Grundtvigs mageløse opdagelse består ganske simpelt deri, »at Herren selv har angivet, hvad Christendom er, og at Menigheden er den Dag idag istand til det Samme, saa det er aldeles ufor nødvendent derom at anstille Forhandling«[8]. Som Grundtvig-discipel gør O.M. sig i dette tidlige skrift til talsmand for den kirkelige anskuelse i snæver forstand, at »Troens Ord« – Herrens ord til os ved dåben – bogstaveligt er meddelt disciplene i de fyrre dage, men det er værd at lægge mærke til, at han afviser at levere et historisk bevis for denne påstand: »Det forekommer mig aldeles uimodsigeligt, at skal vor Tro hente sin Paalidelighed og det er, at den er Herrens Mundsord (Matth. 24,35) – hente den fra Beviser af lærde Skrifter, saa er Troen ranet fra Menigheden, som er Børnene, og erobret af de Lærde, der i dette Tilfælde bliver Hundene – og saa er den Menighed ikke længer til, hvorom det hed, at de Fattige i Aanden ere salige, da Himmeriget er deres«[9].

[5] I et brev til Rørdam 23/3–1861 nævner O.M., at der vinteren igennem har været 400–500 mennesker til hans ugentlige forsamlinger (Otto Møller og Skat Rørdam: En Brevveksling, Kbh. 1915, I, s. 29).

[6] Skriftet var fremkaldt af Martensens afhandling »Til Forsvar mod den saakaldte Grundtvigianisme«, 1863, og kom først som artikler i Dansk Kirketidende 1866.

[7] Smaaibidrag til at oplyse den kirkelige anskuelses Berettigelse s. 114.

[8] Smst.

[9] Ibid. s. 50.

I denne sammenhæng sondrer O.M. mellem »Lærdomsspørgsmålet«, det historiske spørgsmål, og »Livsspørgsmålet«, det vi har lov at grunde vor tro og vort håb på, og han betoner at de to ikke må blandes sammen. Ud fra den skelnen er det klart, at den kirkelige anskuelse i snæver forstand aldrig kunne blive et problem for O.M. Den fastholdes i forfatterskabet i 70'erne, men i løbet af 80'erne opgiver han den uden at have større anfægtelser i den anledning [10].

Men hvad han aldrig opgav – og hvad der for ham var aldeles afgørende – var grundsynspunktet, at man kan ikke diskutere, hvad der er kristendom. Kristendommen er noget givet, en række store og underfulde kendsgerninger, som troen må forholde sig til som en helhed. Det er karakteristisk, at dette grundsyn, der så lidenskabeligt fremhæves i forfatterskabets allerførste skrift, med uformindsket kraft føres frem i de allersidste skrifter, der er vendt mod den subjektivistiske teologi, og af hvilke et meget betegnende bærer titlen »Den faste Grundvold«.

I dette faste givne må teologien – eller, som O.M. ville have sagt, vidnesbyrdet – tage sit udgangspunkt; det er på grundlag af det de nye opdagelser skal gøres. Det gør han ligeledes rede for i skriftet om den kirkelige anskuelse. I et kapitel med titlen »Om det Nye« gør han opmærksom på, at den kirkelige anskuelses modstandere ikke har forstået, at der er forskel på opfindelse og opdagelse. Karakteristisk for opfindelsen er det, at den ikke står i organisk forbindelse med det foregående og således intet har med livsudvikling at gøre, mens opdagelsen derimod forholder sig til noget givet, noget der ikke før var iagttaget eller udfoldet [11]. Nye opfattelser skal således hverken antages eller forkastes fordi der er nye, men de skal prøves af på menighedens grundlov, dåbspagten. I forlængelse heraf må O.M. derfor vende sig mod al teologisk konservatisme, der for ham at se bestandigt har stået i vejen for nybrud inden for kirken. Således svarer modstanden fra det bestående mod den kirkelige anskuelse præcis til samtidens holdning til Luthers reformation. Men iøvrigt skete der ved Reformationen det, at aldrig så snart var Luthers opfattelse slået igenem, før teologerne bemægtigede sig den, og snart forsøgte ortodokse, pietister og rationalister at dræbe den levende kristendom [12].

[10] Brevvekslingen II, s. 97.

[11] Den kirkelige Anskuelse s. 98.

[12] Ibid. s. 96.

Selvom O.M. ikke siger det direkte i dette skrift – og heller ikke senere – er det tydeligt, at udviklingen indenfor den grundtvigske bevægelse efterhånden har aftegnet sig for ham som en parallel til den opfattelse af udviklingen efter reformationen, han her har antydnet. Når han derfor i dette skrift afslørede sig som Grundtvig-discipel betyder det da heller ikke uden videre at han tilsluttede sig den grundtvigske bevægelse. Den havde han fra begyndelsen en kritisk afstand til som bestemt ikke blev mindre med årene. Så tidligt som 1860 kunne han skrive til Skat Rørdam: »Der pjankes afskyeligt med Kristendom, og det er kun mellem Grundtvigianere Gud fri os for den glade Kristendom, – den kan blive værre end åndelig Død, thi den er kun jammerlig Eftersnakkeri med Menneskeforgudelse«[13]. Det eneste af de såkaldte vennemøder, han deltog i – i 1863 – gjorde bestemt ikke hans bedømmelse blidere, han fandt at atmosfæren var for partibevidst og selvsmagende[14], og i 1867 skriver han til Rørdam, at grundtvigianerne ikke skal bilde sig ind, at det at den kristne ikke er under loven skulle betyde, at han så heller intet har med loven at gøre og bemærker derfor at det nu er på tide, at der udgår nogle formaninger til »det store Slæng af gemytlige, magelige, letsindige Grundtvigianere«[15]. Disse sidste bemærkninger i den tidlige del af brevvekslingen er ikke udsprunget af almindelig surhed, men fremhævelsen af loven og formaningerne – som går igen i hele forfatter-skabet, hvilket er en af grundene til at erfaringen spiller så stor en rolle – hænger sammen med, at O.M. ikke vil vide af opdelinger i tilværelsen, men bestandigt tænker sig livet som en helhed, som kristendommen må omfatte, således at han må bekæmpe enhver tendens, der går i retning af at isolere kristenlivet til bestemte situationer[16].

O.M. bedømte således udviklingen indenfor grundtvigianismen meget negativt og de politiske begivenheder fik ham ikke til at se lysere på tingene. Det folkelige og kristelige arbejde han havde sat igang på egnen blev efterhånden helt fortrængt af den politiske

[13] Brevvekslingen I, s. 21.

[14] I. P. Bang s. 59.

[15] Brevvekslingen I, s. 129–130.

[16] Det fremgår særlig tydeligt af det store skrift »Det gjenoprejste Menneskes Tjeneste i Ordets Forkyndelse og Bekjendelse«, 1877. Se i dette skrift f.eks. s. 6, 8–9, 14. Loven er mest indgående behandlet i »En Opdrager til Christus for dem, »som ikke have Loven««. (1900).

venstrebevægelse og efter at Det forenede Venstre, som mange grundtvigianere gik aktivt ind for, var blevet dannet i 1870, tog han voldsomt afstand fra denne sammenblanding af politik og kristendom [17]. I det hele taget kom han efterhånden til at stå i et skarpt modsætningsforhold til de fleste strømninger i samtiden: Demokratiet havde han ingen større tiltro til [18], fritænkeriet betragtede han ganske enkelt som oprør mod Gud [19], og socialismen udsprang for ham at se af en virkelighedsfjern drøm om jordisk lykke [20].

O.M.s stærkt kritiske forhold til samtidens kirkelige, politiske og kulturelle strømninger kommer ikke blot til syne i de direkte polemiske skrifter, men har også været bestemmende for det egentlige fagteologiske arbejde [21]. Gang på gang måtte han – navnlig fra 80'erne og fremefter – for overhovedet at gøre sine tanker forståelige pege på en helt anden opfattelse af menneskelivet end den han mente at finde i samtiden. Forudsætningen for at han overhovedet kunne arbejde sig frem til sine særpågede løsningsforsøg er imidlertid en teologisk, nemlig den placering af den teologiske tænkning, som er angivet i skriftet om den kirkelige anskuelse: O.M. er bundet af det givne, men fri i forhold til alle teologiske opfattelser, som han da også forkaster, når han ikke længere kan bruge dem, d.v.s. når de ikke længere slår til i hans egen situation [22].

II. Erfaring og forståelse 1870–1890

I løbet af 70'erne begynder O.M. for alvor at gøre sig gældende som teologisk skribent. Han udsender i denne periode ialt 10 skrifter,

[17] I skriftet *Politik og Christendom*, 1873.

[18] Vigtigst er skriftet »Om Flertalsregimentet« 1883, jfr. »En Opdrager til Christus« kapitel VIII.

[19] »Til Forstaaelse og Bedømmelse af Nutidens Fritænkeri«, 1881.

[20] »Vejen til Livstræet«, 1904.

[21] I P. G. Lindhardt: *Otto Møller – en jysk humanist!* (i »Humanister i Jylland«, 1959 s. 205–229) er forfatterskabet anskuet på baggrund af samtidens politiske og kirkelige strømninger.

Der er den vanskelighed ved O.M.s forfatterskab, at han sjældent nævner, hvem han polemiserer imod. I Anders Pontoppidan Thyssen: *Den nygrundtvigske Bevægelse I*, 1957, er der meddelt en lang række oplysninger om O.M.s stilling i de diskussioner, der udspandt sig blandt grundtvigianerne og i P. G. Lindhardt: *Morten Pontoppidan I–II*, 1950–53 er O.M.s skrifter mod subjektivisternes belyst i sammenhæng med diskussionen om den liberale teologi.

[22] Det er en af grundtankerne i Anders Pontoppidan Thyssens *Otto Møllerstudie »Teologiens ret og uret«* DTT 1965, III, som er den afhandling, der har haft væsenligst betydning for udarbejdelsen af denne artikel.

af hvilke de fleste er småskrifter, der hovedsagelig beskæftiger sig med skole spørgsmål. Vigtigst i dette tiårs produktion er de to store sammenhængende fremstillinger *Det faldne Menneskes Gjenfødelse og Fornyelse ved Daab og Nadver* (1870) og *Det gjenoprejste Menneskes Tjeneste i Ordets Forkyndelse og Bekjendelse* (1877). Hertil kommer det ejendommelige eksegetiske arbejde *Den evangeliske Historie* (1879). Her skal først og fremmest skriftet om dåb og nadver behandles.

I sine overvejselser om dåben tager O.M. sit udgangspunkt i skriftens tale om kristenlivets begyndelse som en genfødelse af vand og den Helligånd[23], som han også finder hos de oldkirkelige teologer[24]. Han hævder derfor, at vil man forstå, hvad der sker i dåben må man holde sig til, hvad der ligger i ordet fødsel. En fødsel er en overflyttelse fra en tilstand til en anden – den, der fødes forandrer således ikke sit væsen, det er omgivelserne, der forandres[25]. På samme måde forholder det sig med den åndelige fødsel. Ligesom fosteret ved fødslen udløses fra mørke og ufrihed til lys og frihed, udfries ved dåben det sande menneske – »inderstmanden«, det gudbilledlige – fra sit fængsel, og ligesom barnet ikke af egen kraft kan virke denne udfrielse, kan mennesket heller ikke af egen kraft bryde ud af sin syndige tilstand; det sker først når det følger pagtsordets indbydelse[26]. Under udviklingen af sit synspunkt gør O.M. op med den sammenblanding af helliggørelse og genfødelse, som han mener at kunne finde både hos de ortodokse og hos pietisterne, når der hos dem tales om at der hos den genfødte bliver noget tilbage som dagligt skal udryddes; det strider mod fødselens engangskaraktér[27]. Særlig kraftigt vender han sig mod den opfattelse, at dåben er en nyskabelse, således som den er udformet i teorien om at der i dåben nedlægges en spire til et nyt menneske. Skabelse involverer i modsætning til fødsel forestillingen om frembringelsen af noget, der ikke før var til, hvilket måtte betyde, at mennesket blev udstyret med en helt ny personlighed – at en bevidsthed afløste en anden – og det strider dels mod skriften, dels mod al menneskelig erfaring[28].

[23] Gjenfødelse og Fornyelse s. 7–9.

[24] Ibid. Kap. II, s. 19–28.

[25] Ibid. s. 54.

[26] Ibid. s. 56–58, s. 60, s. 77–81.

[27] Ibid. s. 31–34, s. 43.

[28] Ibid. s. 12–13, s. 47–49, s. 61.

I sin redegørelse for at dåben er en genfødselse og ikke en nyskabelse, argumenterer O.M. således både med skrift og erfaring. I overensstemmelse hermed skriver han allerede i skriftets begyndelse, at når det spørgsmål skal besvares, hvad der sker i genfødselsen, må man først gå til skriften og der læse, hvad Jesus selv har sagt, men dernæst give agt på hvad erfaringen lærer, »for hvad Herren udtalte får først ret Betydning for os, naar vi opleve det, naar vi finde det stadfæstet i vort eget Liv«[29]. Denne bevægelse fra skrift til erfaring er for O.M. at se ikke en bestemt metode, som nogle kan benytte, mens andre kan foretrække udelukkende at holde sig til skriften; den er vilkåret for alt teologisk arbejde: »Men heraf forklarer det sig, atter, hvorledes der kan herske den allerstørste Uenighed om Gjenfødselsens Væsen og Virkning mellem dem, der dog stille sig paa Skriftens Grund og efter sigende hente alle deres Grunde derfra, thi om end ubevidst gjøre de alligevel stedse deres Erfaring eller mangel paa Erfaring til deres egentlige Kilde og sidste Maalestok«[30]. Hvordan O.M. forestiller sig at også manglende erfaring kan være bestemmende for de teologiske resultater får man indtrykket af når han omtaler de ortodexe teologer: »De orthodoxe Stuelærde, der foragte Livserfaringer, hvis de ellers have Lejlighed til at gøre saadanne, og kun ansee for Sandhed og Virkelighed, hvad de sidst forløbne Aarhundreders Tydskere mente, sammenstykke et Begreb af Gjenfødselse, der har alle Mangler tilfælles med deres øvrige ormstukne Papirsbegreber« [31]. Således bliver for O.M. udlægningen af skriften vedkommende i samme omfang som den inddrager erfaringen, mens den, der som de ortodexe holder sin egen tilværelse udenfor, kun vil nå til et skrivebordsresultat. Denne tankegang er også baggrunden for skriftets anden halvdel, hvor nadveren behandles.

Afsnittet om nadveren er ikke mindre polemisk end det om dåben. De lærde har nemlig gjort alt, hvad de kunne for at lægge en tyk tåge omkring dette nådemiddel, således at der hersker den største uenighed om, hvad nadveren er. Alle misforståelser beror imidlertid på, at man fuldstændig har overset at nadverens ydre skikkelse ikke kan være tilfældig, men at – som O.M. udtrykker det – forment må svare fuldstændig til indholdet, at der må være en væsens-

[29] Ibid. s. 10.

[30] Smst.

[31] Ibid. s. 6.

sammenhæng mellem de synlige midler og den usynlige nåde[32]. På samme måde som O.M.s redegørelse for dåben havde karakter af en udfoldelse af hvad der lå i ordet fødsel, udvikler han derfor sin nadveropfattelse i en betragtning af måltidsbilledet.

Nadveren er ganske enkelt et fornyelsesmåltid for de troende; ligesom der bestandigt må tilføres legemet varme og næring, må det genfødte menneske bestandigt fornyes ved nadverens måltid og ligesom i det organiske liv det fordærvelige derved udskilles, drives ved nadveren det gamle syndige menneske ud[33]. Det er derfor klart at O.M. må vende sig mod den tanke, at der ved nadveren sker en fortsættelse af dåbens syndsforladelse – det svarer ikke til nadverens ydre skikkelse og er heller ikke nævnt i skriften[34]. Han bestemmer nadverens virkning som først og fremmest syndsfordrivende, et led i helliggørelsen og har intet mod den tanke, at der i det skjulte ved nadverens indtagelse sker en forberedelse til kødets opstandelse på den yderste dag, en udvikling der som det er tilfældet i det organiske liv aldrig er kendelig i øjeblikket[35]. For at anskueliggøre sin opfattelse drager O.M. i det hele taget alle de paralleller mellem det menneskelige måltid og nadveren, han kan komme til, og det er da også karakteristisk, at hans overvejelser oprindeligt er inspireret af studier i kemi![36].

Selvom det billede O.M. udlægger er givet i skriften, hviler hele betragtningsmåden naturligvis på den forudsætning at fænomener i legemsverdenen er anvendelige som analogier til at anskueliggøre åndeligt liv. O.M. fremhæver da også at den legemlige verden er et afbillede af den højere, men betoner samtidigt – uden iøvrigt at gå nærmere ind på problemet – at billedet ikke må forveksles med det afbildede[37].

I denne tænke måde har erfaringen en fremskudt plads. Det er ved hjælp af den billedet udlægges og den er således det vigtigste forståelsesredskab i det teologiske arbejde: »... ligesom ethvert Billede skal gøre opmærksom på det Afbildede og vejlede til at danne sig den forløbige Forestilling derom, således skal ogsaa Maaltidsbilledet tjene den hellige Nadver, men kan det kun naar

[32] Ibid. s. 95.

[33] Ibid. s. 141–144.

[34] Ibid. s. 132–133.

[35] Ibid. s. 154–155, jfr. 145–146.

[36] Brevvekslingen I s. 108–109.

[37] Gjenfødelse og Fornyelse s. 95.

man tager Billedet ærligt og uforbeholdent i Øjesyn, og hverken overser eller vitterligt fornægter, hvad vi andenstedsfra have erfareet som Sandhed«[38]. Selvom erfaringens sted i dette skrift således lader sig ret præcis indkredse, må det meget stærkt fremhæves at der ikke er tale om en metode eller et program som lader sig anvende ved løsningen af alle teologiske problemer, men om en bestemt holdning, nemlig den at i jo højere grad den konkrete menneskelige tilværelse, som den opleves til daglig, inddrages i det teologiske arbejde, i jo højere grad vil de teologiske resultater blive forståelige og livsnære. Tænkemåden genfindes iøvrigt i det syv år senere, meget indholdsrige skrift om forkyndelse og bekendelse, som der ellers her ikke skal gåes nærmere ind på. Den afspejler sig her f.eks. i O.M.s betragtninger over hvad der må kræves af en forkynder. Han skal ikke blot besidde indsigt i skriften og kirkehistorien (de teologiske discipliner, vi nu kalder systematiske, nævnes ikke) men også have kendskab til modersmålet, folkets mytologi, de fremmede religioner, kunsten og den »gennemklarede Verdenshistorie, thi deri er optaget Menneskeslægtens virkelige Livserfaringer«[39]. Nævnes kan det også lige, at O.M. ud fra samme indstilling kan forklare, hvorfor Holberg ikke kunne forstå, hvorfor Gud ikke bliver træt af at høre menneskenes idelige bønner og bekendelser, »thi var der noget, han grundigt var ukjendt med, saa var det alt det, som de, der elske hinanden, kan have Glæde af at samtale om«[40].

På hele denne baggrund er den egenartede bevægelse, som O.M. foretager i begyndelsen af 80'erne, forståelig. Der finder på dette tidspunkt en afgørende nyorientering sted i hans teologi, ikke således at tidligere synspunkter dementeres, men i den forstand at de placeres i en mere omfattende sammenhæng. Med hovedværket *Gjenløsningen* (1884) og de to mindre skrifter *Om Forstaaelsen af nogle Bibelord* (1886) og *Om vor Frelse fra det Onde* (1888) tilføjes der hans teologi en helt egenartet dimension.

O.M.s intense arbejde med de kristne genløsningsspørgsmål har sin baggrund i personlige erfaringer. Fra sine forældre havde O.M. arvet en angst for døden, der i 70'erne blev forstærket af en række dødsfald i familien. I dette tiår døde begge hans forældre og i

[38] Ibid. s. 139.

[39] Forkyndelse og Bekjendelse s. 153.

[40] Ibid. 196 noten.

1871 – og det var det, der ramte hårdest – mistede han to børn. Af hans breve til Rørdam i den anledning fremgår det, at han dengang forstod døden som Guds straf og skriver at han er fristet af den tankegang, at Gud tager med den ene hånd, når han giver med den anden[41]. Begge disse synspunkter var almindelige i samtiden og hang sammen med den gængse opfattelse af forsoningen, der kan føres tilbage til Anselms forsoningslære.

Meget kort går Anselms lære ud på, at Guds ære ved synden er blevet krænket og at han derfor enten må kræve straf eller fyldestgørelse. Straf ville imidlertid betyde, at mennesket gik til grunde og at Gud således ikke nåede sin hensigt med sin skabning; derfor måtte der ydes fyldestgørelse og da mennesket ikke selv kunne det, måtte Gud blive menneske. For da Gud-mennesket er syndfri og således ikke hjemfalden til døden gives der ved hans frivillige hengivelse i døden mere end Gud kræver og denne overkydende fortjeneste kan således blive alle mennesker til del.

Nu argumenterede man i samtiden ikke med Anselm[42], men grundtanken, således som man havde overtaget den fra den lutheriske ortodoksi, havde man bibeholdt: Ved Jesu død var synden sonet, det onde overvundet. Og når erfaringen modsagde dette – det fysiske onde: død, lidelse og ulykke var jo ikke udryddet – forklarede man det med at de var Guds straf eller de midler hvorved Han opdrog menneskene, altså i virkeligheden noget godt. Læren var også baggrunden for at man i samtiden – navnlig i grundtvigske kredse – så meget lyst på døden: den var i grunden kun en naturlig overgang, en ufarlig rejse[43].

Selvom O.M. altså selv havde været påvirket af denne tankegang kunne han ikke i længden forlige sig med den. Hans erfaring måtte bestandigt føre ham til at stille spørgsmål, som forsoningslæren ikke kunne svare på. Hans egen oplevelse af dødens grusomme efterhånden for en godtagelse af talen om at syndens sold var betalt og at døden i et og alt var Guds værk.

[41] Brevvekslingen I, s. 181, s. 194–195.

[42] Da Vilhelm Birkedal straks efter at første hefte af »Gjenløsningen« var udkommet, udsendte sit skrift »Den kristne Forsoningstro hævdet overfor Pastor Otto Møller«, hvor O.M. anklages for at have rørt ved »Hjærtebladet i Kristendommens Evighedsblomst« (s. 3) fremhævede han, at det ikke var Anselms lære han forsvarede (s. 52, s. 56), men menighedens tro på ved Jesu død at have en forsonet Gud.

[43] Jfr. Anders Pontoppidan Thyssen: Teologiens ret og uret, DTT, 1965, s. 140–141.

Løsningen på de mange problemer kom til O.M. som en oplevelse, han havde i sommeren 1881 og som han har berettet om i sin levnedsskildring. Han fortæller her, at han i 1881 sammen med sin kone og sin ældste søn havde foretaget en rundrejse i Jylland, der strakte sig over en ugestid, og da han i 1904 ser tilbage på begivenheden henviser han til den fortumlede tilstand han var i efter rejsen og skriver at det vist forholder sig således »at en saadan Rystelse river noget løs inde i et Menneske, saa der kommer skred i Tanker, man ikke før ret har været sig bevidst. En af Dagene efter Hjemkomsten gik jeg i mine egne Tanker ude i Haven. Jeg tænkte paa hvad jeg saa ofte har grublet over og arvet efter min Moder: den mørke Død, der nærmer sig. Ud fra den gamle Forestilling, at Kristus har lidt og betalt for os, baaret vor Straf i Stedet for os, saa Gud nu for hans Skyld kan fritage os derfor, spurgte jeg, hvorfor Gud ikke kan skaane os for at lide det, som han virkelig har lidt i Stedet for os? Da saa jeg – ja, ikke paa nogensomhelst ydre Maade – men som i et Nu et aandeligt Syn: Kristus døende foran alle dem, der tror paa ham, for at de ved ham kan føres uskadt gennem Døden. Jeg saa ligesom et uendelig langt Tog med ham i Spidsen, der gaar midt igennem Dødens mørke Tunnel ind i Livets Land. Det tog kun et par Minutter, da dette stod for mig i et klart Lys; og jeg gik straks ind og fæstede paa Papiret alt det, jeg formaade i Løbet af et Par Timer. I løbet af et Par Maaneder skrev jeg saa den Bog, jeg har kaldt »Gjenløsningen«, og jeg bad Gud om, at jeg maatte leve, til jeg fik ført den til Ende, da det syntes mig saa glædeligt, hvad jeg deri vilde fremstille. Senere føjede jeg vel noget til af historisk Ramme og Indfatning; men i Hovedsagen er den skrevet i disse to Sommermaaneder og trykt som den blev til, 1884«[44].

Denne vision rummer i korthed grundtanken i hele O.M.s gjenløsningslære: efterfølgelsen efter Kristus gennem døden til evigt liv, og for O.M. betød denne oplevede indsigt simpelthen en nyopdagelse af hele evangeliet. Forudsætningen for at oplevelsen overhovedet kunne finde sted er den nære forbindelse i O.M.s bevidsthed mellem erfaring og forståelse, der betyder at enhver teologisk anskuelse prøves af på erfaringen, at erfaringen fungerer som en art kritisk princip. Men ud fra den forudsætning strækker forsoningslæren ikke til. Med sin tale om at Kristus en gang har lidt

[44] I. P. Bang s. 74–75.

i stedet for os, har den i realiteten overladt mennesket med dets dødsangst til sig selv. Det glædelige O.M. oplever i sin vision består da i, at han ser, at han netop ikke er alene; hans eget liv, den ubønhørlige bevægelse mod døden er optaget i Guds frelsesværk. Mod en statisk forståelse sætter O.M. sin dynamiske: Kristus har gået og går bestandig forud og baner vejen gennem døden. Men er livet en vandring efter Kristus, kan der aldrig blive tale om at gå udenom døden, men netop gennem døden til evigt liv, og der er således ikke tale om, at visionen mildner, endsigse bortforklarer dødens gru; tværtimod er den først fuldt forståelig om dødens alvor fastholdes.

Denne erindringsoptegnelse er ikke den eneste oplysning vi har om, at O.M. i sit teologiske arbejde – særligt i disse år – har støttet sig på visioner. Således skriver han i erindringerne om udarbejdelsen af kommentaren til Johannes' Åbenbaring, som fandt sted i 1882 efter at endnu to børn var døde: »I Foraaret 1882 blev jeg atter ført til at fordybe mig i den gamle Helligdom og var i flere Uger helt nedsunket deri. Hvad der i den Tid foregik i Yderverdenen, har jeg kun bevaret ringe Indtryk af. Men da jeg atter med Løvspringet kom tilbage til det almindelige, satte jeg mig straks til at nedskrive denne Forklaring, som den havde dannet sig for mig under de indre Oplevelser, hvor Haabet stred for at række frem til Oprensningen i Riget. Jeg mener, at denne Forstaaelse er givet mig som Trøst i en tung Tid«[45]. Der har ikke været tale om mystiske oplevelser – karakteristisk for dem er jo at de ikke lader sig meddele – men om at O.M. i disse år – sikkert mere end han selv har villet være ved det – i højere grad har brugt billedet som teologisk erkendelsesredskab end begrebet. I forordet til kommentaren til Johannes' Åbenbaring skriver han således: »Et Maleri skal ses paa som Helhed; man skal ikke gaa saa nær til det, at man kan se Penselstrøgene.... Det samme gjælder om Aabenbaringen, at man kan se saa nøje paa Enkelthederne, at man derover helt glemmer at se det som skulde ses. Hvem kunde heller ret forstaa et Digterværk, naar han smaaligt skulde fordybe sig i alle Enkeltheder? Ogsaa her gjælder det, at det er Helheden, alt kommer an paa at faa Øje for; og det er da nok afgjort, at Aabenbaringen er et af de store Digterværker. Til at forstaa et saadant hører nødvendigt nogen Fantasi, nogen poetisk Sands; og derfor er vist ogsaa mange af Aabenbaringens Fortolkere kommen saa ganske særdeles uheldigt fra det, fordi de med al deres Lærdom har savnet poetisk Sands. Til at forstaa et Digterværk kræves noget af den Aand, hvormed det er skrevet, og Aabenbaringen er stor Poesi trods alt andet, der bærer dette Navn«[46].

[45] I. P. Bang s. 132.

[46] Forsøg til en kort Forklaring af St. Johannes Aabenbaring, 1889 s. 4.

I hvor høj grad O.M.s oplevelse har virket ind på den egentlige udformning af »Gjenløsningen«[47] er vanskeligt at vurdere, den afspejler sig kun i kompositionen af skriftets anden hoveddel, der har karakter af en stort anlagt sammenhængende tolkning af bibelske udsagn – fra Guds rådsslutning før verdens grundlæggelse til menneskesønnens komme i herlighed. Første hovedafsnit rummer foruden en kort omtale af de forskellige nytestamentlige udsagn om spørgsmålet en gennemgang af de forskellige opfattelser af problemet ned gennem kirkens historie. Det er værd at lægge mærke til, at O.M., der i det senere forfatterskab taler om en egentlig kristelig erfaring, aldrig argumenterer med sin vision. Derimod peger han på det som var baggrunden for den, den side af virkeligheden som hans egen erfaring havde afdækket, dødens gru og det ondes realitet. Fremstillingen af sit eget standpunkt indleder O.M. derfor med et afsnit om det onde. Og her affejer han al tale om det onde som det ikke-værende og al spekulation om det ondes oprindelse med at henvise til den elementære erfaring, at der er noget, der *gør* ondt[48]. Det onde er meget mere end det uetiske; hele verden ligger i det onde, det onde er kommet over den og lagt sig om den, hvad både ulykke, smerte og menneskelig lidelse, men også den uafbrudte lidelse og dødsangst i naturen er et vidnesbyrd om[49]. Denne magt kaldes af menigheden lige ud for djævelen og dens væsen bestemmes i skriften som løgn, oprør, død og elendighed[50].

Alt dette mente O.M., at samtiden havde lukket øjnene for. Man betragtede djævelen som et stykke overtro og var blevet for dannet til at regne med ham som ophav til lidelse og død[51]; og det betød i første omgang, at man måtte søge det ondes oprindelse enten hos Gud eller hos sig selv – man gjorde enten Gud til Molok eller sig selv til djævel. Men da man ikke i længden kunne rumme den tanke, var det endt med at man helt havde forliget sig og for-

[47] Da opfattelsen i de to mindre genløsningsskrifter ligger fuldstændig på linje med »Gjenløsningen« vil de undervejs blive inddraget i fremstillingen. En redegørelse for O.M.s grundsyn og virkelighedsopfattelse i genløsningsskrifterne anskuet i sammenhæng med skrifter fra de øvrige perioder findes i Chr. Lindskrog: Otto Møller, Tidehverv 1929 s. 53–61.

[48] Gjenløsningen s. 173–177.

[49] Gjenløsningen s. 174, Om vor Frelse fra det Onde s. 24–25.

[50] Gjenløsningen s. 175, s. 181.

[51] Ibid. s. 191–192.

sonet sig med elendigheden[52]. Og her er det så O.M.s påstand at er det sket, har man bragt kristendommen ud af tilværelsen. Den bliver et skuespil man skal forsøge at lægge mening i[53]. Tager man ikke sine daglige erfaringer alvorligt bliver kristendommen igrunnen uforståelig: »Har man selv afskaffet Djævelen og skaffet hans Gjerninger udenfor sin Synskreds, saa har man ingen Brug for Herrens Hjælp dertil og maa altsaa selv opfinde andre Værker for ham at udrette«[54].

Herudfra er det forståeligt, at O.M. må vende sig mod enhver adskillelse af synd og død: »Synden er selv moder til Død og dens Fader er Djævelen.« Døden er ikke Guds værk, men undersiden af synden. De to er bundet sammen af den urokkelige grundlov om årsag og virkning, det Paulus udtrykker ganske ligefremt når han siger: »Syndens sold er død«. At ønske sig fri for døden hvor synden hersker er ligeså umuligt som at skille virkning fra årsag[55].

Men også her har forsoningslæren bragt tanken på afveje. For når den hævder at Kristus har lidt i vort sted, og da den påstand ikke fjernede døden, forstod man døden som den åndelige død. Dermed havde man skilt synden fra den legemlige død og frelsen blev da ikke en udfrielse fra synden og dens følger, men en fritagelse for straf. Og dette er for O.M. ikke et spørgsmål om at få placeret to dogmatiske begreber korrekt i forhold til hinanden. Problemet er for ham om kristendommen skal gribe ind i denne tilværelse eller om den så at sige først skal træde i kraft efter døden; det sidste mener han bliver konsekvensen af forsoningslæren: »Man lever uden ham her og forlanger heller ikke hans Frelse her; men naar dette Liv uden ham er til Ende, saa skal hans Fyldestgjørelse komme til gode«[56].

Sin egen opfattelse af Kristi gerning udvikler O.M. som allerede nævnt i en lang sammenhængende bibeltolkning: Før skabelsen havde Gud udkastet den plan at skabe et folk og føre det frem til det rige som han havde beredt til sin søn. Dette folk skulle stå i inderligere livsforbindelse med Kristus end nogen anden skabning, det skulle skabes til Kristus og vokse op til ham. Men da det onde allerede dengang var til, besluttede Gud samtidig, at når alt var

[52] Ibid. s. 193–194.

[53] Ibid. s. 173, s. 190.

[54] Ibid. s. 194.

[55] Ibid. s. 218–220.

[56] Ibid. s. 142. – jfr. Om vor Frelse fra det Onde, s. 44–45.

samlet under Kristus da at tilintetgøre djævelen, og hvis det skete, at det onde fik mennesket i sin magt, da var det indbefattet i planen, at Guds søn kunne blive menneske; muligheden herfor lå netop i at mennesket var skabt til Kristus[57]. Således er forbindelsen mellem mennesket og Kristus ikke fuldstændig afbrudt, gudsbilledet kan ikke være fuldstændig udslettet.

Denne opfattelse af mennesket går igen i redegørelsen for syndefaldet. Faldet, der medførte at syndens og dødens lov trådte i kraft, forstår O.M. først og fremmest som en forførelse[58]. Selvom det onde, som nu er kommet ind i tilværelsen er en brøde, er det dog set ovenfra først og fremmest en ulykke, et angreb på Gud, en uret mod hans skabning. O.M. hæfter sig særlig ved, at det ikke var over mennesket, men over slangen Gud udtalte sin dom, og denne dom indeholder samtidig en erklæring om, at Gud trods faldet vil gennemføre sin frelsesplan. Først når det er sket vil Guds vrede komme til syne. Guds vrede retter sig altså mod djævelen, mens han er fuld af medynk mod det ulykkelige menneske; Gud hader synden, men elsker synderen. Med støtte i de bibelske beretninger har O.M. således klart angivet det syn på den menneskelige virkelighed, som hans erfaring havde afdækket for ham: Mennesket er afmægtigt, det er syndens og dødens træl; men samtidig understreger han, at det kan løskøbes, det onde er ikke blevet dets natur[59].

Faldet betød, at det var nødvendigt, at Guds søn blev menneske. For at blive hoved for den faldne menneskeslægt gik han således ind under vore vilkår. Han levede et virkeligt menneskeliv – vandrede mod døden i lydighed mod faderens vilje – og under vandringen samlede han sig en menighed, som i tro sluttede sig til ham, og som han skænkede syndernes forladelse og forjættede evig frelse[60].

Det er nu afgørende for O.M. at hele Kristi gerning ses som en kamp mod død og djævel, hans værk er rettet mod det ondes ende-

[57] Gjenløsningen s. 201–207.

[58] Ibid. s. 240.

[59] De tankemæssige vanskeligheder i forbindelse med hele denne opfattelse har Regin Prenter gjort rede for i sin fremstilling af O.M.s forsoningstanke (Skabelse og genløsning³ s. 434–440), jfr. N. H. Søb: Dansk teologi siden 1900, 1965. s. 33-41.

[60] Gjenløsningen s. 272–274. Her er endnu et sted, hvor O.M. kan pege på svaghederne ved den objektive forsoningslære: Når Jesus før sin død kunne forlade synd, kan Jesu fyldestgørende død ikke være forudsætningen for syndsforladelse.

lige afskaffelse[61]. Når Jesus allerede før sin død kunne forlade synd, kunne man jo fristes af den tanke, at hans død var unødvendig. Men hævder man det har man skilt synd fra død og set bort fra det ondes realitet; det onde er for O.M. meget mere end den synd, der kan forlades. Synden kan være os forladt af Gud uden at den har forladt os, for hvor døden ikke er afskaffet er synden det heller ikke. Derfor måtte Jesus dø: »Men ligesom Døden kom ved Synden, saaledes skal nu Synden endelig afskaffes ved Døden«[62].

På Golgatha står da det afgørende slag med død og djævel. Her gik Jesus frivilligt i døden og idet døden angreb ham, sprængte den sig selv: »... thi Døden har kun Magt over Døde, og en levende i Dødens Rige er Dødens Tilintetgjørelse; idet Døden nødtes til at slå ham ihjel slog den sig selv ihjel ...«[63]. At Jesus da han hang på korset skulle være genstand for Guds vrede eller at Gud på nogen måde skulle føle sig tilfredsstillet ved Jesu pine, er for O.M. en ukristelig tanke. Der var først og fremmest den største sorg i himlen over det der skete. Således er det Gud der ofrer, det er ham der hengiver sin søn, men idet det er hans egen søn, der ofres er der også tale om et offer som Gud modtager. Således forstået kan man sige, at der samtidig i himlen var det højeste velbehag i det, der fandt sted[64].

Ved opstandelsen, der er en indgang i riget, som var grundlagt før verdens skabelse, er så vejen endelig banet. Midt igennem døden har han givet det legeme, han er hoved for, adgang til det evige liv[65]. Genløsningen består da i, at enhver, der vil, kan knytte sig til ham, lade sig rense fra synden og nu uskadt blive ført gennem døden.

Med denne opfattelse havde O.M. løst det problem, som erfaringen havde rejst for ham og han hævdede med den at være i bedre overensstemmelse med skriften end den objektive forsoningslære. Men han understreger at opfattelsen er undergivet den begrænsning, som teologien for ham at se aldrig kommer ud over: »I den legemlige Verden vil det jo da altid gjælde, at to forskellige Øjne ser to forskellige Billeder, selvom det er det samme, de begge se paa, thi hvert Øje ser fra sit Sted; og noget lignende maa vel ogsaa

[61] Om vor Frelse s. 29.

[62] Gjenløsningen s. 280-281.

[63] Ibid. s. 292.

[64] Ibid. s. 294.

[65] Ibid. s. 304, s. 308.

nok have sin Gyldighed i den aandelige Verden«[66]. For O.M. er det derfor af største vigtighed at understrege, at teologien ikke må forveksles med evangeliet, hvilket iøvrigt allerede ligger i sondringen mellem det givne og opdagelserne. Forudsætningen for, at O.M. i 80'erne kunne nå frem til en nytolkning af hele Kristi gerning er foruden denne principielle skelnen, hans særlige teologiske tænkemåde, der bruger erfaringen som det vigtigste erkendelsesredskab, således at teologien udspringer af et møde mellem erfaring og skrift, og således at der til en udvidelse af erfaringsuniverset svarer en teologisk nyorientering, en dybere forståelse af skriften. Og det betyder igen at den teologiske erkendelse får karakter af vækst, at der bliver forskellige trin i den teologiske erkendelse, at man først må være nået et bestemt sted hen for at kunne forstå. Ganske kort er dette illustreret i et brev til Rørdam så tidligt som fra 1871, hvor O.M. fortæller om et af de mange børnedødsfald: »Men et Kvarters Tid før hun døde, fornam jeg først at det ikke saadan kunne blive, og at vi maatte bøje vort Hjærte under hans Haand. Det var haardt tilgavns at lære og det gjorde ondt som intet Andet, jeg har oplevet; jeg synes nu bedre end før at kunne forstaa, hvad det har at sige, at »Gud sparede ikke sin eneste Søn« ...«[67].

III. Den kristelige vished 1890–1904

I den periode af O.M.s teologi, som ligger mellem genløsningsskrifterne og de sene skrifter mod subjektivisternes, behandler O.M. i en række skrifter forskellige teologiske enkeltspørgsmål. Af størst betydning er *Den kristelige Vished* (1892), *Noget om Determinisme og Frihed* (1893) *Guds sanddrue, forstaelige og evige Ord* (1896), *En Opdrager til Christus for dem, »som ikke have Loven«* (1900), *Tro og Gerning i Strid og Fred* (1900) og *Om Død og evigt Liv* (1903). Disse skrifter er utænelige uden det foregående arbejde med genløsningstankerne, der da også mange steder kommer tydeligt til syne, særlig er fremhævelsen af den mørke død et bestandigt tilbagevendende tema. Det er imidlertid ikke blot erfaringsbaggrunden for genløsningsskrifterne, men også den argumentationsmåde, der blev benyttet, der genfindes i skrifterne fra denne periode. Tydeligt afspejler det sig i arbejdet om determinisme og frihed, som ellers ikke her skal behandles nærmere. I dette lille tætte skrift gør O.M.

[66] Om vor Frølse fra det Onde s. 3.

[67] Brevvekslingen I, s. 180.

sig til determinismens talsmand, endda med den vantro videnskab som forbundsfælle, og han bruger dette synspunkt til nok engang at fremføre sin syndsopfattelse: »Var det virkelig saa som jo den almindelige Tale lyder paa, at Mennesket har fri Villie saa blev Følgen denne, at Synden i ingen Forstand blev en Ulykke, men ene og alene en Brøde, en utilgivelig Dovenskab. Mennesket kunde, naar det blot vilde, men ikke en gider« [68]. Dermed er erfaringens plads i argumentationen også givet: »Fra alle Sider nødes vi til at vedgaa, at den almindelige Lære om den menneskelige Frihed grunder sig paa Drøm og Indbildning. Den modsiges af Erfaringen som taler saa rystende om den menneskelige Villies Afmagt overfor de onde Drifter, i hvis Vold den har givet sig« [69].

Skriftet om død og evigt liv genoptager ligeledes grundtankerne fra genløsningsskrifterne, men O.M. er på dette tidspunkt kommet til klarhed over, at en væsentlig årsag til at man havde forsonet sig med døden var læren om sjælens udødelighed, som han derfor vender sig skarpt imod; der står intet om den i skriften og den strider mod erfaringen. Det som for O.M. er konstituerende for menneskelivet er kontinuiteten i bevidstheden, men da denne bevidsthed helt er knyttet til legemet, taler alt for at livet er forbi når legemet opløses [70]. Forholdet mellem dette liv og det hinsidige fremstiller O.M. – med støtte i nogle bibelsteder – ud fra en analogi: fosterets liv i moderen. Da erindringen nemlig er den væsentligste bestemmelse ved menneskelivet, og da vor erindring går tabt når legemet dør, må der være en højere bevidsthed hvori vort liv er optaget; og på samme måde som fosteret er selvstændigt inden fødslen, men dog lever i og ved moderen, mens det når fødslen har fundet sted i virkeligheden kommer til at stå moderen langt nærmere end i fostertilstanden, således forestiller O.M. sig livet her som en udvikling skjult i Gud, der først efter døden skal gå over i skuen [71]. Her lever vi således det evige liv i håb, at forlange bevis er det samme som at kræve at opleve noget før man har oplevet det: »... at han kan give evigt Liv, kan kun erfares

[68] Noget om Determinisme og Frihed s. 49, jfr. Brevvekslingen II, s. 235. Skriftet er udførligt behandlet i Regin Prenter: Trælbunden og fri vilje i Otto Møllers forløsningslære, (i Festskrift til Ragnar Bring, Lund 1955, s. 122–137) og i Christian Lindskrog: »Determinisme og Frihed« i Otto Møllers teologi, Tidehverv 1959, 8–9, s. 69–76.

[69] Determinisme og Frihed s. 40.

[70] Om Død og evigt Liv s. 8, s. 19–23.

[71] Ibid. s. 100–103.

naar det modtages, at dette Liv kan gaa uskadt gennem Døden, kan først erfares i Døden. Men dette er jo slet ikke andet, end hvad der gælder alle Erfaringer, at de kan ikke gøres før de gøres; for at vove til at gøre dem, kræves der Tro«[72].

I dette skrift er således nogle af de væsentlige karakteristika ved O.M.s teologiske tænkemåde repræsenteret: Baggrunden er erfaringen af dødens gru og der gøres på afgørende steder brug af billeder som udlægges ved erfaringens hjælp. Hvad en egentlig troserfaring angår kan O.M. kun sige at den har karakter af håb. Og dette sidste gælder i virkeligheden også alle de øvrige skrifter i denne periode, men det kræver en nærmere redegørelse; det, der nemlig kendetegner denne fase af O.M.s teologi til forskel fra den foregående, er netop at han nu i langt højere grad taler om en særlig kristelig erfaring, en trosoplevelse.

Når O.M. i 1892 kunne udsende et skrift, der hed »Den kristelige Vished« peger selve ordvalget i titlen på en påvirkning fra det der i disse år foregik i samtidens danske teologi. I store dele af teologien var nemlig spørgsmålet om en særlig kristelig vished blevet af afgørende betydning, fordi mange teologer følte sig truet af samtidens positivistiske videnskab, der mente at kunne levere en mekanisk årsagsforklaring, således at der ingen plads blev for Guds handlen; det gjaldt derfor for teologien om at finde det sted, hvor den uanfægtet af videnskabens angreb kunne tage sit udgangspunkt. I den teologi, som professoren i dogmatik, Peder Madsen, lagde frem i sine forelæsninger, opereres der derfor – iøvrigt stærkt influeret af erlanger-teologen Fr. Frank – med et erfaringsbevis for kristendommens sandhed: Ethvert menneske kan selv ad erfaringens vej overbevise sig om kristendommens sandhed, kristendommen ejer nemlig kraft til at give fred i samvittigheden, den virker en oplevelse af livsfornyelse[73]. Hos P. Madsens discipel, Henry Ussing, hvis disputats netop er betitlet »Den christelige Vished« (1883), tales der endnu stærkere om trosoplevelsen: »... Visheden om Gud er det første og inderste i al christelig Vished, fordi den beror paa en ganske umiddelbar aandelig Erfaring i det levende Realitetsforhold, hvori Gud er traadt til Mennesket, mystisk ud-

[72] Ibid. s. 135.

[73] P. Madsen: Den kristelige Troslære, efter forfatterens død udgivet af L. Bergmann, Kbh. 1912–1913 (Bogen bygger på forelæsninger holdt fra 1876 og fremefter) s. 99, jfr. P. G. Lindhardt: Den danske kirkes historie VII, s. 206.

trykt ligesom en umiddelbar Berøring af Gud«[74]. For Ussing er det en given sag, at den kristendom subjektet oplever virkelig er den sande kristendom og åbenbaringen er egentlig kun en bekræftelse på det, der allerede er oplevet[75].

O.M.s skrift om den kristelige vished står ikke i noget umiddelbart debat- eller afhængighedsforhold til P. Madsen og Ussing, men han har altså forsøgt at svare på et spørgsmål som samtiden var optaget af, selvom problemet egentlig er hans teologi fremmed – således delte han jo ikke, som det kort har været berørt, frygten for den videnskabelige determinisme. I et brev til Rørdam fra 1891 har O.M. opridset grundtanken og dispositionen i sit skrift. Han fortæller her, at han i den senere tid, har besindet sig på, hvad den kristne har evig vished for, et spørgsmål som vil rejse sig når autoriteterne, sikkerheden på anden hånd – paven, Luther, skriften eller kirken – vakler. Han skriver videre, at han er kommet til det resultat, at med selvoplevelsens fulde vished kan vi igrunnen kun vide to ting: »Nr. 1 er dette at vi er Syndere, og dermed følger at der er en Gud vi har syndet mod; Nr. 2 er dette, at han har taget os til Naade ved Jesus Christus, at vi er Guds Børn. Men stort mere ved vi heller ikke med evig Vished, end dette om Synd og Naade, som det jo ogsaa er Luthers egentlige oplevelse, og det, Apostlen maa nøjes med (1. Joh. 3,2). Men har et Menneske selv oplevet dette, saa ved han meget andet paa anden Haand, nemlig fra ham, han har faaet det evige Liv hos. Men der er her en rækkefølge som vi maa overholde; først opleve dette om Synd – saa det om Naade og dette samme atter og atter om igjen. At begynde fra den urette Ende fører til at man ved slet intet, men bliver mer og mere uvis«[76].

Da Rørdam i 1893 efter at have læst skriftet indvender, at den vej O.M. skildrer – rækkefølgen synd – nåde – forudsætter en rest af autoritetstro og at en hedning således aldrig ville kunne nå frem ad denne vej, selvom han har hørt evangeliet, giver O.M. ham ret og skriver at hensigten med skriftet har været den at række lidt hjælp til dem for hvem autoritetstroen vakler[77].

Denne sidste bemærkning har Harald Høffding, som i sin analyse

[74] Henry Ussing: Den christelige Vished s. 187. Skriftet er behandlet i Torben Gudmand-Høyer: Kritik af et kirkesyn, 1964.

[75] Gudmand-Høyer s. 13.

[76] Brevvekslingen II, s. 201.

[77] Ibid. s. 215, s. 218.

af brevvekslingen også diskuterer dette problem, ikke været opmærksom på. Han skriver at O.M. her blot har ophøjet den lutheriske lære om frelsesordenen til ny autoritet og indvender, at når man appellerer til selvoplevelse må man også anerkende at både dens begyndelse og forløb kan være højst forskelligt hos de forskellige personligheder. Endvidere skriver Høffding, at syndsbevidstheden i O.M.s betydning ikke er en almengyldig oplevelse, men et historisk betinget fænomen, som forudsætter forkyndelse [77].

Netop denne sidste indvending viser hvor langt O.M. og Høffding står fra hinanden. Det O.M. har i sigte er slet ikke en almen menneskelig oplevelse, som man så at sige kan knytte til ved og derfra hjælpe et menneske over i kristendommen. Hans overvejelser har at gøre med den situation, hvor alle autoriteter vakler for den kristne og han spørger: Hvad har vi vished for? Og som svar på det spørgsmål har O.M. kun et sted at pege på og det er synderens plads. I den forbindelse at tale om at O.M. har opstillet Luthers frelsesorden som ny autoritet eller i det hele taget at tale om religiøs udviklingsgang er heller ikke uden videre rigtigt. For O.M. er den stærke fremhævelse af rækkefølgen først og fremmest motiveret af, at uvisheden for ham at se udspringer af, at den kristne vil skyde genvej og straks opleve frelsen.

Det har været nødvendigt at gå ret udførligt ind på disse steder i brevvekslingen fordi »Den kristelige Vished« kan læses på flere måder. Man kan enten hæfte sig ved ordene oplevelse, erfaring og vished, som O.M. bruger i det uendelige, eller man kan lægge vægten på oplevelsens indhold og dens rækkefølge, der peger tilbage på Luther.

Straks i begyndelsen af skriftet betoner O.M., at vished altid må bygge på selvoplevelse, på erfaring, det Jesus hentyder til, når han siger: »Min lære er ikke min, men hans der sendte mig. Hvis nogen vil gøre min vilje, skal han erkende om læren er af Gud eller om jeg taler af mig selv« [78]. Det er denne vished den enkelte spørger efter, når autoritetsvisheden, der bygger på andres erfaringer, vakler. Her er det fatalt, at kirken ofte har stået i vejen for den personlige vished, fordi den næsten altid har bygget på autoritet. Således forholder det sig selv med den grundtvigske anskuelse: her er det menigheden, der er blevet autoritet og selvom den for

[77] Harald Høffding: *Oplevelse og Tydning* Kbh. 1918 s. 196 (Afhandlingen »To Præster« s. 189–209).

[78] *Den kristelige Vished* s. 12.

O.M. er en virkelig autoritet, er man heller ikke her kommet ud over autoritetsvisheden og muligheden for at visheden kan vakle [79].

Inden O.M. går over til at fremstille sin egen opfattelse er det meget væsentligt for ham klart at distancere sig fra Schleiermacher, der netop ville begrunde visheden i erfaring [80]. Han tog sit udgangspunkt i den religiøse trang og mente, at det han trængte til også eksisterede. Han sluttede sig fra menneskets trang til en gud og til en frelse, til hvordan Gud og frelsen er. O.M. indrømmer at den umiddelbare religiøse følelse er trang: »Vi kan ikke modtage andet end det, vi trænger til; vi har ikke Sted til at tage mod andet« [81]. Men ligesom man ikke ud fra sult kan slutte sig til, hvad sund føde er, således kan man heller ikke ved at fordybe sig i sin egen trang nå frem til den kristne Gud og frelser. Og det hænger sammen med at trangen efter et fald ikke er normal men abnorm, og resultatet blev da også at Schleiermacher helt slap udenom erfaringen af at han er en synder; han konstruerede i virkeligheden en ny religion: »Den Forestilling om Gud man der møder er ikke om en Gud, der er naadig mod Syndere, og altsaa er det ikke den virkelige Gud. Den Frelser, man konstruerede efter sin egen Trang, er ikke Frelseren fra Synden...« [82].

I overensstemmelse med brevet til Rørdam bestemmer O.M. nu den egentlige religiøse grundoplevelse som det at vide sig som en synder. Denne syndsbevidsthed er fuldt udviklet ikke en anger over en enkelt syndig handling, men har karakter af en vedvarende oplevelse af afmagt og den vækkes ved loven, den indre lov som er skrevet i ethvert menneskes hjerte. Af denne oplevelse udspringer igen visheden om, at der er en man har syndet imod – visheden om Gud, og O.M. betoner, at mødet med Gud kun kan finde sted om mennesket stiller sig på synderens plads: »Medens Verden staar grublende og stirrende for om muligt at opdage en Gud og finder ham hverken levende i sin egen Grublens Dyb eller gennem Kikkerten i Universets Endeløshed, saa staar Synderen Ansigt til Ansigt med ham« [83].

Kun om syndsoplevelsen er tilstede forud kan mennesket nå til

[79] Ibid. s. 23–25.

[80] Ibid. s. 29–33. Et opgør med Schleiermacher var i samtiden meget usædvanligt. Der er her ikke taget hensyn til om O.M. har tolket Schleiermacher rigtigt.

[81] Den kristelige Vished s. 30.

[82] Ibid. s. 32.

[83] Ibid. s. 55.

den særlige kristelige erfaring, oplevelsen af, at vi tages til nåde, af evigt liv i Jesus Kristus. Der er nu grund til at hæfte sig ved at det med denne oplevelse forholder sig på en særegen måde, som næsten sprænger ordets almindelige betydning. For det første gælder det om den, at den helt er Guds gerning: »Her staar det ikke til den, der vil eller den, der løber, men til Gud, der viser Naade« [84], og den er således eksklusivt knyttet til evangeliet og nådemidlerne og kan kun finde sted i menigheden. Men dernæst er det karakteristisk for den, at man aldrig kan lade den bag sig, den skal bestandigt gribes i ny oplevelse: »Vor Vished er netop i, at det altid er nærværende. Her i Timeligheden er kun det nærværende beslægtet med Evigheden; det forbigangne er altsammen gået til de dødes Rige« [85]. Man skal således aldrig vente en tryk vished, således at den første oplevelse – syndoplevelsen – nogensinde skulle blive et overstået stadium. Tværtimod vil nådesoplevelsen straks føre til en dybere syndserkendelse og O.M. må derfor vende sig mod »den svælgende Følelse af Naade over Naade alene« [86], det vil føre til »Føleri« og »næsvis Kammeratlighed« overfor Gud. I det hele taget mener han, at meget af det, der giver sig ud for religiøs oplevelse kun er hallucinationer og indbildning [87]. Med de to sidste bemærkninger har O.M. taget det forbehold overfor nådeserfaringen som betyder, at læseren straks efter omtalen af den vises tilbage til syndserfaringen. Hovedhensigten bag skriftet bliver da ikke den, at oplevelse og erfaring i al almindelighed hører til det kristne gudsforhold, men at der er en bestemt erfaring, der gør det, nemlig syndserfaringen. Tydeligst kommer det til syne i opgøret med Schleiermacher, her understreges det, at en teologi, der vil bygge på anden erfaring end syndserfaringen, er ukristelig.

Den stærke fremhævelse af rækkefølgen synd – nåde genfindes i det 8 år senere skrift »Tro og Gerning i Strid og Fred«, hvor synspunktet føres frem i en mere historisk anlagt fremstilling; således er det i dette skrift O.M. gør mest udførligt rede for sin Lutheropfattelse. Luthers reformation var for O.M. at se ikke i første række en protest mod misbrug indenfor den katolske kirke, men udsprunget af personlige erfaringer og derfor skal troskab mod reformationen

[84] Ibid. s. 63.

[85] Ibid. s. 94, jfr. s. 78, s. 100.

[86] Ibid. s. 91.

[87] Ibid. s. 42.

vise sig i at kirkelivet grundes i egne erfaringer[88]. Det glemte man efter reformationen; da blev Luthers erfaringer ophøjet til lære og troen erstattet af rettroenhed. Og det er i lyset af dette polemiske forhold til ortodoxien, O.M.s tale i dette skrift om erfaringen i det kristne gudsforhold skal ses. Den har netop den funktion at markere skellet mellem tro og rettroenhed eller sagt på en anden måde mellem tro og gerning: Bliver nemlig troen en påstand om at man er retfærdiggjort så er det ikke længere Gud der frelser, men den menneskelige tiltro til at man er frelst[89]. Iøvrigt tager O.M. i »Tro og Gerning« – hvilket peger på at synspunktet fra »Den kristelige Vished« er uændret – klart afstand fra Indre Mission. Med sin tale om en oplevelse, der skal sætte skel mellem troende og vantro, har den gjort erfaringen til en gerning og glemt, at om et menneske er troende altid er skjult[90].

Vender man sig fra disse to Luther-påvirkede arbejder til skriftet »Guds sanddrue, forstaaelige og evige Ord« fra 1896, finder man her endnu en væsentlig grund til, at O.M. i denne periode argumenterer så stærkt med erfaringen. I et kapitel med titlen »Guds Tale er til at forstaa« betones det, at i det kristne gudsforhold har Gud med den enkelte at gøre, således at hver enkelt selv ud fra det givne, sakramenterne og Det nye Testamente, må leve sig til en forståelse af Guds ord, hver enkelt må selv opleve, selv høre. Der gives nemlig ingen autoritet, som kan garantere, at man ikke har misforstået Guds ord. De mange indbyrdes stridende partier og retninger i kirken er da også et stort vidnesbyrd om, at Gud har åbenbaret sandheden således at den kan misforstås af mennesker og uafladeligt er blevet det[91]. Hver enkelt må derfor gå sin egen vej til en forståelse af Guds åbenbaring: »Hver enkelt maa begynde forfra; han faar det samme betroet; Gud retter den samme Tale til ham som til de forrige. Men denne Guds personlige Tiltale til den enkelte maa denne enkelte selv forstaa, selv leve sig til Forstaaelsen af; han maa selv øve denne Sandhed og kan ikke tage fat der hvor andre slap i deres Øvelse«[92]. Forståelse af Guds ord er i virkeligheden noget helt andet end forståelse af menneskeord, om Guds ord gælder det nemlig at det at forstå det og gøre det falder sammen.

[88] Tro og Gerning s. 85, s. 101.

[89] Ibid. s. 94.

[90] Ibid. s. 126–129.

[91] »Om Guds Ord« s. 77, s. 43–48.

[92] Ibid. s. 89.

På en måde er det altså ganske ligetil at forstå Guds ord og alligevel er det umådeligt svært, fordi synden bestandigt vil stille sig i vejen for forståelsen. Synden er nemlig først og fremmest uvilje mod at gøre Guds vilje og efter faldet er mennesket mere modtageligt for løgnen end for sandheden. Derfor må mennesket ligefrem beskyttes mod løgnen, så at sandheden kan blive hørt og ligesom nå at få fodfæste: »Denne allerførste Gjøren af Sandheden hedder at tro den; og dermed begynder al Frelse, at Gud taler et Ord saaledes værnet og beskyttet mod Løgnen, at Mennesket kan tro det« [93].

Denne sidste tankerække udvikles ud fra Jesu ord. »Min lære er ikke min, men hans der sendte mig; hvis nogen vil gøre hans vilje skal han erkende om læren er af Gud eller om jeg taler af mig selv,« som også havde betydning på et vigtigt sted i »Den kristelige Vished« [94]. Men mens skriftstedet dér først og fremmest tjente til at fremhæve, at det er på erfaring, på selvoplevelse, visheden må bygge, så er her lydighedstanken rykket i centrum: At forstå Guds ord er at gøre det, kun ved at begynde at gøre Guds vilje kan man erfare.

Dette synspunkt kommer lidt tydeligere til syne i skriftets første kapitel »Gud er sanddru«. Grundtanken er her den, at det der adskiller Guds ord fra andre ord er dets karakter af gerning, det lever i sine virkninger, skaber hvad det nævner. Men om denne virkning gælder det, at den helt kan unddrage sig vor iagttagelse og dog være tilstede [95]. Således forholder det sig også når Gud taler i sine indstiftelser. For at høre Guds ord kræves tro, men om troen er tilstede er altid skjult og dermed har O.M. yderligere taget et forbehold overfor den religiøse erfaring: »Vi kan kun sige, at der er Adgang til at faa det (Guds ord) at høre; og den, der søger det i Tro skal der høre og erfare, at det er et sanddru ord, der udretter, hvad det lyder paa« [96].

I en sammenfatning kan det da om skrifterne i denne periode siges, at det her i langt højere grad end det var tilfældet i den foregående, er den enkelte, der står i centrum. Og det er – foruden den uundgåelige påvirkning fra samtidens teologiske sprogbrug – vel nok den væsentligste årsag til at en egentlig troserfaring spiller så stor en rolle. Ved at forlange selvoplevelse, kan O.M. under-

[93] Ibid. s. 65–66.

[94] Ibid. s. 63, jfr. Den kristelige Vished s. 12.

[95] Ibid. s. 30–34.

[96] Ibid. s. 34.

strege, at det er den enkelte Gud har at gøre med i trosforholdet, at det er til ham Gud taler og at ingen kan tro på hans vegne. Dermed markeres også forskellen mellem tro og rettroenhed, mellem tro som en antagelse og tro som et forhold hele mennesket er inddraget i. I sin nærmere bestemmelse af troserfaringen fremhæver O.M. først og fremmest syndserfaringen og den bliver i virkeligheden den eneste særlige kristelige erfaring, som mennesket kan tale om og teologien vise hen til. Når O.M. nemlig nærmere skal redegøre for den nådeserfaring, som følger efter syndserfaringen, kan han for alvor kun fremhæve, hvori den ikke består. Positivt siger han ikke andet, end at den der gør Guds vilje skal erfare; men det er skjult om og når det sker.

IV. Erfaring og lydighed. 1904–1907

I forfatterskabets tre sidste skrifter tog O.M. stilling i diskussionen omkring den liberale teologi. I betragtning kommer først og fremmest *Den faste Grundvold* (1905) og *Imod Christendomsforfalskning* (1907), mens skriftet *Om Sakramentordenes Betydning og Form* (1906) uddyber opfattelsen fra de tidligere sakrament-studier, nu i et direkte opgør med den kirkelige anskuelse i snæver forstand, men dette skrift rummer dog også skarpe udfald mod den subjektivistiske teologi.

Når O.M., der på dette tidspunkt ellers havde bestemt sig for ikke at skrive mere, alligevel lod høre fra sig, hænger det sikkert sammen med at liberal-teologien, som O.M. forstod som teologernes forsøg på selv at ville fastslå, hvad der er kristendom, havde rørt ved det helt fundamentale i O.M.s kristendomssyn, sondringen mellem det givne og opdagelserne, mellem frelseskendsgerningerne og teologien. Som det fremgik af opgøret med den liberale teologi anså O.M. denne skelnen for at være et spørgsmål om menneskets status, om dets placering i forhold til åbenbaringen.

I 1901 var Harnacks bog »Das Wesen des Christentums« blevet oversat til dansk og der udspandt sig derefter en heftig teologisk debat, hvori bl.a. I. P. Bang og Morten Pontoppidan deltog. I en forelæsningsrække, som senere blev trykt, tilbageviste Bang Harnacks bog under henvisning til Grundtvig: Trosbekendelsen er det faste punkt i kristendommen, som hæver den over den enkeltes vilkårlighed. Man må derfor ifølge Bang sondre mellem trosartikel og dogme: »Trosartiklen udtrykker selve den Grundvold,

som Gud har lagt for Troen, – Dogmet eller Trostanken udtrykker den menneskelige Tankes Indlevelse i, Tilegnelse af det, Gud saaledes har givet. Trosartiklen er udtryk for den guddommelige Virkelighed, Trostanken er udtrykket for menneskelig Forståelse«[97]. Mod Bang polemiserede Morten Pontoppidan, der hævdede at Bang havde placeret bekendelsen galt: Troens Grund er Kristus, bekendelsen kun et udtryk for denne virkelighed – bekendelsen peger på sagen, men er ikke sagen selv[98].

I diskussionen stillede en anonym præst sig med en bog »Det faste Punkt« på Morten Pontoppidans side, og det var dette skrift, hvis forfatter senere viste sig at hedde Jens Voldum, som kaldte O.M. frem med det lille skrift »Den faste Grundvold«. Det som først og fremmest har stødt O.M. ved Voldums skrift har – foruden det at Voldum et par steder tager O.M. til indtægt for sine synspunkter – sikkert dels været de meget teoretiske udredninger om det objektive og det subjektive og dels den tendens til selvcentret-hed, som afspejler sig i Voldums forsvar for subjektivismen; han indbyder således i skriftets sidste kapitel læserne »til et Besøg i min egen Tros lille Lejlighed«[99].

Nu gør O.M. sig i »Den faste Grundvold« – der overhovedet ikke nævner Voldums skrift – ikke uden videre til talsmand for den grundtvigske anskuelse, og hans synspunkt er altså heller ikke uden videre identisk med Bangs; således tager han afstand fra alle diskussioner om ordlyden i de forskellige symboler. Det han har på hjerte er, at når det spørgsmål skal besvares, hvad er kristendom? er det aldeles utænkeligt at mennesket selv skulle kunne forlade sig på sit eget skøn eller på sine personlige oplevelser. Kristendommen er nemlig ikke noget mennesket har frembragt, men en række kendsgerninger, som menigheden alle dage ikke har betænkt sig på at vise hen til ved dåben: »Det som er gjort, og som alt hvad der er gjort staar evig fast, er dette at Skaberens, den evige Fader, har givet sin enbaarne Søn, der er født, død, opstanden, højt op-højet med al Magt, saa han ved sin Aand samler, ener, læger, op-rejser, levendegør alle Mennesker, der tager mod denne Gave. Dette er den store enestaaende gjorte Gerning, der er gjort og aldrig kan

[97] I. P. Bang: Om Kristendommens Væsen, Kbh. 1902 s. 160 jfr. forordet. Hele diskussionen er gengivet i P. G. Lindhardt: Morten Pontoppidan, 1950–1953. II, s. 123 ff.

[98] Frit Vidnesbyrd 18/2–1903, s. 61–62, s. 58.

[99] Pauper Frater: Det faste Punkt, 1904 s. 82.

lades ugjort«[100]. I forlængelse af denne tankegang er det meget konsekvent når O.M. sammenfatter sin opfattelse i den moderne klingende pastand, at kristendommen er ingen religion. »Alt, hvad der hedder Religion, er groet op af Jorden, mens Christendommen er kommen ned af Himlen«[101], og hovedindvendingen mod subjektivisternes er derfor den, at de ved at ville udlede kristendommen af »subjektive Følelser, Rørelser og Erfaringer«, gør kristendommen til en religion[102]. Subjektivisternes vil efter O.M.s mening fra begyndelsen stille sig et neutralt sted for så derfra i ro og mag ud fra erfaring skønne, hvad der er sandhed og det betyder for ham at se, at sandheden kan blive hvad som helst.

I et meget udførligt svar, hvor Voldum dissekerer O.M.s skrift som om det var en videnskabelig afhandling og ikke et polemisk indlæg, der måske nok rummer inkonsekvenser, men som alligevel er båret af en ganske bestemt hensigt, forsøger Voldum at spille to af O.M.s tidligere skrifter »Guds sanddrue, forstaaelige og evige Ord« og »Den kristelige Vished« ud mod synspunktet i »Den faste Grundvold«[103]. Det han fremhæver fra »Den kristelige Vished« er selve tanken om selvoplevelse, ikke derimod den rækkefølge i oplevelsen som O.M. har beskrevet, og i omtalen af »Guds sanddrue, forstaaelige og evige Ord« ser han helt bort fra lydighedstanken og det er netop den, der er O.M. og subjektivisternes imellem. I sit sidste skrift »Imod Christendomsforfalskning«, der er rettet mod F. C. Krarup og som uddyber tankegangen fra »Den faste Grundvold«, går O.M. modstræbende ind på modstandernes terminologi: »Vil man nu endelig anvende den elskede Distinktion, saa bliver Guds Frelsesværk det objektive og vor Modtagelse deraf eller Forhold dertil det subjektive«[104]. Dette objektive høres i menigheden, dér møder mennesket en tale, som er uafhængig af og som kan gå på tværs af menneskelige følelser, erfaringer og ønsker. Men det høres kun af den, der på forhånd er af sandheden, d.v.s. den, der

[100] Den faste Grundvold s. 8.

[101] Ibid. s. 18.

[102] Ibid. s. 19–20.

[103] J. Voldum: Et Glashus. Overvejelser i Anledning af O. Møllers: Den faste Grundvold. Teologisk Tidsskrift Ny Række 6. bind. 1904–1905, s. 549, 559–560, 567, 575.

[104] Imod Christendomsforfalskning s. 16. I H. P. H. Gjøvnøe: Grundtvigianismen og den videnskabelige Teologi forsøgt belyst gennem Grundtanker i Otto Møllers Forfatterskab (T.T. 1926, s. 97–116) er O.M.s teologi stillet sammen med F. C. Krarups.

erkender at han er en synder, der er hjemfalden til døden[105]. Og det er den erkendelse subjektivisternes vil slippe udenom.

Disse sene skrifter mod subjektivisternes er ikke præget af klarhed og stringens, men har nærmest – navnlig »Den faste Grundvold« – karakter af udbrud; med deres klare sigte kan de imidlertid tjene til at gennemlyse den foregående periode i forfatterskabet. Når Voldum nemlig i sit svar til O.M. ikke kunne øjne forbindelseslinjerne mellem »Den kristelige Vished« og »Den faste Grundvold« hænger det sammen med, at O.M.s anliggende i »Den kristelige Vished« næsten er skjult af samtidens sprogbrug. Først i den sondring mellem religion og evangelium, som er det egentlig nye i skrifterne mod subjektivisternes bliver det helt klart at O.M. ikke vil vide af en subjektiv religiøs erfaring som udgangspunkt for teologien.

Med denne sondring foregriber O.M. væsentlige strømninger i det 20. årh.'s teologi; men forstår man udelukkende hans teologi ud fra den, er man ikke nået ind til det, der er særegent for hans tænkemåde. Spiller nemlig den egentlige troserfaring næsten ingen rolle, så er til gengæld de almene livserfaringer af afgørende betydning. Ved bestandigt at prøve teologiske opfattelser af på erfaringen og ved at bruge dem ved udlægningen af skriften har O.M. fremhævet, at de redskaber vi bruger, når vi orienterer os i vor daglige tilværelse, også er de mest anvendelige i det teologiske arbejde. Denne side af O.M.s teologi rummer således den tanke, at når det enkelte menneske har givet sig ind under kristendommens vilkår, omspænder den også hele dets livsforløb, og må kunne svare på de spørgsmål de almene livserfaringer stiller. Det betyder igen, at al teologi bliver ensidig, men det er for O.M. netop det, der giver den gode teologi dens kvalitet: »Der er i ethvert Vidnesbyrd af den enkelte og maa være noget ensidigt, men i denne Ensidighed har den enkelte baade sin Styrke og sin Svaghed; og naar nogle i deres Ophøjethed vil hæve sig over Ensidigheden og mene, at deres Vidnesbyrd ligeligt omfatter alt, virker det nærmest kun til at afkøle og søvndysse. Det er ved at samle sin Smule Kraft paa det enkelte, man selv har oplevet og har Erfaring i, at der aflægges et Vidnesbyrd, som faar nogen virkelig og blivende Betydning«[106].

[105] Imod Christendomsforfalskning s. 61–62.

[106] Om Død og evigt Liv s. 4.

Otto Møllers trykte skrifter

- Smaabidrag til at oplyse den kirkelige Anskuelses Berettigelse. 1866 (116 s.)
 Det faldne Menneskes Gjenfødelse og Fornyelse ved Daab og Nadver. Et Forsøg. 1870. 2. udgave 1872 (207 s.)
 Skolegjerning, tre Foredrag ved given Lejlighed. 1872 (48 s.)
 Den hellige Nadver, belyst fra forskjelligt Synspunkt i syv Skjærtorsdagsprædikener. 1872 (73 s.)
 Politik og Christendom, en lille Lejlighedsbetragtning 1873 (31 s.)
 Gudstjeneste i Skolen. Fire Foredrag for Lærere. 1873 (87 s.)
 Til Alvor i Skole og Folkeliv. Fire Foredrag fra et Lærermøde paa Testrup Højskole. 1876 (71 s.)
 Det gjenoprejste Menneskes Tjeneste i Ordets Forkyndelse og Bekjendelse. Et Forsøg. 1877 (283 s.)
 Den danske Højskole i Sorø betragtet som en dansk Velfærdssag. 1878 (157 s.)
 Den evangeliske Historie. I–II. 1879. I: Herrens Kjøds Dage i Sammenhæng efter det apostoliske Vidnesbyrd. Et Forsøg. (196 s.) II: De fire evangeliske Beretninger om Herrens Liv, deres indbyrdes Forhold og forholdsvise Værd. o.s.v. (189 s.) 2. omarbejdede udgave 1892.
 Jomfru Maria, syv Taler fra Bebudelsedagen. 1879 (109 s.)
 Konfirmation. 1880 (32 s.)
 Til Forstaaelse og Bedømmelse af Nutidens Fritænkeri. 1881 (182 s.)
 Om Flertalsregimente, nogle, kun for Christne forstaaelige Overvejelser. 1883 (57 s.)
 Over »Herrens Bord«. Syv Skjærtorsdagsprædikener. 1883 (119 s.)
 Gjenløsningen eller Jesu Christi Liv, Død og Opstandelse til Verdens Frelse, forsøgt fremstillet i Sammenhæng. 1884 (490 s.)
 Om Forstaaelsen af nogle Bibelord. En Undersøgelse. 1886 (88 s.)
 Lyst Syn og Bibelstorm, to Lejlighedsbetragtninger. 1887 (96 s.)
 Om vor Frelse fra det Onde. Nogle fornyede Overvejelser. 1888 (148 s.)
 Forsøg til en kort Forklaring til St. Johannes Aabenbaring. 1889 (348 s.)
 Den kristelige Vished eller »Troens fulde Forvisning«. 1892 (101 s.)
 Noget om Determinisme og Frihed. 1893 (59 s.)
 Nogle Støttestruer under Bedømmelsen af det gamle Testamente. Et Foredrag. 1893 (76 s.)
 Guds sanddrue, forstaaelige og evige Ord. Nogle Overvejelser. 1896 (166 s.)
 Vor Frelsers Dødsdag. En Undersøgelse. 1899 (59 s.)
 Fra Gylling Kirke, en Aargang Prædikener. 1899 (465 s.)
 En Opdrager til Christus, for dem, »som ikke have Loven«. En betragtning af de 10 Buds Forhold til Hedningernes Sandhedslov og Forsøg til Fremstilling af »Danske Lov«. 1900 (128 s.)
 Tro og Gerning i Strid og Fred, nogle Overvejelser. 1900 (140 s.)
 Om Død og evigt Liv. Nogle Aftentanker. 1903 (210 s.)
 Vejen til Livstræet. 1904 (48 s.)
 Den faste Grundvold, et lille Lejlighedsskrift. 1905 (28 s.)
 Om sakramentordenes Betydning og Form. 1906 (104 s.)

Imod Christendomsforfalskning, en Indsigelse. 1907 (76 s.)

En Ledetraad gennem Johannes Evangelium. Et efterladt Arbejde (udgivet af Erik Møller) 1916 (140 s.)

Bibeltimer i Gylling Kirke om Apostlenes Gerninger. Samarbejdet og udgivet af A. J. Rud. 1926 (221 s.)

Fra Gylling Kirke. En ny Aargang Prædikener af Otto Møller udgivet i Hundredaaret for hans Fødsel af G. F. J. Lassen. 1931 (403 s.)

Brevvexling mellem Peder Madsen og Valdemar Ammundsen 1900-1906

Af P. G. Lindhardt

I biskop Peder Madsens arkiv[1] findes en brevvexling mellem Valdemar Ammundsen[2] og P. Madsen[3]. Den strækker sig over årene 1900–1906, belyser den opsigtsvækkende udnævnelse af den kun 25-årige Ammundsen til professor i kirkehistorie 1901, giver et indtryk af hans første økumeniske kontakter og siger noget om hans motiver til at fjerne sig fra den nedarvede ortodoksi og nærme sig den liberale teologi. Ammundsen blev student 1893 og begyndte strax at studere teologi; 1896 vandt han Universitetets guldmedalje for en prisopgave om ægtheden af 2. Peters brev og tog i januar 1899 embedsexamen med egregie i hovedkarakter – noget på den tid yderst sjældent. Derefter fik han – på fakultetets anbefaling – af konsistorium og kultusministerium midler til en tre-årig rejse med videre uddannelse for øje, og just som han i foråret 1900 havde begyndt rejsen blev det kirkehistoriske professorat ledigt ved Fredrik Nielsens[4] udnævnelse (16/3, at regne fra 15/5) til biskop i Ålborg. Ministeriet underrettede (21/3) gennem konsistorium (23/3) fakultetet om udnævnelsen og udbad sig forslag til det ledige embedes besættelse[5]. Efter et fakultetsmøde – referat foreligger ikke – kom der (4/5) en flertals- og en mindretalsindstilling fra fakultetet[6]:

[1] Add. 1165, 1. 4°. Det kongelige Bibliotek.

[2] *O. V. Ammundsen* (1875–1936), professor i kirkehistorie 1901–23, biskop over Haderslev stift 1923–36.

[3] *P. Madsen* (1843–1911), professor i dogmatik og Nytestamente 1875–1909, biskop over Sjællands stift 1909–11.

[4] *F. K. Nielsen* (1846–1907), professor i kirkehistorie 1877–1900, biskop over Ålborg stift 1900–05, over Århus stift 1905–07.

[5] Skrivelse i det teologiske fakultets arkiv (herefter FA), universitetsarkivet i Rigsarkivet.

[6] Sst. Koncept skrevet med P. Madsens hånd – han var dekan – jfr. Aarbog for Kjøbenhavns Universitet, den polytekniske Lærestalt og Kommunitetet, indeholdende Meddelelser for det akademiske Aar 1900–1901, 679 ff.

Flertallet (Madsen, Nielsen, Schat Petersen[7] og Jacobsen[8]) gaar ud fra, at det ifølge Sagens Natur maa være Opgaven at faa Lærestolen besat med den Mand, som har givet Vidnesbyrd om de rigeste Anlæg og Fremtidsmuligheder. Med dette for Øie maa Flertallet henlede Opmærksomheden paa cand. theol. O. V. Ammundsen, født 1875, Kandidat fra Januar 1899. Blandt de ældre, der studere Kirkehistorie og har leveret Arbejder, som fortjene Opmærksomhed, er der ingen, som hæver sig saaledes op over de andre, at det vil være muligt med nogen Sikkerhed at træffe et Valg, eller som har givet saa rige Løfter, at Flertallet finder tilstrækkelig Grund til at anbefale vedkommendes Ansættelse i det ledige Professorat. Kand. Ammundsen har derimod vist en efter sin Alder fremragende Dygtighed. Han har allerede som meget ung Student vundet Universitetets Guldmedaille ved en om særdeles lovende Evner vidnende Besvarelse af en theologisk Prisopgave, der for en stor Del var af historisk Natur. Hans Embedsexamen var den fortrinligste, som i lange Tider er forekommen. Efter sin Examen har han valgt Kirkehistorien som sit særlige Studiefag og har nu for et Par Maaneder siden tiltraadt en Udenlandsreise til sin videre Uddannelse. Vi tvivle ikke om, at han blandt dem, hvorom der for Tiden kan være Tale, er den, der har de bedste Betingelser for at udfylde den ledige Plads. Men i Betragtning af hans unge Alder og af, at han nødigt skulde afbrydes strax i sin Reise og derved gaa glip af den Uddannelse og nærmere Forberedelse, en saadan kan give, tillade vi os at foreslaa, at han ansættes som Docent paa 3 Aar og først fra 1ste Mai 1902.

Mindretallet (H. Scharling)[9] kan ikke tiltræde, at man til den ledige Plads kalder en ung Candidat, der vel er en lovende Mulighed, men endnu ikke har viist og heller ikke har havt Leilighed til at vise dybere gaaende kirkehistoriske Studier eller en selvstændig videnskabelig Opfattelse, naar der kan henvises til ældre Candidater, med hvem dette er Tilfældet. Blandt dem maa Mindretallet særligt henlede Opmærksomheden paa cand. theol. *Joh. Oscar*

[7] *L. W. Schat Petersen* (1851–1903), professor i Nytestamente 1887–1903.

[8] *J. C. Jacobsen* (1862–1948), professor i Gammeltestamente 1891–1929.

[9] *C. H. Scharling* (1836–1920), docent i systematisk teologi 1867, professor 1870–1916. Indstillingen er skrevet med Scharlings hånd.

Andersen [10], født 1866. Han tog theologisk Embedsexamen 1890 og vandt 1892 Universitetets Guldmedaille for en Afhandling om »Holger Rosenkrands Liv og Theologi«. I Bedømmelsen erklæres det for »et dygtigt Arbeide, som helt igjennem vidner om Grundighed, sund Dømmekraft og alsidig theologisk Dannelse«. Senere optog cand. Andersen dette Æmne til videre Gjennemarbeidelse, gjorde indgaaende Studier i Indlandets og Udlandets Arkiver og udgav 1896 en Bog om »Holger Rosenkrands den Lærde«. Dette omfangsrige og grundige Arbeide er et værdifuldt Bidrag til Danmarks Kirke- og Kulturhistorie i det syttende Aarhundred. Det vandt almindelig Anerkjendelse og omtales med Varme af sagkyndige Autoriteter i danske, norske og svenske Blade og Tidsskrifter. Blandt disse kunne særligt fremhæves Anmædelser af A. Heise [11] (Jydske Samlinger for 1896) og S. M. Gjellerup [12] (Historisk Tidsskrift 6 Række VI). Sidstnævnte slutter sin udførlige Anmædelse med at erklære den omtalte Bog for »et Skrift, der altid vil blive staaende som et første Rangs Arbeide i vor biografiske og kirkehistoriske Literatur og indeholder rige Løfter for Fremtiden«. I de senere Aar har Candidat Andersen været en virksom Medarbejder ved »Nordisk Kirkelexikon« og har ved Siden af Professor Frederik Nielsen været den bærende Støtte for dette store Værk. Et betydeligt Antal af større og mindre Artikler foreligge fra hans Haand og afgive Vidnesbyrd om solide Kundskaber og omfattende Studier saavel i Kirkehistorien som i den christelige Kunst- og Kulturhistorie [13].

[10] J. O. Andersen (1866–1959), midlertidig lærer i kirkehistorie 1903, docent 1908, professor 1913–36, folketingsmand 1918–39.

[11] C. A. L. Heise (1837–1915), historiker, rektor i Viborg 1892–1908.

[12] S. M. Gjellerup (1838–1910), bibliotekar ved Universitetsbiblioteket 1879–1910.

[13] I sit doktorvita (Festskrift udgivet af Københavns Universitet i Anledning af Universitetets Aarsfest, 1918, 150) omtaler J. Oskar Andersen, at den »kirkehistoriske Masselæsning« som lexikonarbejdet medførte vel i høj grad øgede hans kundskaber, men også at de svære »Krav, Fr. Nielsen stillede til mig«, hindrede ham i andet arbejde (»et Skrift om Holger Rosenkrantz's ejendommelige Teologi«). Da han så meldte sig som ansøger til professoratet gjorde han sig, »efter dets hidtidige Indehavers Udtalelser til mig, Haab om at have hans Støtte for min Kandidatur. Det viste sig imidlertid at være en fuldstændig Misforstaaelse, og i Fakultetet var Prof. H. Scharling ene om at ønske mig ansat; jeg er ham dybt taknemlig for hans Interesse for mig da og siden. En Tid saa det ud, som om der ikke engang vilde aabne sig Mulighed for mig til at kunne deltage i en Konkurrence«.

Efter Mindretallets Skjøn er Cand. Andersen blandt vore yngre Theologer den, som har den mest omfattende kirkehistoriske Kundskabsfylde og det betydeligste Talent for historiske Kildeundersøgelser. Paa Grund heraf foreslaar Mindretallet, at cand. theol. *Johannes Oscar Andersen* ansættes som Professor i Theologi (Kirkehistorie) fra den 1ste September 1900.

Flertallet formaar ikke at indse Berettigelsen til Mindretallets Fremhævelse af Kand. Andersen paa de andre mulige Ansøgers Bekostning, thi hvorvel Flertallet fuldtud anerkjender Dygtigheden af hans Arbejde om H. Rosenkrands, maa det bestemt mene, at dette Skrift ikke saa afgjort hæver sig over, hvad nogle af hans jævnaldrende eventuelle Medansøgere have præsteret i Literaturen, at man paa Grundlag deraf skulde kunne foretrække ham fremfor disse. Naar vi anbefale den yngre fremfor de ældre, er det, fordi vi efter de Prøver, som Kand. Ammundsen hidtil har givet paa sin videnskabelige Begavelse, nære den bestemte Overbevisning, at Universitetet vil være bedre tjent med den Ordning, vi have tilladt os at foreslaa.

Konsistorium holdt møde 9/5, men tiltrådte ingen af indstillingerne; det skrev (15/5) til ministeriet, at man »for Tiden« ikke kunde tage stilling til embedets besættelse, men måtte ønske det opløst – med vanligt varsel – så »det kunde erfares, hvilke Personer der kunde komme i Betragtning« [14].

Samme dag som fakultetet afgav den tvedelte indstilling skrev Ammundsen fra Erlangen:

Nr. 1

Erlangen 4 mai 1900.

Kære Hr. Professor Madsen!

Allerførst maa jeg sige Dem rigtig hjærtelig Tak for Deres Andel i, at Konsistorium bevilgede mig en saa stor Understøttelse. Jeg er grumme glad over, at der bliver sørget saa godt for mig – ogsaa af Kultusministeriet har jeg jo faaet tilstaaet en Understøttelse af 400 Kr. –, og haaber med Guds Hjælp at skulle anvende Pengene saaledes, at de bringe mig en virkelig aandelig Berigelse.

[14] Aarvog, 681, jfr. Universitetets Retsregler § 40, Samling af de for Universitetetsforholdene gjældende Retsregler, 1884, 14.

Dernæst maa jeg fortælle lidt om min Rejse hidtil. Jeg tog over Berlin til Dresden, hvor jeg var i en Uge og navnlig dyrkede Galleriet, og derfra til Herrnhut. Jeg var der 4–5 Dage og kom i Forbindelse med flere af de gejstlige, som Knud Heiberg[15] havde givet mig Anvisning paa. Omend Herrnhut næppe mere er hvad det før har været, faar man dog et stærkt Indtryk af virkelig Fromhed der, og efterhaanden har Brødremenigheden befriet sig for en Del af de Udvæxter, der skæmmede dens Kristendom, og vistnok i det hele og store overvundet de Fristelser, som »Særpagten« førte med sig.

Fra Herrnhut rejste jeg over Freiberg og Regensburg til München. Da jeg havde været der nogle Dage, stødte min Ven Sven Fenger[16], som blev Kandidat i Vinter, til mig. Han havde faaet en mindre Udenlandsrejse forærende og vilde rejse en Tid sammen med mig. Jer blev meget glad over det, thi omend jeg som Helhed ikke er ked af at rejse alene, er det dog rart at have en god Ven med, navnlig saa længe man rejser mere for at se end for at lære. Dertil kom, at netop i München var Ensomheden bleven mig noget trykkende, særlig i tre Dages uafbrudt Snestorm i de sidste Dage af Marts; saa var Eftermiddagene, naar Gallerierne var lukkede, noget lange. Oprindeligt havde jeg ikke tænkt, at Fenger og jeg skulde rejse videre end i Sydtyskland og maaske kaste et Blik ind i Tyrol. Men nu gjorde Klimaet det umuligt at faa noget ud af Naturskønhederne i Tyskland, og da jeg havde faaet 100 Kr. forærende til min Fornøjelse, gik jeg med Glæde ind paa at opsøge mildere Egne. Vi gjorde saa en temmelig billig Tur til Comosøen og Milano paa 8 Dage, og frydede os overordentlig over hvad vi saa af Natur og Kunst. Vejret var udmærket smukt og varmt. Jeg glædede mig saa meget desto mere over det lille Stykke Italien, jeg her saa, som det næppe er sandsynligt, at jeg igen kommer til Italien paa en saa gunstig Aarstid. Paa Hjemvejen standsede vi en Dag i Lugano og tog derpaa til Tübingen.

I Milano havde vi Lejlighed til i Paasken at se de katholske Kirkefester, som man jo imidlertid vanskelig kan faa noget rigtig ud af. Hvad jeg har set af tysk Katholicisme gør et langt lødigere Indtryk. Navnlig interesserede det mig i Tübingen at høre Fore-

[15] *K. Heiberg* (1873–1966), kirkehistoriker, arbejdede især med herrnhutismens historie, missionær i Indien 1905–47.

[16] *S. P. Fenger* (1874–1934), lærer ved Askov højskole 1900–13, valgmenighedspræst i Odder 1913–23, i Askov 1923–32.

læsninger af Funk[17] i Kirkehistorie og Schanz[18] i Apologetik. Begge Forelæsninger var meget dygtig udarbejdede og med stor Hensyntagen til den protestantiske Litteratur, og navnlig Funk dømte meget fordomsfrit f.Ex. om Inkquisitionen. Men ganske vist skal ogsaa Tübingerfakultetet efter Härings Sigende være det bedste i Tyskland, og Funk skal af sine Kolleger ikke anses for rigtig paa-lidelig.

De protestantiske Professorer begyndte temmelig sent deres Forelæsninger. Jeg hørte nogle enkelte af Häring[19], Schlatter[20] og Gottschick[21], og talte med Häring, Schlatter og Hegler[22], en yngre Mand, der er bleven Weizsäckers[23] Efterfølger. Navnlig med Häring talte jeg en hel Del, og fik et udmærket Indtryk af ham. Hans theologiske Stilling er jo en Del til venstre, men han synes at være en personlig meget from Mand, og bestræber sig stadig for at vedligeholde Forbindelsen med de pietistiske Kredse, hvorfra han er udgaaet, ligesom han ogsaa søger at holde paa sine Venner blandt »die Freunde der Christlichen Welt«[24].

I Tübingen kom jeg ikke i Forbindelse med de pietistiske Kredse, thi det blev sagt mig at der ikke var egentlige »Stunden« der. Fra Torm[25] havde jeg et Kort med til en Repetent Knapp, som jeg desværre ikke traf, da han var syg og kort efter skulde tiltræde Embedet som Sognepræst i Gøppingen.

I Tübingen var jeg en halv Snes Dage; der skiltes Fenger fra mig, og jeg rejste saa til Stuttgart. Jeg havde Hilsner fra Pastor

[17] *F. X. Funk* (1840–1907), katolsk patristiker, professor i Tübingen 1870–1907.

[18] *P. v. Schanz* (1841–1905), professor i dogmatik og apologetik i Tübingen 1883–1905.

[19] *Th. Häring* (1848–1928), systematisk teolog af ritchliansk type, professor i Tübingen 1894–1920.

[20] *A. v. Schlatter* (1852–1938), nytestamentler, professor i Tübingen 1898–1922.

[21] *J. Gottschick* (1847–1907), professor i praktisk teologi i Tübingen 1893–1907.

[22] *A. Hegler* (1863–1902) kirkehistoriker, professor i Tübingen 1900–02.

[23] *K. H. v. Weizsäcker* (1822–99), kirkehistoriker, professor i Tübingen 1861–99.

[24] *Freunde der christlichen Welt* er en liberalteologisk sammenslutning, opstået 1892 i forbindelse med den tyske apostolikumsstrid og 1903 organiseret som forening. Det 1887 grundlagte tidsskrift *Die christliche Welt* havde sin støtte bl.a. i denne kreds.

[25] *F. Th. Torm* (1870–1953), professor i Nytestamente 1903–40.

Schack [26], der var i Würtenberg for nogle Aar siden, til forskellige, saaledes til en Rektor Dietrich [27], der er Formand for Gammel-pietisternes Bestyrelse, og han gav mig Anvisning paa, hvor jeg kunde lære »Stunden« at kende. En Søndag var jeg i Kornthal og den første Mai til et Møde i Fellbach nær Stuttgart. Samme Dag naaede jeg til Erlangen om Aftenen. Det var for en Del den michelianske Form af Pietismen [28], jeg lærte lidt at kende. Saaledes i Fellbach, hvor jeg en Tid før og efter Mødet var sammen med en Del Landboere. De michelianske Særlærdomme træde dog vist nu til Dags temmelig tilbage. I det hele gjorde disse Pietister, saavidt man kan dømme efter et saa kort Bekendtskab, et solidt Indtryk. Interessant var det baade fra Häring og ogsaa fra Dietrich og Pastor Schleich i Kornthal at høre, at de pietistiske Kredse ingenlunde stod absolut uvenlig overfor det theologiske Fakultet i Tübingen, uagtet dette jo ofte har været og tildels endnu er ret radikalt. I sig selv, sagde Häring, ere vore fromme Kredse saa fromme, at de ikke tænker paa noget Stormløb mod os, naar de ikke ophidses af dumme Pastorer. For nogle Aar siden vakte Adolf Zahn [29] stort Røre i Stuttgart, men det har allerede lagt sig. Efterat Pietisterne har faaet deres Ønske om Schlatters Ansættelse opfyldt, ere de faldne til Ro. Her synes at være en Taalsomhed, som man under vore Forhold ikke kan andet end misunde dem.

Her i Erlangen har jeg været et Par Dage og fundet et rart Værelse i Neustädter Kirchenplatz 4. Da jeg kom hertil, fik jeg Skrivelserne fra Konsistorium om de 1000 og fra Ministeriet om de 400 Kr., som jeg jo er overordentlig taknemmelig over. Jeg hører Forelæsninger af Zahn [30] over den apostolske Tids Historie og af Kolde [31] over Reformationshistorien. Desuden vil jeg deltage i Seminarøvelser hos begge, hos Zahn over I Thess., hos Kolde over Arnold

[26] *A. Schack* (1849–1925), sognepræst ved Helligåndskirken i København 1895–1908, i Vonsild-Dalby 1908–23.

[27] *Chr. Dietrich* (1844–1919), rektor for Töchterinstitut i Stuttgart, en af hovedmændene i den pietistiske vækkelse i Würtemberg.

[28] Michelianismen – også kaldet Hahnsche Gemeinschaft – er en mystisk-spekulativ, apokalyptisk vækkelse i Würtemberg, organiseret 1876, med centrum i menighedsdannelsen og stiftelserne i Kornthal.

[29] *A. Zahn* (1834–1900), reformert teolog, strengt ortodoks, præst i Stuttgart 1881.

[30] *Th. Zahn* (1838–1933), patristiker, professor i Erlangen 1892–1909.

[31] *Th. Kolde* (1850–1913), reformationshistoriker, professor i Erlangen 1881–1913.

fra Brescias Historie, og saa anvende Resten af Tiden til Selvstudium. Naar jeg kommer lidt mere ind i Forholdene her skal jeg igen skrive og fortælle lidt om mit Arbejde. Jeg har hidtil været overordentlig glad over min Rejse. Det faste og regelmæssige Arbejde har jeg endnu kun lige begyndt paa, men jeg har i de 6–7 Uger, jeg har rejst, seet mange dejlige Steder og nogle af Verdens skønneste Kunstskatte. Og, hvad der er allermest værd, overalt træffer man Vidnesbyrd om Sandheden af Skriftordet Ef 4^a ff, som ogsaa en ung württembergsk Gaardmand anførte overfor mig.

Naturligvis længes jeg af og til hjem, men lykkeligvis hører jeg stadig kun godt hjemmefra. Moder[32] er meget glad over alt det, jeg faar Lejlighed til at se, og jeg beskriver hende det altsammen, saa godt jeg kan.

Det er jo en stor Begivenhed, at Professoratet i Kirkehistorie er blevet ledigt. Hvor meget man end maa glæde sig over, at en Mand, der i den Grad forener theologisk Lærddom med praktisk kirkelig Interesse, overtager en ledende Stilling i Kirken, saa er det jo dog et alvorligt Tab, Universitetet lider, og det vil blive en vanskelig Opgave for en yngre Mand at beherske det store Stof. Af de forskellige, der nævnes som mulige Æmner, kender jeg kun Moltesen[33] lidt, medens Oskar Andersen, Bang[34], Torm og Hoffmeyer[35] alle ere mine gode Venner.

Jeg sender tilsidst en venlig Hilsen til Dem og Fru Professorinden. Forhaabentlig have De det begge godt.

Deres ærbødige
Valdemar Ammundsen.

Nr. 2

Kjøbenhavn, d. 21de Mai 1900.

Kjære Ammundsen!

Tak for Deres Brev, som viste, hvad jeg ogsaa ventede, at De ser Dem godt om og har meget Udbytte af Reisen. Nu haaber jeg, at

[32] *Frederikke Augusta Ammundsen*, f. Sørensen (1840–1920), enke efter sognepræst P. Ammundsen (1836–89).

[33] *L. J. Moltesen* (1865–1950), historiker, statens tilsynsførende ved høj- og landbrugsskoler, udenrigsminister 1926–29.

[34] *J. P. Bang* (1865–1936), docent i Nytestamente 1904–10, professor i dogmatik og Nytestamente 1910–24.

[35] *H. Hoffmeyer* (1865–1924), sekretær i Københavns Indre Mission 1898–1902, præst ved domkirken i København 1901–09, sognepræst ved Frederiksberg kirke 1909–24, 3. stiftsprovst for Sjællands stift 1910–24.

dette Brev, som vil vise Dem, at vi ikke glemmer Dem her hjemme, maa træffe Dem i Erlangen efter den af Dem opgivne Adresse. Anledningen til, at jeg skriver idag, er Spørgsmaalet om den kirkehistoriske Lærestols Besættelse. Fakultetets 4 Medl. ønske Dem knyttet til Universitetet i dette Fag, under den Form, at De paa Grund af Deres Ungdom skulde ansættes foreløbig som Docent på 3 Aar, og vi tænke os, at denne Ansættelse, for at De ikke for tidligt skulde afbryde Deres Reise, først skulde være fra 1ste Mai 1901. Vi have den Tillid til Dem, at De naar De faar Tid at udvikle Dem, vil blive vel skikket til Pladsen. Vi have forebragt Ministeriet dette Ønske, men da Ønsket ikke er enstemmigt, lade de følgende Stadier i Sagens Udvikling sig ikke i Øieblikket overse. Uden Tvivl vil Embedet i den allernærmeste Fremtid blive opslaaet som Professorat; det er da nødvendigt, at alle, der ønske at komme i Betragtning ved Sagens endelige Afgjørelse, maa melde sig som Ansøgere om dette. *Hvis* Ministeriet saa ikke vælger en af dem og ansætter ham enten som Professor eller Docent, maa der blive Konkurrence, men rimeligvis langt hen i Efteraaret.

Konkurrencen vil formodentlig komme til at bestaa i en stor skriftlig kirkehistorisk Afhandling og i 3 mundtlige Forelæsninger, deriblandt et eller to Æmner udenfor Kirkehistorien, i de theologiske Hoveddiscipliner. Jeg skriver kun om disse fjernere Fremtidsudsigter, for at De kan have noget til Orientering for Deres Tanker. Jeg forudsætter, at De har Lyst og Drift til den Fremtidsgjerning, hvorom Talen er, og at De altsaa indgiver Ansøgning om Professoratet, naar det nu bliver opslaaet.

Jeg skal underrette Dem derom, saasnart Opslaget er sket. Lad mig nu snart høre fra Dem. De ser, at der er gjort, hvad der kunde gjøres, for at berede Veien[36].

Nr. 3

Neustädter Kirchenplatz 4^{II}. Erlangen 25/5 1900.

Kære Hr. Professor Madsen!

Hjærtelig Tak for Deres venlige Brev!

Da jeg sidst skrev til Dem, anede jeg ikke, at Fakultetet tænkte sig mig som en Mulighed ved Besættelsen af den kirkehistoriske Lærestol, end sige da, at det blandt Mulighederne vilde udvælge og ind-

[36] Madsens skrivelser – nr. 2, 4, 8, 12 – foreligger i hans arkiv kun i koncept.

stille mig. Men kort efter naaede Rygter derom herved, Rygter, der optraadte saa bestemt, at jeg ialt Fald delvis maatte tro dem, hvor overraskende de end var mig. Senere bleve disse Rygter stadfæstede gennem et Brev fra Professor Scharling, der motiverede sit Mindretalsvotum for mig.

Jeg har saaledes i et Par Uger haft Tid til at overveje Sagen, hvilken Overvejelse ikke tabte i Alvor ved, at jeg her er saa meget alene.

Min første Følelse er da en meget stor Glæde og Taknemmelighed mod mine Lærere for den store Tillid, de har bevist mig, og jeg bringer herved Dem, kære Hr. Professor Madsen, min allerhøjest Tak. Men ved Siden af Glæden over denne Tillid og over Udsigten til maaske at faa en Lærestol saa tidligt i det Fag, som vistnok ligger for mine Evner, gjorde der sig og gør sig endnu store Betæneligheder gældende. Jeg tænker mindre paa, at min Rejse vilde blive forkortet, hvilket Professor Scharling[37] udførlig ud-

[37] 16/5-00 motiverede Scharling sit mindretalsvotum overfor Ammundsen: dels af hensyn til fakultetet som snarest burde være fuldtalligt, dels af hensyn til Ammundsen selv, så han kunde udnytte tiden til at uddanne sig. »Man bør helst, som jeg ytrede i Consistorium, lade Gulerødderne være i Fred og ikke trække dem for tidligt op«; blev Ammundsen docent nu vilde »man i Virkeligheden berøve Dem tre Aar, som ikke senere kunde erstattes Dem«, og i stedet for at afbryde »maaske den lykkeligste Periode i Deres Liv«, burde han fortsætte sin rejse og sine studier: »der vil nok i senere Aar kunne aabne sig en Plads for Dem i Fakultetet, hvor De vil være bedre forberedt, end De kan være i Øjeblikket«, se Frode Beyer: Valdemar Ammundsen. Hans Liv og Tanker, 1954, 23 f. – 25/5-00 skrev Ammundsen til Fredrik Nielsen (Util. 155, Det kongelige Bibliotek): »nu erfarer jeg, at ogsaa De har stemt for Indstilling af mig. Det var for mig et Spørgsmaal af stor Betydning; thi uden Deres Billigelse var det naturligvis paa Forhaand udelukket, at jeg vilde indgive nogen Ansøgning. Jeg takker Dem... saa hjertelig, som det er mig muligt, fordi De har bevist mig ganske unge Kandidat den store Ære og Tillid at indstille mig til Deres Lærestol«. Selv havde han været meget ængstelig ved om hans »Kundskaber og kristelige Modenhed vil slaa til«, men dog ogsaa kunnet mærke, »at Vorherre netop vil benytte disse Betæneligheder til at udbytte mit religiøse Liv«. 29/5-00 opfordrede Fredrik Nielsen Ammundsen til at søge embedet; det vilde være bedst for universitetet, kirken og fakultetet om han fik stillingen (Beyer, a.s. 24), og 1/6-00 takkede Ammundsen påny hjerteligt for udvist tillid. Senere på sommeren (17/7-00) spurgte han Nielsen til råds om hvordan han burde planlægge sine studier indtil konkurrencen – læse kirkehistorie i bred almindelighed eller kaste sig over et specielt studium af et udgivet Wiener-håndskrift (som man havde rådet ham til i Erlangen). Nielsen foreslog ham at lægge grund til et arbejde om Luthers forhold til Danmark; Ammundsen takkede (5/8-00) og gik igang (jfr. brev af 8/10-00 – hvor han iøvrigt udtaler sin bounding for A. v. Harnack og meddeler at han har søgt optagelse på hans seminar i efterårssemestret; formentlig har konkurrencen hindret ham i at få udbytte deraf).

vikler, heller ikke Hensynet til, at jeg vilde spørre Vejen for langt ældre Venner, kan jo i en saadan Sag faa afgørende Betydning. Men jeg har Gang efter Gang maattet spørge mig selv, om mine Kundskaber vilde slaa til, og om min kristelige Erfaring og Modenhed var stor nok til, at jeg turde paatage mig det Ansvar at være Præstelærer. Og hvad end Udfaldet af Sagen maatte blive, er jeg Vorherre taknemmelig, fordi han netop gennem disse Spørgsmaal har lært mig mere at kende af den oratio, meditatio og tentatio, som hører til for at danne en Theolog. Imidlertid kan jeg jo ikke skjule for mig selv, at saadan som de danske Forhold er, er denne Lærestols Besættelse efter al menneskelig Sandsynlighed afgørende for, om jeg kommer til Universitetet eller ikke, og i mange Retninger er det den Løbebane, jeg føler mig mest kaldet til. Jeg har saa det Haab til Gud, at han vil styrke og modne mig saadan, at jeg ikke skal gøre ham Skam.

Jeg vilde gerne forespørge om, hvorvidt der kunde være Mulighed for, at Embedet skulde tiltrædes allerede til Efteraaret, dersom jeg blev udnævnt uden Konkurrence. Dertil vilde jeg ganske vist kun være meget daarlig forberedt. Helst vilde jeg naturligvis, at, dersom det er Guds Vilje, at jeg skal have Pladsen, saa Fakultetets Flertalsindstilling blev fulgt helt, baade fordi jeg saa vilde faa endnu et Aar i Udlandet, i hvilket et energisk Arbejde forhaabentlig vilde kunne hjælpe noget paa mine Kundskaber, og fordi det saa ved Stillingen som midlertidig Docent blev gjort klart for alle, at man ikke kunne stille saa store Fordringer til mig som til en Professor. Dersom der bliver Konkurrence, har jeg jo ganske vist kun ringe Mulighed for at sejre; Bang og navnlig Oskar Andersen gennem sit Lexikonarbejde har jo flere Aar igennem erhvervet sig saa store Kundskaber og et saadant Litteraturkendskab, at de vilde have langt større Chancer for i kort Tid at kunne skrive en god Afhandling eller udarbejde en Forelæsning. Men jeg vilde heller slet ikke betragte det som et Nederlag at bukke under for de langt ældre og kundskabsrigere Konkurrenter. Kun haaber jeg i saa Fald at blive sat i Stand til at fortsætte min Rejse.

Her er jeg meget glad ved Seminarøvelserne; Forelæsningerne hører jeg mindre af, da det meste positive Stof er mig bekendt i Forvejen. Zahn har ofte overraskende nye og træffende Synspunkter, og i Lærddom naaes han vel paa sit Omraade næppe af nogen Protestant. Privat er han elskværdig og morsom; men hans Skarphed viser sig ikke blot i theologisk Polemik; jeg synes han ved sine

Seminarøvelser behandler de Studenter, der holde Foredrag, altfor haardt og stiller overdrevne Fordringer; f.Ex. i tekstkritisk Henseende kræver han ofte en meget indgaaende Begrundelse. Kolde er i sine Seminarøvelser en udmærket Lærer. Desuden har jeg gjort Bekendtskab med Prof. extraord. Wiegandt[38], der beskæftiger sig med middelalderlig Kirkehistorie, Repetenterne Koeberle[39] og Heumann og den reformerte Professor og Præst Karl Müller[40], der dog vist ikke er udpræget i konfessionel Henseende. Megen Glæde har jeg af cand. theol. Dr. phil. Arthur Hjelt[41] med Frue fra Helsingfors, der i et Aar her har arbejdet paa et Værk om og en Rekonstruktion af Tatians Diatessaron, som skal trykkes i Zahns Forschungen. I Theologischer Studentenverein har man vist mig bl.a. Deres Navn blandt de »alte Herren«. Og nu igen rigtig hjertelig Tak for Deres store Tillid til mig. Gud lede alt til Bedste for sit Rige. Venlig Hilsen til Dem og Fru Professorinden,

Deres ærbødige
Valdemar Ammundsen.

Nr. 4

27/5-00.

Kj. Ammundsen!

Deres Brev, som jeg modtog igaar, glædede mig meget, fordi det viser mig, at De helt igj. ser paa Sagen saaledes som det maatte ønskes. Vi ville alle mødes i den Bøn og den Forvisn., at Gud vil lede alt saal. som det tjener hs. Rige bedst.

Igaar bekjgordes *Professoratet* som opslaaet ledigt fra d. 25ds. Ansøgningsfristen er, for at der kan blive nogenlunde Tid til at faa det næste Stadium i Sagen afsluttet før Ferien, sat til 14 Dage, c: den udløber d. 8 Juni. De maa altsaa skrive Deres Ansøgning (stilet til Kongen) og sende den hjem til en aller anden, som kan besørge den stemplet og indgivet. Hvis der ikke bliver Konkurr.,

[38] *Fr. Wiegand* (1860–1934), kirkehistoriker, professor i Erlangen 1899–1902, derefter i Marburg og Greifswald.

[39] *J. Köberle* (1871–1908), privatdocent i Gammeltestamente i Erlangen 1899–1909, derefter professor i Rostock.

[40] *K. Müller* (1863–1928), reformert teolog, professor i Erlangen og præst for den reformerte menighed sst.

[41] *A. L. M. Hjelt* (1868–1931), professor i Gammeltestamente i Helsingfors 1904–31.

antager jeg ikke, at der vil blive Tale om at ansætte Dem før den af Flertallet foreslaaede Tid. Bliver der derimod Konk., er det nok muligt, at Ansættelsen, der jo følger snart efter, vil kunne naas noget, dog næppe meget tidl. Hvis De ikke skulde seire i Konkurr., antager jeg det for givet, at De maatte blive sat i Stand til at fortsætte Reisen.

Efter ansøgningsfristens udløb (8/6) sendte ministeriet de indkomne ansøgninger (fra Ammundsen, J. Oskar Andersen, H. Hoffmeyer, L. J. Moltesen og F. Torm) til konsistorium der dagen efter afkrævede fakultetet en betænkning[42]. 21/6 afgav det følgende indstilling[43]: Idet Fakultetets Flertal (Madsen, Schat Petersen, Jacobsen) henviser til sin Udtalelse af 4. Mai d.A. (i hvilken ogsaa nuværende Biskop, Dr. theol. Nielsen, der dengang endnu var Medlem af Fakultetet, deltog) skal det udtrykkelig fremhæves, at dets Indstilling af cand. theol. Ammundsen ikke indeholder nogensomhelst nedsættende Dom om de andre Ansøgere, som dengang kunde forventes at ville attraa det ledige Embede, og som nu have indgivet deres Ansøgning. Hvis Hensynet til foreliggende literære Arbejder skulde gjøres gjældende som det afgjort bestemmende Synspunkt, vilde Flertallet ikke være i Tvivl om, at enten Dr. phil. Moltesen eller cand. theol. Andersen, der i Forhold til deres Medansøgere have leveret de værdifuldere Arbejder paa det kirkehistoriske Omraade, maatte være at foretrække, medens Flertallet ikke ser sig i Stand til at træffe sikkert Valg mellem de nævnte Ansøgere. Men Flertallet er i sin Erklæring gaaet ud fra og maa vedblivende fastholde som sin Opfattelse, at da der i vort Land kun er ét theologisk Fakultet med kun 5 Lærere, og da der følgelig kun sjældent indtræffer Vakance, kan der komme Tilfælde, hvor det bestemmende Synspunkt for en Lærestols Besættelse ikke bliver Hensynet til, hvem der allerede har præsteret mest, men hvem man maa betragte som den, der har givet de rigeste Løfter for fremtidig akademisk Virksomhed. Et saadant Tilfælde forekomer os at foreligge i nærværende Sag. Det er vor Overbevisning, at cand. Ammundsen, hver Gang han har haft Lejlighed dertil, har for Fakultetet afgivet til-

[42] FA, jfr. Aarbog, 681.

[43] FA, jfr. Aarbog, 681 ff. Af papirer i FA fremgår, at Hoffmeyer i januar 1900 – for anden gang – fik en disputats med oldkirkeligt emne kasseret, og at Torm 3/11 – umiddelbart før konkurrencen – fik antaget sin afhandling om valentinianismen.

strækkelig Vidnesbyrd om, at hans Begavelse er større og rigere end de Ældres, der have dyrket Kirkehistorien i længere Tid; han maa efter Flertallets Mening synes at have vist usædvanlige Betingelser for en videnskabelig Virksomhed. Derfor forekomer det os meget uheldigt, om den Omstændighed, at Lærestolen er blevet ledig noget tidligere, end det havde været ønskeligt for ham, skulde berøve Fakultetet hans Arbejde i det Fag, som han, allerede inden nogen kunde vente deñe Vakance, havde valgt som sit. Naar vi i vor tidligere Erklæring foreslog, at han foreløbig skulde ansættes som Docent paa 3 Aar og først fra Mai næste Aar, var det udelukkende af Hensyn dels til hans Ungdom, dels til Ønskeligheden af, at hans Rejse ikke for hurtigt skulde afbrydes, ikke derimod af nogensomhelst Tvivl om hans videnskabelige Evner, hvorfor vi heller ikke, hvis der skulde blive gjort principielle Indvendinger mod en saadan Ansættelse, vilde have noget at erindre mod, at han allerede nu ansættes som Professor.

Mindretallet (H. Scharling) fastholder sin Indstilling af cand. theol. *Oscar Andersen* med Henvisning til sine tidligere Udtalelser i Fakultetets Skrivelse af 4 Mai d.A. Overfor Flertallet skal Mindretallet tillade sig at bemærke, at det neppe har anlagt den rette Maalestok, idet det har seet paa Evner og Anlæg d.e. paa blotte Muligheder istedenfor at see paa Virkeligheden i Skikkelse af foreliggende selvstændige videnskabelige Arbejder. Dernæst har Flertallet ved den stærke Vægt, som det lægger på Examenskaraktern, overseet, at ved Besættelsen af Universitetets Lærestol træder Hensynet til selvstændig, videnskabelig Virksomhed i første Række, medens Hensyn til Examenskarakter først kommer i anden Række, ja kan endog falde ganske udenfor Betragtning (jfr. Universitetets Retsregler § 40).

Betænelighederne overfor Flertallets Indstilling blive saa meget større, som der neppe er forløbet halvandet Aar, siden den af samme indstillede Ansøger har taget Embedsexamen. Hans kirkehistoriske Studier kunne i den Tid ikke have havt større Omfang eller Rækkevidde. Heller ikke kan Ansøgeren være i Besiddelse af den Modenhed og Erfaring, som først vindes ved et fleraarigt Studium, og som dog er en nødvendig Betingelse for Overtagelsen af et Professorat.

Flertallet skal hertil bemærke, at Kand. Ammundsens Embedsexamen ikke blot var i sit Resultat den fortrinligste, som Fakultetet i lange Tider har haft, men ogsaa efter vor Mening aabenbarede Evner af en særegen Kvalitet. Hertil kommer, at Flertallet ingen-

lunde støtter sit Votum paa hans Examen alene; men han har som ganske ung Student, altsaa paa et Tidspunkt, hvor man ellers ikke kan vente Evne til at magte et videnskabeligt Emne, vunden Universitetets Guldmedaille med en Bedømmelse, i hvilken det blandt andet hedder, at »Afhandlingen er skrevet med Modenhed og videnskabelig Dygtighed«. Heraf vil det formentlig fremgaa, at Flertallet i sin Indstilling af cand. Ammundsen ikke har bygget paa blotte Muligheder.

27/6 holdt konsistorium møde og meddelte dagen efter ministeriet at alle konsistoriales – også Madsen der dog »principaliter« fastholdt flertalserklæringen – var enige om at ønske konkurrence. Ministeriet bifaldt (7/7) forslaget – konkurrencen skulde være offentlig og afsluttet inden 1/5–01. 10/7 skrev konsistorium derom til fakultetet [44], men på grund af sommerferien kunde man først 5/9 indsende det forslag der 13/9 videresendtes af konsistorium og som ministeriet efter indhentet kgl. resolution (1/10) definitivt godkendte (4/10) [45]. Konkurrencen skulde stå åben for alle ansøgere og falde i en skriftlig og en mundtlig del. Til den store skriftlige opgave blev der givet en frist af tre måneder, til de tre forelæsninger en samlet udarbejdelsestid på 10 dage; emnerne skulde være kirkehistoriske, dogmehistoriske og nytestamentlige [46]. Manuskriptet til dem skulde afleveres til fakultetet [47]. Censurkomiteen skulde bestå af to fakultetsmedlemmer og tre udefra tilkaldte, hvoraf ialtfald den ene skulde søges udenfor landet.

Nr. 5

Friedrichstrasse 2. Halle. 18 Sept. 1900.

Kære Hr. Professor Madsen!

Nu nærmer Tiden sig vel, da der skal træffes nærmere Bestemmelse om Konkurrencens Ordning. Idet jeg takker meget for den Ven-

[44] FA, jfr. Aarvog, 683.

[45] FA, jfr. Aarvog, 683 f. Den skriftlige opgave skulde ved fristens udløb foreligge trykt – og udgifterne dertil bestrides af det ledige professorats midler (FA).

[46] Dette sidste kunde J. Oskar Andersen (jfr. Vita, a.s. 151) opfatte som en begunstiggelse af konkurrenterne: Ammundsen havde vundet guldmedalje for en nytestamentlig afhandling, og Torms arbejdsområde lå nær op ad det nytestamentlige.

[47] I FA findes Ammundsens og Torms forelæsningsmanuskripter, men ikke J. Oskar Andersens; det er formodentlig aldrig blevet afleveret.

lighed, hvormed De hidtil har meddelt mig Udfaldet af Forhandlingerne [48], ogsaa sidst af Konsistoriums, tør jeg maaske bede Dem gøre mig den Tjeneste atter at lade mig vide, naar der foreligger en endelig Afgørelse. Som Prof. Jacobsen, hvis Besøg var mig en stor Glæde og Opmuntring, vil have meddelt Dem, agter jeg at ansøge om Tilladelse til at skrive den store Afhandling i Berlin. Det vil ogsaa være behageligst for mine Konkurrenter – jeg ved for Resten endnu ikke, om der bliver andre end Oskar Andersen, da vi ellers ville genere hinanden ved at skulle benytte de samme Bøger paa Bibliothekerne. I Berlin vil jeg jo være godt stillet ved at kunne benytte det store kongelige Bibliothek, hvor jo saa godt som alt af nyere Litteratur findes, desuden Universitetsbibliotheket og formodentlig Bibliothekerne i de kirkehistoriske og historiske Seminarier. Ogsaa af nordisk Litteratur findes vistnok en Del i Berlin, navnlig alle Tidsskrifter, som kunne komme i Betragtning (Kirkehistoriske Samlinger, Historisk Tidsskrift o.s.v.). Selv om jeg skulde faa Brug for en Del skandinavisk Litteratur, vil jeg maaske kunne nøjes med at tage hjem nogle faa Dage – paa selve Rejsen spilder man jo ikke megen Tid. Kun hvis den nordiske Litteratur i overvejende Grad skal benyttes, maa jeg naturligvis rejse hjem for længere Tid.

I August tog jeg en Ferie. Jeg rejste først til Harzen og havde der den Glæde at træffe sammen med min Moder og mine Sødskende. Vi havde naturligvis gensidig længtes meget efter at se hinanden. Lykkeligvis vare de alle tre glade og raske. Vi rejste da Harzen igennem sammen, ja egentlig begyndte vi i Berlin, hvorhen jeg var rejst dem i Møde. Vi skiltes ved Hildesheim; de rejste hjem og jeg en Tur til Köln, opad Rhinen til Mainz og tilbage til Halle over Frankfurt og Marburg. I det hele var det en udmærket Ferie.

Nu har jeg saa i nogen Tid igen arbejdet her. Jeg vil bede om, at eventuelle Underretninger indtil videre maa blive adresserede hertil. Naar jeg i Begyndelsen af Oktober rejser til Berlin, skal jeg tilskrive Dem min nye Adresse.

Af Blade jeg har faaet sendt hjemmefra, ser jeg, at rabies theologorum atter er udbrudt i Danmark. Indtil det bliver offentligt fastslaaet, hvem der er sigtet til, maa det være uhyggeligt for en Præst at have samme Navn som en, der er Licentiat [49]. For Resten

[48] Ikke bevaret.

[49] I Kristeligt Dagblad påstod Vilh. Beck 31/8, at den kirkelige øvrighed lod præster hvis drikkeri eller utugt var kendt blive i embedet, når de blot havde en

vil det jo være sørgeligt, hvis Beskyldningerne ere sande mod vedkommende Præst; jeg har kun hørt Rygter baade nu og tidligere, om hvis Sandhed jeg ikke kan have nogen Mening. Pinlig vil rimeligvis ogsaa Striden om Lærefrihed blive. Efter mit ganske vist ikke indgaaende, personlige Kendskab til Jensen[50] har jeg fra Begyndelsen anset det for en stor Fejl, at han søgte Præsteembede og specielt Harboøre. Men en Debat i Bladene om Lærefrihedens Grænser er jo altid vanskelig, fordi et klart juridisk Svar efter Forholdenes Natur og Kirkestyrelsens hidtidige Praxis ikke kan gives[51].

Det er særdeles fornøjeligt med »Gamle Christensens« og Frk. Kjærbyes Forlovelse[52]; det maa vist have været trist for ham at være ene.

Forhaabentlig er baade De og Fru Professorinden vendt raske og styrkede hjem efter Ferien.

Med venlig Hilsen til Dem begge

Deres ærbødige
Valdemar Ammundsen.

Nr. 6

Wilhelm-Strasse 34. Berlin S.W., den 6. Okt. 1900.

Kære Hr. Professor Madsen!

Da jeg i Gaar er kommen til Berlin og i Dag har lejet Værelse Friedrichstrasse 131c, tredje Sal, Berlin N., beder jeg om, at eventuelle Meddelelser om Konkurrencen maa blive adresserede dertil. Hvad der muligvis kunde komme til Halle efter min Afrejse, vil blive sendt efter mig. Jeg er paa Forhaand godt tilfreds med min nye Bolig; det er i Kvarteret nord for Unter den Linden, hvor der er forholdsvis roligt, og ikke langt fra Universitet og Biblioteker.

Et Rygte har sagt mig, at den skriftlige Opgave vil blive givet i

licentiat- eller doktorgrad. Han havde forvexlet J. P. Bang (p. 92, note 34) med sognepræst H. V. Th. F. Bang som han havde ladet udspionere, jfr. P. G. Lindhardt: Morten Pontoppidan II, 1953, 51.

[50] *A. Jensen* ((1871–1941), sognepræst på Harboøre 1899–1901.

[51] Om den store strid om de evige helvedsstraffe – opstået på grund af pastor A. Jensens forkyndelse – se: Morten Pontoppidan II, 47 ff.

[52] *E. J. Christensen* (1866–1946), manuduktør, notar ved teologisk embedsexamen, sognepræst til Slagslunde-Gandløse 1898–1921, provst for Horns m. fl. herreder 1909–21, sognepræst i Tønder 1921–36, blev 17/10–00 gift med *Johanne Kjærbye* (1863–1905).

Midten af November, samt at Afhandlingen efter tre Maaneders Forløb skal foreligge trykt. Hvis dette sidste skulde bekræfte sig, da forstår jeg godt Hensigtsmæssigheden heraf; det vil naturligvis være yderst vanskeligt for alle Censorer at benytte samme Manuskrift. Det vil naturligvis for Deltagerne i Konkurrencen være mindre behageligt; man maa vel næsten lade Afhandlingen trykke Ark for Ark. Og hvis Bogtrykkeren ikke overholder den fastsatte Frist – man vil naturligvis helst give Afhandlingen fra sig saa sent som muligt – er man jo ilde stillet. Hvis det bekræfter sig, at Afhandlingen skal trykkes, vil jeg tillade mig at spørge om, hvorvidt det er tilladt helt eller delvis at overlade Korrekturlæsningen til andre, og om det forlanges, at Afhandlingen skal foreligge i Boghandelen, eller om dette er overladt til hver Deltagers egen Bestemmelse.

Selvfølgelig er jeg meget spændt paa, dels hvilken den skriftlige Opgave vil blive, dels hvorledes hele Sagen falder ud. Dog har jeg hele Tiden kunnet arbejde roligt, og den Erkendelse er modnedes hos mig, at det i denne Sag som i det større ikke afhænger af den, som vil eller den, som løber, men af Gud, der forbarmer sig.

Med venlig Hilsen til Dem og Fru Professorinden.

Deres ærbødige

Valdemar Ammundsen.

Nr. 7

Berlin 11 Okt. 1900.

Kære Hr. Professor Madsen!

Hjertelig Tak for Deres venlige Brev![53]

Jeg har naturligvis hele Tiden tænkt mig, at Grunden til, at jeg ingen Stadfæstelse fik paa, hvad Rygterne havde fortalt, netop var den, at den endelige Afgørelse endnu ikke forelaa, og at Efterretningerne altsaa ikke kunde naa ud over Rygtets Karakter. Forøvrigt blev jo Bestemmelserne omtrent som jeg havde ventet.

I Følge det Raad, Prof. Jacobsen i sin Tid gav mig, indsender jeg herved Ansøgning om Tilladelse til at affatte den skriftlige Opgave i Berlin. Jeg bruger Udtrykket »eventuelt« med den Mulighed for Øje, at Nødvendigheden af at benytte megen nordisk Litteratur eller andre Forhold kunne foranledige mig til at rejse hjem. Da det

[53] Ikke bevaret.

hele vel kun er en ren Formsag – jeg ved, at ogsaa Prof. Scharling har udtalt sin Billigelse af denne Tanke – ansaa jeg det for unødvendigt at gøre Ansøgningen længere, da det er in confesso for Fakultetet, at jeg med Universitetets og Statens Understøttelse befinder mig paa en Studierejse. Jeg kan vel saa, naar den Tid kommer, bemyndige en til paa mine Vegne at møde hos Dekanus d. 16de Nov. for at modtage Opgaven og saa telegrafere mig den [54]. Jeg sender Ansøgningen til Dem, der jo endnu maa være Dekan. Den kan vel tillige tjene som officiel Anmeldelse om Deltagelse i Konkurrencen, hvis en saadan Anmeldelse behøves.

Med venlig Hilsen til Dem og Fru Professorinden.

Deres ærbødige

Valdemar Ammundsen.

(6/10 udbad ministeriet sig fakultetets forslag til de tre udefra kommende bedømmere, og 13/10 foreslog flertallet – som kun ønskede teologer – Fredrik Nielsen, H. F. Rørdam [55] og P. Eklund [56]; Scharling derimod vilde have en »rigtig« historiker med og nævnede Edv. Holm [57], men 23/10 bifaldt ministeriets flertalsforslaget, og godkendte desuden (31/10) at de to fakultetsmedlemmer skulde være Scharling og Schat Petersen; den sidste der stod for at skulle være dekan blev formand [58]. Men det er ikke gået stille af; referater foreligger heller ikke her, men der må have været et heftigt opgør på et fakultetsmøde, og Scharling – som har kritiseret Madsens henvendelse til Ammundsen – har derefter nærmere udviklet sin kritik i en rundskrivelse. Det fremgår af følgende to koncepter i Madsens arkiv:

[54] I FA. findes en fuldmagt (8/11) fra Ammundsen til Chr. Glarbo til på hans vegne at afhente opgaven.

[55] *H. F. Rørdam* (1830–1913), kirkehistoriker, sognepræst i Lyngby 1883–1913.

[56] *P. G. Eklund* (1846–1911), professor i kirkehistorie med symbolik og domprovst i Lund 1893–1911.

[57] *P. E. Holm* (1833–1915), professor i historie 1867–99.

[58] FA, jfr. Aarbog, 684. 2/11–00 skrev Fredrik Nielsen til biskop Skat Rørdam (Util. 155): »Madsen er jo desværre ikke med i Komitéen; saa er det vel Scharling, der er Selvhersker, og af hans Regimente venter jeg intet godt, hverken i denne Sag eller i andet. Han er ligesaa gaadefuld i etisk Henseende som Pietisterne«. Om det spændte forhold mellem Nielsen og Scharling – til dels ogsaa P. Madsen – se: P. G. Lindhardt: *Holmens Provst. Thomas Skat Rørdam, 1969, 155 ff.*

Nr. 8

11/1-00.

A.

Naar Prof. S. ikke kan finde Overensst. mellem mine Ord i Mødet og Ammundsens Brev til ham, har jeg i den Anl. gennemgaaet de paagjældende mellem A. og mig vexlede Breve og maa derefter fastholde alt hvad jeg har sagt paa samme Tid som jeg heller ikke kan finde nogensomhelst Vanskelighed ved at forene det med det omtalte Brev. Jeg skrev aldeles ikke til A. om Sagen før den 21. de Mai d. e. 12 Dage efter, at vor Indstilling havde passeret Konsist.; det fortjener sikkert ikke at kaldes ivrigt, at Dekanus tøver med at meddele ham, at der er Tale om hans Kandidatur; det er tværtimod mere forstaaeligt, at jeg af et Par Konsist. fik Bebrejdelser for, at jeg ikke som Dekan havde, før vi indstillede ham, sikret os hans Samtykke. I dette Brev meddelte jeg ham, at Flertallet havde indstillet ham og gjort det i den Forudsætn., at han ønskede at komme til Universitetet i dette Lærefag. Denne Meddels. har jeg ikke i Fak. kaldt en *blot Forespørgsel*. Jeg forstaaer meget godt, at A. i sit Brev kan kalde den en »Opfordr.« (hvis det er til *mit* Brev han sigter med disse Ord; hvilke Breve han har vexlet med Nielsen, er mig ubekjendt og vedkommer mig ikke); thi selve Indstillingen, altsaa ogsaa Meddelelsen om den indeh. jo en Opfordring; men det er da ingeni. en privat Opfordr. fra mig, men fra Flertallet gj. Dekanus. Am. besvarede mit Brev allerede d. 25de Mai, og skrev saal. om Sagen: »Hjertelig Tak for Deres venlige Brev! Da jeg sidst skrev -- --«. Mere taler han ikke om mit Brev, men taler kun om sine egne Overveielser og takker for »den store Tillid, der er vist« ham, men nævner ikke »Opfordr.« med ét Ord. Alt Dette er jo en nøiagtig Bekræft. af mine Ord. Andre end disse 2 Breve ere paa dette Stadium ikke vexlede mellem A. og mig. Jeg har overh. ikke gjort noget Skridt til el. for ham uden som Dekan efter Samraad med mine Kolleger i Flertallet. Dfor afviser jeg paany enhver Sigtelse for særlig Agitation. Det er meget sørgeligt, naar indenfor et theol. Fak. den Ene nærer Mistillid til den Andens Ord og Færd.

B.

Prof. Sch.s Optræden overfor mig ved Fak.mødet var mig saa uhyggelig, at jeg helst lod den ligge for hs egen Regning, og heller ikke tror, den bliver bedre ved Forklaringer. Jeg er mig ikke be-

vidst at skyldte ham noget Regnskab hverken i denne eller i andre Sager, og jeg fralægger mig udtrykkeligt, at det skulde være af Trang hertil, at jeg vedlægger de *eneste* Breve, der ere vekslede mellem Ammundsen og mig før A.s Brev til Prof. Sch. Mit Brev til ham var af 21de Mai, og A.s Svar til mig siger udtrykkl., at Prof. S. havde skrevet til ham om Sagen *før jeg*; jeg henstiller altsaa til Overveielse, hvad Hjemmel Prof. S. havde til at sige i Fak-mødet, at jeg »var den, der havde opfordret A til at melde sig.« Dette staaer heller slet ikke i A.s Brev til ham. Thi (Sagen) er tværtim., at jeg aldeles ikke skrev til Am., før Sagen var behandlet i Konsist. (d. 9de) og nu laa i Minist.; det var dog vel min Embedspligt som Dekan at underrette ham om Flertallets Indstill.; jeg havde allerede fra Konsistoriales faaet Bebreidelser for, at jeg som Dekan ikke havde forespurgt ham *før* vor Indstilling, da vi derved udsatte os for, at han kunde blive udnævnt og selv vægrede sig ved at modtage Ansættelsen. Ikke desto ∙/. paastaar Prof. S., at jeg er den, der har opfordret A.! Mit Brev indeholdt naturl. forsaavidt en Opfordr., som en saadan ligger i hele Flertallets Indstill.; men det er ikke specielt *min* Opfordr + end de Andres; at den kom til ham gj. mig, var kun begrundet i, at jeg som Dekan maatte være Flertallets Ordfører. Det er meget snarere Prof. S. end mig, der har underrettet ham om denne Opfordr., – som det ogsaa viser sig i, at han kunde svare p. mit Brev næsten med omgaende Post, fordi han ved Rygter og ved Prof. S.s Underretn. havde havt Tid til at overveie Sagen tidligere.

Ligesaa grundløs som denne Anklage er, er den næste, som Prof. S. nu fremfører i sit Omgangsbrev: at jeg i Mødet skal have sagt, at mit Brev til ham *kun* var en »Forespørgsel«; jeg har kaldt den en Underretning; heri laa if. Sagens Natur baade en Opfordr. og en Forespørgsel; men begge Dele vare givne i selve Situationen, og de vare p. Sagens daværende Udvikl.trin aldeles ikke noget privat fra min Side, men en Embedshandling. Loyalere kan man formentlig ikke gaa frem.

Det Uhyggelige i Prof. S.s Optræden baade i Mødet og i Brevet er den Mangel p. Tillid til mit Ords og min Færds Sandhed, som ligger i alt dette. En større Krænkelser kan vel ikke tilføies en Mand. Jeg foragter enhver saadan Mistanke.

Til konkurrencen meldte sig foruden Ammundsen kun J. Oskar Andersen og Torm, og det blev overdraget Fredrik Nielsen at stille

forslag til den skriftlige opgave. Han nævnedes fire emner, alle fra oldtidens kirkehistorie[59].

16/11 udleverede dekanen opgavens ordlyd til de konkurrerende.

Nr. 9

Berlin 23. Nov. 1900.

Kære Hr. Professor Madsen!

Der er gaaet temmelig lang Tid, inden jeg har faaet svaret paa Deres sidste Brev og sagt Dem tak derfor. Jeg sidder jo nu midt i Arbejdet med Novatian. Opgaven finder jeg udmærket valgt, da der her er saa mange uløste Problemer, og da der ikke, saa vidt jeg ved, i en lang Aarrække er skrevet nogen sammenfattende Behandling. Men det vil blive vanskeligt at faa alle Punkter nogenlunde tilfredsstillende gennemarbejdet, da det patristiske Materiale er temmelig omfangsrigt og den nyere Litteratur, navnlig i Form af Tidsskrifter, voxer hver Maaned.

For nogen Tid siden, inden Censurkomiteens Udnævnelse, henvendte jeg mig til Professor Jacobsen, om hvem jeg ventede, at [han] ikke vilde blive blandt Dommerne, og bad ham give mig et Raad om, hvorvidt jeg skulde lade min Prisaafhandling forelægge for Dr. Rørdam og Domprovst Eklund. Prof. Jacobsen spurgte dem selv derom; de svarede begge, at de vilde læse Afhandlingen, hvis jeg ønskede det. Jeg har saa indsendt Anmodning om, at Universitetets Exemplar maa blive udleveret, saa at de to Dommere kunne benytte det efter hinanden. Trods alt, hvad jeg godt selv ser, der kan indvendes mod denne Afhandling, ønskede jeg dog ikke, at Rubriken: »tidligere videnskabelige Arbejder« skulde være helt blank for mit Vedkommende.

Da nu ogsaa Torm deltager, er jeg dobbelt glad ved ikke at skulle

[59] I brev af 5/11 (FA) foreslog han – foruden den opgave som blev valgt (Kritisk Fremstilling af Novatians Liv og Forfattervirksomhed samt Eftervisning af den novatianske Bevægelses Omfang og Betydning) – en undersøgelse af den (orientalske) oldkirkelige kirkeordning Testamentum domini nostri Jesu Christi, en fremstilling af Priscillians liv og tanker eller af Augustins kirkepolitiske ideer og deres betydning for middelalderen. J. Oskar Andersen (Vita, a.s. 151) bemærker at opgaven faldt på »et Omraade, der laa ganske udenfor mine hidtidige Studier«, og mener at tidsfristen var udtryk for at »Konkurrence-Komitéen regnede med Jærnhelbred og næsten vidunderlige Arbejdsævner hos Deltagerne«.

benytte de københavnske Bibliotheker. Udfaldet lader sig vel nu paa Grund af Torms Deltagelse endnu mindre end før forudsige. Imidlertid er jeg rask og glad ved Arbejdet.

Venlig Hilsen til Dem og Fru Professorinden.

Deres ærbødige

Valdemar Ammundsen.

Godt en måned efter afleveringsfristen (16/2–01) blev der holdt mundtlig konkurrence (26/3–29/3) [60], og allerede dagen efter den sidste forelæsning faldt komiteens afgørelse [61]. Tre medlemmer (Nielsen, Rørdam og Schat Petersen) indstillede uden nærmere begrundelse Ammundsen, men følte dog trang til at anbefale Torm på det varmeste til ministeriets »særlige Opmærksomhed«, da han havde lagt så »stor videnskabelig Dygtighed og saa fortrinlige Lærergaver for Dagen«. J. Oskar Andersen vilde man kun »have anbefalet til Ministeriets Velvillie«, fordi han var i besiddelse af solide kundskaber, »men hans Præstationer... have været behæftet med saadanne Mangler, at Flertallet bestemt maa foretrække de to andre Konkurrenter«. P. Eklund udviklede udførligt at embedet havde »två grundkarakterer«, som et »akademisk professorat« og som et »docentämbete«, og at der ved alle tre store teologiske hovedfag – filologiske, historiske og filosofiske – måtte kræves en solid almenteologisk grundvold. Alle ansøgere havde hædret det fakultet hvis elever de var, men ingen af den »hafva dokumenterat sig för en professurkompetens af första rangen«: Ammundsen »lofvar afgjortt allra mest som forskare och lärare«, men endnu kun som »ett rikt löfte, en rik begyndelse«; han var bedst i filologien og literaturkritikken. Torm havde glimret ved fremragende »docentegenskaper« men var ikke de andre overlegen; J. Oskar Andersens tidligere arbejder var langt bedre end den skriftlige konkurrenceafhandling, og »föredraget« var og blev »ett verkligt minus«. Hvis man ikke kunde finde nogen anden måde at ordne professoratet på burde han dog »närmast förordnas«. Scharling indrømmede at J. Oskar Andersen ikke »har Ordet i sin Magt og har ondt for at begrænse

[60] Emnerne var a) De lutherske Reformatorer's Opfattelse af Trosbegrebet. b) 2. Kor. 1. 15–22. c) Udsigt over den danske Kirkes Historie paa Christian VI.s Tid.

[61] Aarbog, 684ff.

den rige Stoffylde«, men det kunde bedres ved øvelse, og hans lærdom var de andres langt overlegen; det viste sig især i forhold til Torm som »taler med stor Lethed, har en smuk og velformet Fremstilling«, men »ingen dybere indtrængende Forskningsevne«, ingen nye eller originale synspunkter. Også Ammundsen havde afsløret »betydelige Lærergaver«, men hans evner lå mere i systematisk end historisk retning, han havde ingen produktion, kundskabsfylde eller selvstændighed – og burde derfor ikke komme i betragtning. Ministeriet fulgte flertallet og udnævnte 23/4 Ammundsen til professor. Det kom trods alt nok som en overraskelse for adskillige udenfor inderkredsen [62].

Da konkurrencen var sluttet indgav J. Oskar Andersen – der underhånden havde hørt at et andragende kunde vente støtte – ansøgning om »jus docendi« for at kunne forelæse over dansk kirkehistorie og kirkelig arkæologi. Fakultetet var betænkeligt, fordi en sådan ret normalt var betinget af en akademisk grad, og »de akademiske Grader medførte saa faa Rettigheder, at Fakultetet, naar det vilde holde sine Grader i Ære og ikke vilde udsætte sig for, at ingen satte Pris paa at opnaa dem, maatte værne stærkt om de Rettigheder, som knyttede sig til dem, hvorfor Fakultetet kun kunde være Modstander af, at denne Ret tildeltes saadanne, som endnu ikke havde opnaaet nogen Grad«. Fakultetet lagde åbenbart betydelig mindre vægt på »graden«, når det gjaldt ansættelsen af en ung videnskabsmand der slet ingen grader havde, end når det drejede sig om at give en veltjent forsker forelæsningsret. Men trods betænelighederne – og som en ren undtagelse – gik det dog, be-

[62] F.ex. skrev J. P. Bang 29/4–01 (Util. 155) til Fredrik Nielsen (overfor hvem han mundtlig havde udtrykt sin forbauselse, men Nielsen havde brat afbrudt samtalen): »hvad jeg den Gang vilde sige, var kun dette, at for udenforstaaende var det virkelig ikke let at sige, hvem der vilde sejre. *Da* jeg vidste, at Scharling vilde stemme paa Andersen, og *da* jeg havde hørt, at Eklund (som det jo ogsaa viste sig) ligeledes vilde stemme paa ham, *da* det endvidere forlød, at Rørdam var stemt for Torm, *da* der fremdeles skulde ses paa, hvad de konkurrerende havde præsteret tidligere, *da* Andersens Forelæsninger i Formen ganske vist var mangelfulde, men dog – synes jeg – gradvis bedre sig, saa den sidste var den bedste, og *da* jeg erindrede, at Jacobsen i sin Tid blev valgt, skøndt hans Foredrag stod langt tilbage for de fleste andres i Formen . . . , saa troede jeg virkelig, da jeg den sidste Konkurrencedag gik hjem, at det var bleven Andersen . . . Men, jeg betvivlede ikke, at Ammundsen nok skal retfærdiggøre sit Valg. Jeg har ondt af det for Andersen, det har jeg, men jeg forstaar saa inderlig godt, at Flertallet trods Ammundsens store Ungdom og de dertil knyttede unægtelige Betæneligheder alligevel valgte ham. Ceterum censeo: Konkurrencer er en Uting«.

grundet i mindretalsindstillingen og J. Oskar Andersens tidligere arbejder, med til at anbefale ansøgningen, og 31/5–01 sluttede ministeriet sig hertil[63].

Nr. 10

Cambridge 11 August 1902.

Kære Professor Madsen!

Min Samvittighed tilsiger mig, at jeg for længe siden burde have ladet Dem høre lidt om mine Oplevelser og Indtryk herovre. Men Tiden har haft et saa ualmindelig rigt Indhold, stadig har jeg været sammen med Mennesker, jeg kunde lære noget af, saa at der ikke har været megen Lejlighed til Korrespondance. Om at læse noget har der næsten slet ikke været Tale. Da jeg har saa meget at fortælle, maa det meste opsættes til vi ses i September. Dette bliver kun en hjertelig Hilsen til Dem og Deres Frue og nogle faa spredte Bemærkninger.

Jeg haaber, at De begge har haft en god Ferie paa Vedbygaard. Ganske vist formoder jeg ikke, at Vejret i Danmark har været stort bedre end her, hvor det har været ret ustadigt. Men et Landophold om Sommeren er jo selv i ugunstigt Vejr en god Ting. Formodentlig har De haft en hel Del Gæster; hvis der er nogen nu af mine Bekendte, bedes De bringe Hilsen.

Jeg var først lidt over 14 Dage i London, saa tog jeg tre Dage til Keswickmødet[64], dernæst 4 til Studentermødet i Matlock[65], og saa en lille Tur til Skotland. Nu har jeg været et Par Dage her i Cambridge, tager i Morgen til London igen for nogle faa Dage, skal saa besøge Mason[66] i Canterbury, hvor han er i Ferien, og

[63] FA, jfr. Aarvog, 686 f. og J. Oskar Andersens Vita (a.s. 152). Ammundsen fandt (til Fredrik Nielsen, 4/6–01) at afgørelsen var rimelig, og et afslag vilde være blevet et »glimrende Agitationsmiddel« (i konservative, kirkelige kredse, f.ex. Kristeligt Dagblad). Tilladelsen havde haft en gavnlig psykologisk virkning: »Andersen er kommen ud af den rent sygelige Ophidselses- og Mistænksomhedstilstand, hvor han nu i et helt Aar har levet«. Men tilladelsen vilde nok – af mangel på tilhørere – blive en skuffelse.

[64] Keswick-møderne begyndte 1875 og holdtes årligt; de udgik fra lavkirke- ligt-evangeliske kredse, var interdenominationselle og inspireredes fra amerikanske vækkelser.

[65] Matlock var 1900–04 mødested for den engelske, kristelige studenterbevægelse.

[66] *A. J. Mason* (1851–1928), højanglikansk Cambridge-teolog, canon i Canterbury, havde mange nordiske forbindelser og deltog ofte i skandinavisk-anglikanske,

endelig en lille Tur til Oxford. Jeg rejser formodentlig hjem sidst i næste Uge.

Moder og mine Sødskende har stadig haft det godt; nu er de igen i København. Jeg har fortalt Moder Deres Bemærkning om, at hun burde vænne sig til et højere Synspunkt paa Rejser (højere nemlig end: »bare vi havde ham vel hjemme igen«); og hun har gentagne Gange skrevet, at nu har hun vænnet sig til det.

I London traf jeg de fleste af de Folk, jeg søgte; i Skotland derimod havde næsten alle forladt Byerne. Jeg har ikke mærket meget til den engelske Stivhed, men er bleven højst elskværdig behandlet overalt. Ganske vist har jeg de fleste Steder haft Introduktioner; men ogsaa hvor jeg ingen har haft, som her i Cambridge, har der ingen Vanskeligheder været. Uvidenheden om danske Forhold er kolossal. En irsk Præstekone, jeg traf et Sted, spurgte mig, om vi talte Tysk eller Russisk, og en Herre mente, at vor Kirke vistnok maatte være en Afart af den græske. Blandt Theologer er Martensens Navn nogenlunde kendt; Biskop Wordsworth [67] af Salisbury havde ogsaa hørt Grundtvigs, men vidste kun om ham, at han var »Biskop«. Men i Reglen er man paa Forhaand ret venlig stemt mod Danmark. Jeg har derfor med Glæde grebet Lejligheden til at fortælle lidt om danske Forhold, naar jeg er bleven opfordret dertil. Ved Hjælp af Manuskript lykkedes det mig, skønt det den første Gang var vanskeligt. Det var i The Anglo-Continental Society i London; De har formodentlig set et Referat i Kr. Dagbl., skreven af en tilstedeværende cand. theol. Rützou [68]. Jeg ansaa det for rigtigst ikke i Taushed at forbigaa det Punkt, hvor Høj-kirkemænd næsten altid begynder: *successio apostolica*. Paa dette Møde gjorde jeg Bekendtskab med Biskop Wordsworth, der var saa venlig at indbyde mig til at komme til Salisbury. Jeg var saa meget desto mere glad ved at gøre hans Bekendtskab, som han jo nu

økumeniske møder. Han var en ven af Fredrik Nielsen (se Biskop Fredrik Nielsen. En Levnedstegning ved J. C. Kall, 1911, 379 ff.) der ogsaa havde introduceret Ammundsen til ham, (Ammundsen til Fredrik Nielsen, 6/4, 15/6-02).

[67] *J. Wordsworth* (1843-1911), kirkehistoriker og patristiker, biskop i Salisbury 1855-1911. I brev af 21/7-02 giver Ammundsen Fredrik Nielsen adskillige oplysninger om de engelske bekendtskaber han stiftede, bl.a. med den gamle national-økonom og bredkirkemand J. M. Ludlow og den senere biskop A. C. Headlam.

[68] *L. B. Rützou* (1877-1939), forstander for Det kongelige Blindeinstituts skole. Ammundsens tale i The Anglo-Continental Society (om den engelske og den danske kirke) - hvor han tog afstand fra *successio apostolica* - blev holdt 10/7-02 og er trykt i Kirken og Hjemmet, 10/8-02, 287 ff.

næsten er den eneste Kirkehistoriker blandt de engelske Biskopper. I Salisbury traf jeg adskillige interessante Mænd.

Jeg talte igen en lille Smule ved Studentermødet i Matlock. Dette Møde lignede meget vore nordiske; jeg fandt det i det hele rigtig godt; med Undtagelse af et enkelt Punkt (nogle »frivilliges« Udtalelser om Missionsgerningen som en Pligt for alle, der ikke fik en speciel Befaling til at blive hjemme), var det baade sundt og fuldt af Kraft; Mott [69] var der de sidste Dage.

Helliggørelsesmødet i Keswick var noget ensformigt; navnlig var Salmerne alle af samme Slags. Der var ogsaa en vis methodistisk Praxis. Men naar man undertiden har sammenstillet Keswick med en Syndfrihedslære af Myginds [70] Slags, passer dette i alt Fald slet ikke med de Taler, jeg hørte. Men Folk, som har været der flere Gange, sagde rigtignok ogsaa, at Tonen var mere afdæmpet i Aar end tidligere. Alt ialt var det dog imponerende at se disse 5000 Mennesker forenede med en saa ærlig Alvor, som her aabenbart var.

Det Kirkesamfund, jeg har set mest af, er naturligvis the Church of England. Der er meget i Gudstjenesten her, som jeg finder efterlignelsesværdigt; man føler sig ved den langt mere i en bedende Menighed end hjemme. Prayerbook synes jeg i det hele er en særdeles god Bog, og fuldt ud evangelisk, navnlig naar den taler om Synd og Naade. De yderliggaaende Højkirkemænds romerske Lærdomme og Praxis er i Virkeligheden stik imod Liturgiens Aand.

Jeg forstaar ikke, hvordan Højkirkemænd kan antage Størstedelen eller dog en meget stor Del af hele den forreformatoriske Udvikling og udelade Pavedømmet; dette er dog voxet ud af de samme Rødder som saa meget, Højkirken vil beholde. Og jeg er bleven forbauset over, i hvor høj Grad ogsaa moderate og frisindede Højkirkemænd (som Canon Armitage Robinson [71], Westminster) betragter Mellemværendet med Rom som væsentlig politisk. Men Højkirken er jo det ledende Parti nu og baade i Theologien og i det praktiske Arbejde har den jo præsteret noget betydeligt. Derimod er hvad

[69] *J. Mott* (1865–1955) leder i KFUM og studentermisionsbevægelsen, generalsekretær 1895–1920.

[70] *H. J. H. Mygind* (1867–1949), præst ved St. Matthæuskirken i København 1893–97, missionær i Syrien, sognepræst til Holmsland 1917–30, præst ved Helligkorskirken i København 1930–37 og korshærspræst. Mygind var i 1890'erne en af de mest fremtrædende indenfor den metodistiske syndfrihedsbevægelse i Indre Mission.

[71] *J. Armitage Robinson* (1858–1933) dean of Westminster 1902–11, derefter dean of Wells.

jeg har hørt af højkirkelige Prædikener ret tarveligt (undtagen en af Biskop Ingram[72]).

I Keswick var der en Mængde Lavkirkemænd med Biskop Moule[73] i Spidsen. Han syntes at være en udmærket Mand. Desuden alle mulige Denominationer og Sekter. Ligesaa i Matlock. Jeg kom ikke saa nær i Berøring med adskillige af disse Samfund, som jeg kunde ønske, navnlig ikke med de skotske Presbyterianere. Hvad der især har interesseret mig er den Sammensmeltning[74] mellem Dissenterne, som er begyndt, og som Skolelovsforslaget synes at ville fremskynde. Selv Kongregationalisterne begynder at opgive deres strenge Principper og gaa ind under en Slags presbyteriansk Organisation.

De hjemlige Begivenheder har jeg nogenlunde fulgt. Saa vidt jeg kan se er nu Christensens[75] Forslag i den foreliggende Form uden nogen væsentlig kirkelig Støtte; thi Grundtvigianernes er dog af en meget tvivlsom Beskaffenhed[76]. Men hvad nu?

Ja nu maa jeg slutte. Jeg har været meget glad ved min Rejse her, men glæder mig ogsaa til at komme hjem igen og faa begyndt paa regelmæssigt Arbejde.

Med venlig Hilsen til Dem begge

Deres hengivne

Valdemar Ammundsen.

Utvivlsomt havde P. Madsen og Fredrik Nielsen interesseret sig så stærkt for at få Ammundsen ind i fakultetet, fordi de mente at den begavede unge mand vilde gå i deres egne ortodoxe spor, og Nielsen anså ham desuden for den der bedst kunde fortsætte hans eget på så mange måder uafsluttede kirkehistoriske arbejde[77]. Men det blev en skuffelse: inden længe nærmede Ammundsen sig den liberale teologi, og 1906 gjorde han offentligt rede for sit standpunkt.

[72] *A. F. Winnington-Ingram* (1858–1946), biskop i London 1901–39.

[73] *H. C. G. Moule* (1841–1920), lavkirkelig anglikansk teolog, en af lederne i Keswick-bevægelsen, professor i Cambridge, biskop i Durham 1901–20.

[74] jfr. Hjalmar Holmquist og Jens Nørregaard: *Kristendommens Historie i Romantikens, Liberalismens og Realismens Tidsalder II*, 1939, 122 f.

[75] *J. C. Christensen* (1856–1930), folketingsmand 1890–1924, kultusminister 1901–05, statsminister 1905–08, kirkeminister 1920–22.

[76] Efter at landemoderne i sommeren 1902 – omend med små grundtvigske mindretal – var gået imod J. C. Christensens kirkelige lovforslag ansås deres chance for gennemførelse for stærkt svækket, jfr. Morten Pontoppidan II, 94 f.

[77] I så hørende er Ammundsens breve til Fredrik Nielsen 1901–03 meget oplysende, jfr. hans afhandling i *Biskop Fredrik Nielsen*, a.s. 73 ff.

Nr. 11

København 2. Aug. 1906.

Kære Professor Madsen!

Som De maaske har hørt af Torms er vi nu igen i Byen. Vi var meget glade ved at være 3–4 Uger i min Svigerfaders Præstegaard[78]. Her er jo noget varmt, og Trapperne er en Del besværlige for min Kone[79], men i det hele maa vi være glade og taknemmelige over, saa godt som hun har det; Lægen er ogsaa veltilfreds med hende. Det er jo en Tid fuld baade af Alvor og Forventning.

Fra Vigerslev var jeg en Tur paa et Par Dage i Klovborg[80]. Der er sket den store Begivenhed, at min Søster har forlovet sig med en Gaardmand Christen Nygaard. Trods alt hvad man paa Forhaand kunne være betænkelig ved – tilmed da han er Enkemand med sex Børn — er vi glade over det, ikke mindst Moder, som dog vil komme til at savne hende meget. Hun er gaaet til det efter alvorlig Prøvelse, og er nu glad og fortrøstningsfuld; hvert Brev vi faar derovre fra gør ogsaa os gladere ved Tanken. Manden, som jeg ogsaa har set nogle Gange, er et ualmindeligt Menneske, dygtig, med naturlig Takt og Elskværdighed og især er han en udviklet Kristen. Han rager op endogsaa i den udmærkede Slægt, han hører til. Saa det bliver nok godt. Rimeligvis skal de have Bryllup allerede til Efteraaret.

Jeg har nu fuldent en Piece om Menigheden og Theologien[81], som jeg skal sende Dem, naar den er trykt. Det er en Omarbejdelse

[78] Ammundsens svigerfar, R. Balslev, var 1886–1907 sognepræst i Vigerslev.

[79] Ammundsen blev 8/7–03 gift med *Charlotte Balslev* (1877–1961).

[80] Ammundsens bror – J. J. A. Ammundsen – senere biskop over Lolland-Falsters stift – var 1905–14 sognepræst i Klovborg-Tyrsting.

[81] Om Ammundsens pjece (Menigheden og Theologien, 1906) og reaktionerne på den, se Morten Pontoppidan II, 183 ff. jfr. Ammundsen til Fredrik Nielsen (12/10–06): pjecen »er for mig selv en stor Befrielse; i en Stilling som min er det saa rart at have udtalt sit Standpunkt overfor Offentligheden. Hovedpunktet var for mig selv Opgøret med den historiske Kritik overfor Kristendommens Oprindelse, at faa sagt til Menigheden: det er Mangel paa Tro ikke at ville taale Forskningen, og at faa sagt til den liberale Theologi: I præsterer daarlig Videnskab, fordi I ikke har den indre Kontakt med det kristelige Liv«. Han vedkendte sig – og erklærede deri sin uenighed med Nielsen – »subjektivismen« som sin tankemæssige forudsætning, og »den lille Pjece danner maaske Afslutning paa en Periode i min Udvikling, nemlig Kampen for at komme frem til Selvstændighed og eget Ansvar. Og dernæst haaber jeg, at der skal begynde en ny med Arbejde for ad subjektiv Vej at tilegne mig mere og mere af det objektive«.

af et Foredrag fra i Foraaret, holdt i Indre Missions Konvent i København. Jeg har fundet det rigtigst at udtale mig offentlig, skønt jeg helst undgaar den Strid, som let bliver Følgen af ikke at holde sig udenfor alt sligt. Der er vistnok adskilligt i Piecen, som De ikke vil billige. Jeg er i Tidens Løb kommen til at staa friere overfor den overleverede Lærebygning, ogsaa saaledes som den saa klart og grundigt blev fremstillet for os af Dem i vor Studentertid. Hertil har historiske Studier bidraget, som har ført mig til at se, at der i det overleverede System i Virkeligheden er sammenflettet højst ulige Bestanddele. Men især skyldes det et skærpet Krav til religiøs Inderlighed, som har ladet mig se, at meget, som kaldes Tro, kun er en Mening og efter Sagens Natur næppe kan blive andet, næppe kan indoptages i Tillidsforholdet. Selve det evangeliske Troesbegreb kræver efter min Mening en Reduktion af fides quæ og en større Plads for Individualiteten. Med andre Ord har jeg sagt noget lignende i Piecen. Jeg vil her først skrive det til Dem, da jeg næppe før har faaet sagt Dem noget af dette, omend De maaske indirekte har forstaaet det. Men iøvrigt er jeg vis paa at være enig med Dem i det, som det først og fremmest kommer an paa.

Venlig Hilsen fra os begge til Dem, Deres Frue og Bekendte blandt Gæsterne.

Deres hengivne

Valdemar Ammundsen.

Nr. 12

efter 2/8 1906[82].

Kj. Ammundsen.

Det glædede os meget at høre, at Deres Hustru har det godt efter Forholdene. Vi ønske Dem af Hjertet, at det forestaaende maa blive en ublandet glædelig Begivenhed for Dem Begge. Til Deres Søsters Forlovelse ønske vi Dem til Lykke; det er jo, efter hvad De skriver, ikke nogen Overilelse fra hendes Side; dfor vil det med Gs Hjælp nok blive Indgangen til et lykl. Liv.

For Deres Udtalelse om den Piece, De agter at udsende, takker jeg Dem, fsv det vidner om en personlig Hengivenhed, som jeg i høi Grad paaskjønner. Hvad selve Sagen angaar, kan det – efter de Følelser, jeg har for Dem – ikke undre Dem, at den smerter mig. Jeg havde, som De formoder, nok en Fornemmelse af, at De var

[82] Dateringen er tilføjet med en anden hånd end P. Madsens.

inde paa andre theol. Veje end, jeg anser for de rette, men jeg tænkte mig ikke, at De allerede var kōmen saa vidt frem paa dem, at De kunde ønske at udtale Dem offligt derom. Dog kan jeg naturligvis ikke tale derom, inden Deres Skrift foreligger. At vi ere enige »i det, som det først og fremest kōmer an p.,« tvivler jeg ikke om.

Nr. 13

København 14 Aug. 1906.

Kære Professor Madsen!

I Lørdags skete den store Begivenhed og endte godt med Ankomsten af en lille Datter [83]. Baade hun og min Hustru befinder sig vel. Gud ske Tak for sin Gave!

Tak for Deres Brev! Det gik mig, da jeg læste det, ligesom en Gang før, hvor vi var højst uenige – i den Valdemar Hansenske Sag [84] – at jeg syntes, jeg kom Dem personlig nærmere, netop idet Meningsforskellen fik Udtryk og ikke længere laa skjult i Baggrunden. Maaske er det en Fejl, at vi ikke har talt mere om den Slags Ting end Tilfældet har været.

Mine Anskuelser har paa mange Punkter endnu ikke fæstnet sig i Form af Resultater, men derimod er der en almindelig Maade at spørge og at tænke paa, som har klaret sig for mig i Tidens Løb. Forskellen kan maaske kortest udtrykkes ved, at jeg ikke finder, at Skriftprincippet i den overleverede Form slaar til, og at jeg ikke føler mig beroliget ved det Bevis for den ufejlbare Inspiration, som ligger i Tanken: aliter deus ecclesiae male providisset. Jeg finder, at saa meget af Tidens Subjektivisme er berettiget, og at der ogsaa overfor Skriften kan blive Tale om et Kristenmenneskes Frihed.

At udtale mig herom – i stor Almindelighed – finder jeg rigtigt af to Grunde. Dels fordi man i en Stilling som vor har den bedste Samvittighed, hvis man har gjort Rede for sit Standpunkt, saa alle kan kende det. Dels af Hensyn til vor nuværende theologiske Situation, især blandt Studenterne. Der er jo stærke Kræfter i Bevægelse, som vil føre de unge helt bort fra Kristendommen eller ogsaa ud i en afbleget Liberalisme. Disse Bestræbelser vinder som alle den Slags Retninger til Dels frem paa Grund af de Sandhedsmomenter, de sidder inde med. Det er igen dels visse historiske Enkeltheder,

[83] *Esther Ammundsen*, f. 11/8–06.

[84] Er forgæves søgt oplyst.

dels en almindelig Hævdelse af hver enkelt Personligheds Ret til fri Prøvelse og selvstændig, individuel Udfoldelse. Jeg mener, man gør Ret i udtrykkelig at indrømme det berettigede i denne Trang, og saa stræbe at vise, hvordan den netop stilles i Kristus, Frelseren, der giver os den levende Gud. Ligesom Kristendommen som Helhed kun kan gribes, ikke fordi den er indeholdt i Bibelen, men kun ved at den anbefaler sig til Samvittigheden, saaledes ogsaa med de enkelte Punkter i den. Med andre Ord: jeg anser Spørgsmaalene om Kristendommens Sandhed og om sand Kristendom for ensartede, der maa besvares paa samme Maade.

Enhver maa jo kæmpe paa sin Maade, og jeg er glad ved, at De tager de nye Spørgsmaal op ud fra Deres Standpunkt[85]. Jeg er overbevist om, at De vil samme Sted hen, omend Vejene er noget forskellige. Og jeg tror, at hvis vi arbejdede med praktisk Forkyndelse, vilde den theologiske Forskel ikke mærkes meget dér.

Venlig Hilsen til Dem, Deres Hustru og Gæster.

God Lykke med Forhandlingerne![86]

Deres hengivne

Valdemar Ammundsen.

[85] P. Madsens pjece (Den danske Teologi og Fremtiden, 1907) er ikke omtalt i konceptet (nr. 12), men må være nævnt i det endelige brev; den er mindre et opgør med Ammundsen end med A. Ritschl og F. C. Krarup.

[86] Kirkeforfatningsudvalget i Det kirkelige Udvalg af 1904 holdt i eftersommeren 1906 en række afgørende møder på P. Madsens herresæde Vedbygård.

Folkekirkens status i hovedstaden

Af *Per Salomonsen*

Der findes ingen ordentlig, central statistik om kirkelige forhold i Danmark. Det er derfor umuligt nøjagtigt at opgive folkekirkens medlemstal, dåbstal, begravelsestal etc. for ikke at tale om kirkegangstal. Dette får endda være for så vidt angår kirkegangstallene, fordi de ikke engang foreligger for de enkelte kirker, men tallene for de kirkelige handlinger foreligger. De bliver bare ikke samlet og bearbejdet hos nogen central instans.

Man støder stadig på oplysninger om, at folkekirkens medlemsprocent »vist nok« ligger på 95–96. Denne medlemsprocent kunne sandsynligvis heller ikke ændres væsentligt, uden at man ville få en anelse om det, f.eks. når der udarbejdes kirkelige valglisten til brug ved menighedsrådsvalgene, eller når skattemyndighederne efter overgangen til kildeskat og særbeskatning af ægtefæller finder ud af, hvilke personer der skal betale kirkeskat som medlemmer af folkekirken. Alligevel skulle man tro, at i hvert tilfælde kirkeministeriet var interesseret i løbende at følge udviklingen i medlemskabet af folkekirken og i benyttelsen af de kirkelige handlinger for i tide at få et overblik over, hvor det bærer hen. Efter anmodning fra kirkeministeriet kunne Danmarks Statistik sikkert overtales til at påtage sig indsamling og bearbejdning af alle de relevante data.

For en ikke uvæsentlig del af Danmark, nemlig Københavnsområdet, udgives der dog hvert år en kirkestatistik. På Københavns Kommunes Statistiske Kontor har man siden 1956 skaffet en række talmæssige oplysninger om de kirkelige forhold i hovedstadsområdet. Hvert år har kontoret i samråd med Københavns bispekontor udsendt spørgeskemaer til samtlige sognepræster i København, Frederiksberg, Gentofte og de 19 omegnskommuner. Spørgeskemaernes oplysninger angår folketal, antal kirker, siddepladser i kirkerne, præster, født, dåbshandlinger, navngivninger, konfirmationer, altergæster, vielser, gejstlige mæglinger, dødsfald, kirkeligt begravede og udtrædelser.

TABEL 1

	KØBENHAVN				HOVEDSTADEN I ALT				OMEGNS- KOMMUNERNE				HOVEDSTADS- OMRÅDET I ALT				
	fødte	døbte	navngivne	navngivne i % af døbte + navngivne	fødte	døbte	navngivne	navngivne i % af døbte + navngivne	fødte	døbte	navngivne	navngivne i % af døbte + navngivne	fødte	døbte	navngivne	navngivne i % af døbte + navngivne	
1956	10.557	8.540	711	7,69	15.068	10.621	877	7,63	4.852	6.505	375	5,45	19.920	17.126	1.252	6,81	1956
1957	10.495	8.480	679	7,41	14.811	10.564	797	7,02	4.986	6.749	370	5,20	19.797	17.313	1.167	6,31	1957
1958	11.639	8.324	707	7,83	14.803	10.363	837	7,47	5.463	6.842	389	5,38	20.266	17.205	1.226	6,65	1958
1959	11.591	8.264	695	7,76	14.485	10.296	806	7,26	5.641	7.054	441	5,88	20.126	17.350	1.247	6,71	1959
1960	12.239	8.309	676	7,52	15.180	10.367	795	7,12	5.967	7.669	464	5,70	21.147	18.036	1.259	6,53	1960
1961	11.507	8.386	698	7,68	14.732	10.441	836	7,41	6.640	7.691	468	5,74	21.372	18.132	1.304	6,71	1961
1962	11.383	8.544	763	8,20	15.423	10.660	908	7,85	6.057	7.838	459	5,53	21.480	18.498	1.367	6,88	1962
1963	11.893	8.628	708	7,58	16.898	10.853	823	7,05	6.269	8.421	486	5,46	23.167	19.274	1.309	6,36	1963
1964	11.853	8.687	827	8,71	17.140	10.911	990	8,32	6.071	8.496	548	6,06	23.211	19.407	1.538	7,34	1964
1965	12.064	8.581	828	8,80	17.374	10.742	1.014	8,63	6.349	8.971	639	6,65	23.723	19.713	1.653	7,74	1965
1966	11.943	8.658	969	10,07	17.364	10.776	1.201	10,03	7.010	9.324	720	7,17	24.374	20.100	1.921	8,72	1966
1967	10.802	8.067	1.034	11,36	14.896	10.088	1.230	10,87	7.595	8.990	749	7,69	22.491	19.078	1.979	9,40	1967
1968	9.560	6.828	1.109	13,97	13.397	8.545	1.365	13,77	7.093	7.855	807	9,32	20.490	16.400	2.172	11,70	1968

Vi har på Religions sociologisk Afdeling ved Institut for Dansk Kirkehistorie sammenstillet en del af tallene for at kunne overskue tendensen fra 1956 til 1968.

De årlige oplysninger om døbte, begravede og udtrædelser af folkekirken er nedenfor samlet i tabeller. Tabellerne er udarbejdet for fire forskellige områder, nemlig for

København, hvilket vil sige Københavns kommune,
hovedstaden, hvilket vil sige Københavns, Frederiksberg og Gentofte kommuner (hovedstaden inkluderer altså København),
omegnskommunerne, hvilket vil sige Lyngby-Tårnbæk, Søllerød, Gladsaxe, Herlev, Hvidovre, Rødovre, Ballerup-Måløv, Brøndbyernes, Glostrup, Herstedernes, Høje Tåstrup, Vallensbæk, Værløse, Birkerød, Hørsholm, Farum, Dragør, Store Magleby og Tårnby kommuner, og

hovedstadsområdet i alt, som omfatter hovedstaden og omegnskommunerne.

Døbte og navngivne

Tabel 1 viser fødte, døbte[1] og navngivne, samt navngivne i procent af summen af døbte og navngivne. Antallet af fødte er opgjort for hvert enkelt sogn efter fødestedet og altså ikke f.eks. efter moderens hjemsted. Der er derfor særligt store fødselstal for sogne med hospitaler, fødeklinikker og lignende. Denne opgørelsesmetode giver store skævheder. Således overstiger fødselstallene både for København og for hovedstaden dåbstallene i betydelig grad netop på grund af de store, centrale fødeafdelinger, først og

[1] Medregnet hjemmedøb, der dog f. eks. for 1968 kun andrager 2,4% af samtlige dåbshandlinger, heraf godt ¼ på Rigshospitalet.

fremmest Rigshospitalet. Omvendt bliver fødselstallene for omegnskommunerne betydeligt mindre end dåbstallene. Som følge heraf giver det ikke nogen god mening at sætte dåbstal eller navngivningstal i relation til fødselstal, med mindre det sker for så store områder som hovedstadsområdet i alt. Københavns Statistiske Kontor har år for år udregnet navngivningerne i procent af dåbshandlingernes antal. Ved denne beregningsmetode undgår man de ovenfor nævnte skævheder, fordi både navngivninger og dåb stort set foregår i moderens bopælsogn. Jeg har dog foretrukket en anden beregningsmetode, nemlig navngivne i procent af summen af døbte og navngivne, fordi jeg herved får et bedre udtryk for, hvor mange procent af et områdes forældre, der ikke ønsker deres børn døbt.

Tabellen viser, at navngivningsprocenten har holdt sig nogenlunde konstant indtil 1964 i alle områderne. Den har hele tiden været størst i det egentlige København og mindst ude i omegnen. Men i 1964 var det, ligesom der skete noget. Navngivningsprocenten tog i dette år i alle områderne et spring opad. I 1965 holdt den ikke alene niveauet, men gik endnu et stykke opad, og i 1966–1967 steg procenten yderligere. I 1968 ikke alene fortsatte stigningen, men den accelererede yderligere. På 12 år er navngivningsprocenten for hovedstadsområdet i alt steget fra 6,8 til 11,7. For København er den blevet næsten fordoblet fra 7,7 til 14,0, og for omegnskommunerne er den steget fra 5,5 til 9,3. Det vil sige, at medlemsprocenten af folkekirken for de nyfødtes vedkommende i København i 1968 er dalet til 86 og for hovedstadsområdet i alt til godt 88.

Nedenfor vises en grafisk fremstilling af navngivningsprocenterne (Fig. 1). Denne figur giver sit tydelige visuelle vidnesbyrd om folkekirkens tilbagegang. Det kunne være fristende (ved extrapolation) at forlænge kurverne ind i fremtiden. Det kan blot ikke lade sig gøre, fordi vi ikke kender årsagerne til navngivningerne og derfor heller ikke kan vide, om navngivningsprocenten er ved at finde et nyt leje, eller den fortsat vil stige. At den skulle dale ned til 1956–1963-lejet igen, forekommer mig dog foreløbig utænkeligt.

I 1965 foretog jeg nogle stikprøver for at se, om der var nogen udvikling i dåbsprocenterne. Jeg opdagede dengang, at dåbstallene havde været næsten konstante i de sidste 30 år. I København havde dåbsprocenten ligget på ca. 92. På Frederiksberg havde den i de 30 år ligget på ca. 95 og i visse landområder helt oppe på 98–99.

Navngivne i % af
døbte + navngivne

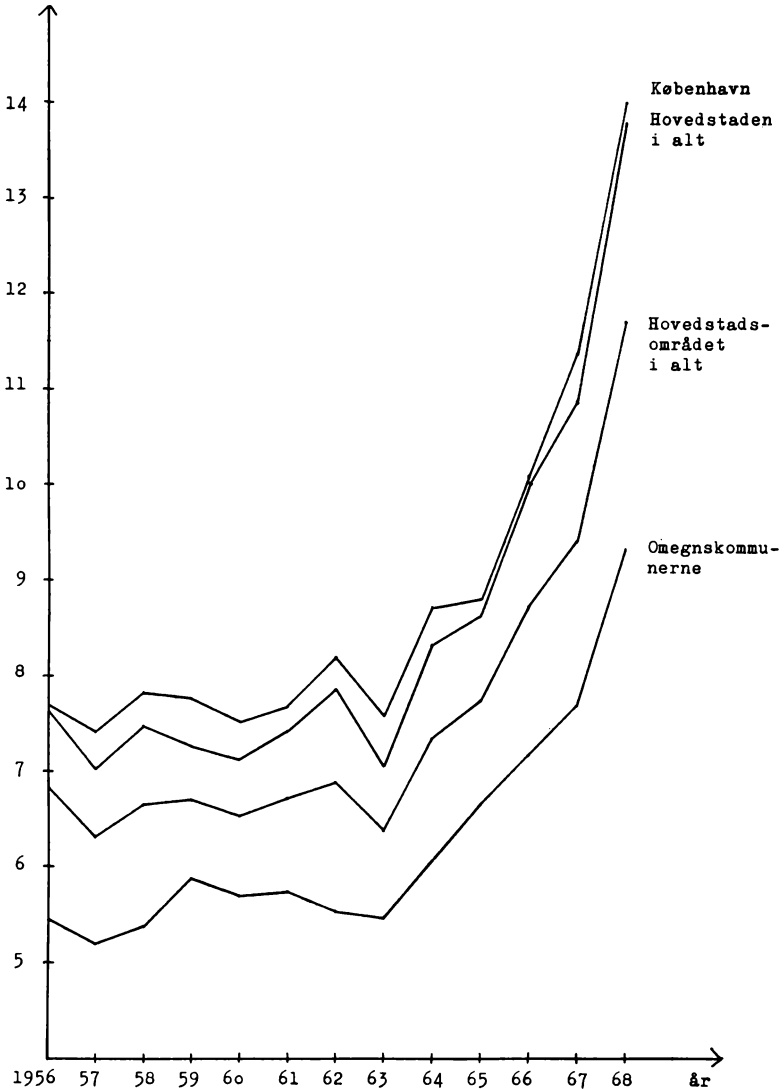

Fig. 1.

De sidste tal, der dengang var tilgængelige for mig, var 1964-tallene. Jeg var da opmærksom på et fald i dåbsprocenten netop for dette år, men kunne naturligvis ikke vide, om faldet var begyndelsen til en udvikling. Jeg ved ikke, hvad det var, der skete i 1964, eller hvad det var, folkekirkemedlemmer så småt begyndte at tage kon-

TABEL 2

	K Ø B E N H A V N			H O V E D S T A D E N I A L T			O M E G N S - K O M M U N E R N E			H O V E D S T A D S - O M R Å D E T I A L T		
	dødsfald	kirkeligt begravede	kirkeligt begravede i % af dødsfald	dødsfald	kirkeligt begravede	kirkeligt begravede i % af dødsfald	dødsfald	kirkeligt begravede	kirkeligt begravede i % af dødsfald	dødsfald	kirkeligt begravede	kirkeligt begravede i % af dødsfald
1956												
1957	7.343	6.804	92,66	10.714	9.975	93,10	1.134	1.086	95,77	11.848	11.061	93,36
1958	7.775	7.163	92,13	11.182	10.369	92,73	1.213	1.142	94,15	12.395	11.511	92,87
1959	7.739	7.116	91,95	11.063	10.192	92,13	1.350	1.272	94,22	12.413	11.464	92,35
1960	7.919	7.316	92,86	11.384	10.537	92,56	1.564	1.458	93,22	12.948	11.995	92,64
1961	7.960	7.316	91,91	11.243	10.356	92,11	1.741	1.650	94,77	12.984	12.006	92,47
1962	8.294	7.597	91,60	11.609	10.685	92,04	1.907	1.800	94,39	13.516	12.485	92,37
1963	8.363	7.608	90,97	11.774	10.789	91,63	2.112	1.994	94,41	13.886	12.783	92,06
1964	8.335	7.618	91,40	11.840	10.875	91,85	2.179	2.027	95,30	14.019	12.902	92,03
1965	8.500	7.698	90,56	11.977	10.914	91,12	2.224	2.096	94,24	14.201	13.010	91,61
1966	8.710	7.898	90,68	12.291	11.211	91,21	2.414	2.268	93,95	14.705	13.479	91,66
1967	8.604	7.721	89,74	12.268	11.099	90,47	2.442	2.290	93,78	14.710	13.389	91,02
1968	8.135	7.318	89,96	11.517	10.454	90,77	2.463	2.289	92,75	13.985	12.743	91,12

TABEL 3

	KØBENHAVN			HOVEDSTADEN I ALT			OMEGNS- KOMMUNERNE			HOVEDSTADS- OMRÅDET I ALT		
	befolk- ningstal	udtræ- delser	udtrædel- ser i % af befolk- ningstal	befolk- ningstal	udtræ- delser	udtrædel- ser i % af befolk- ningstal	befolk- ningstal	udtræ- delser	udtrædel- ser i % af befolk- ningstal	befolk- ningstal	udtræ- delser	udtrædel- ser i % af befolk- ningstal
1956	748.434	678	0,09	955.392	781	0,08	328.959	323	0,10	1.284.351	1.104	0,09
1957	748.434	441	0,06	955.392	526	0,06	328.959	210	0,06	1.284.351	736	0,06
1958	729.613	399	0,05	933.974	504	0,05	387.863	250	0,06	1.321.837	754	0,06
1959	725.738	386	0,05	929.461	483	0,05	387.863	262	0,07	1.317.324	745	0,06
1960	725.738	416	0,06	929.461	514	0,06	424.480	272	0,06	1.353.941	786	0,06
1961	714.127	396	0,06	916.425	504	0,05	424.480	251	0,06	1.340.905	755	0,06
1962	708.197	351	0,05	909.417	458	0,05	454.579	293	0,06	1.363.996	751	0,06
1963	700.938	459	0,07	901.280	586	0,07	474.025	301	0,06	1.375.305	887	0,06
1964	685.437	582	0,08	884.188	730	0,08	482.340	382	0,08	1.366.528	1.112	0,08
1965	681.717	653	0,10	877.851	847	0,10	498.141	556	0,11	1.375.992	1.403	0,10
1966	675.335	726	0,11	871.680	915	0,10	503.188	602	0,12	1.374.868	1.517	0,11
1967	658.542	890	0,14	847.583	1.186	0,14	537.519	843	0,16	1.385.102	2.029	0,15
1968	658.542	1.323	0,20	847.583	1.667	0,20	537.519	1.300	0,24	1.385.102	2.967	0,21

Folkekrævens status i hovedstaden

123

Kirkeligt begravede i %
af dødsfald

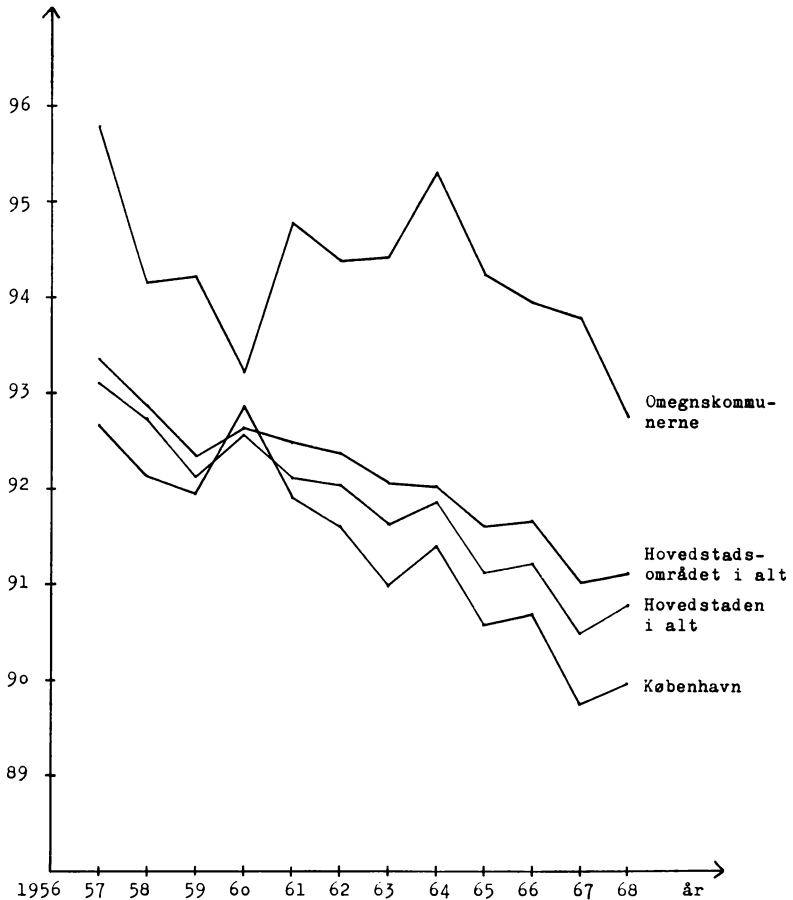

Fig. 2.

sekvensen af i 1964. Jeg ved, at daværende kirkeminister Bodil Koch i 1964 nedsatte en »Strukturkommission«, fordi hun anede, at samfundsudviklingen var løbet fra folkekirkeinstitutionen. Med denne bemærkning antyder jeg ikke nogen årsagssammenhæng mellem dåbskurvens fald og kommissionens nedsættelse. Jeg foreslår blot, at de kan være to symptomer på samme sag.

Begravelser

Tabel 2 viser antallet af dødsfald og kirkeligt begravede samt de kirkeligt begravede i procent af samtlige dødsfald.

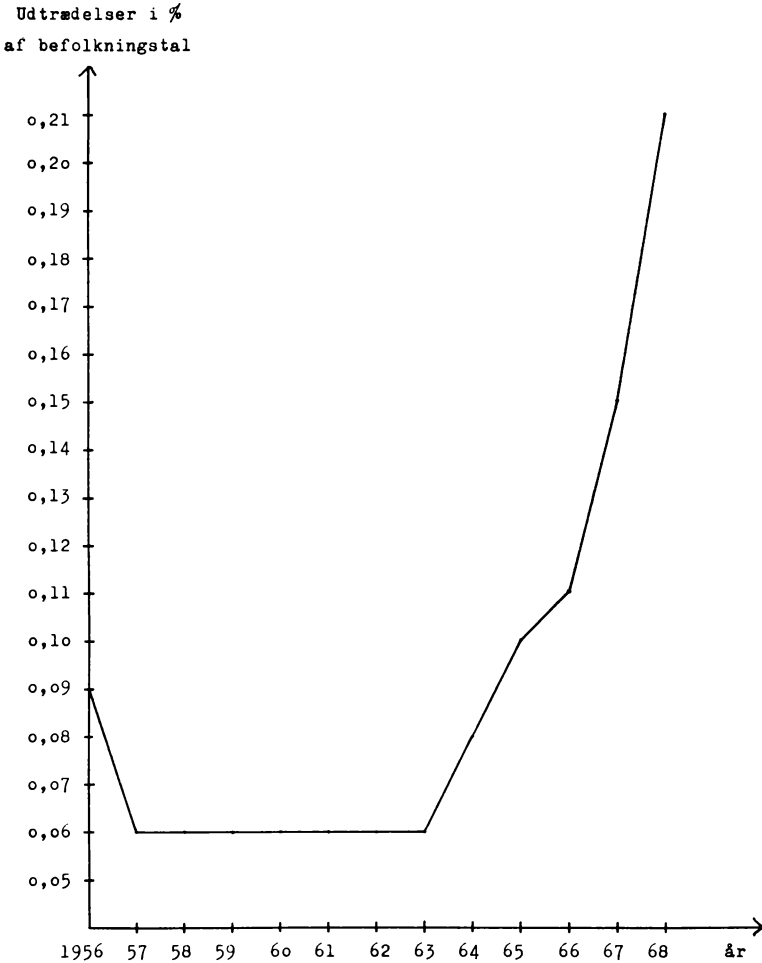

Fig. 3.

Fig. 2 viser bevægelserne i den kirkelige begravelsesprocent fra 1957 til 1968 (i 1956 opgjorde Statistisk Kontor ikke begravelsestallene).

Bevægelserne f.s.v.a. begravelser er ikke særligt kraftige, men der er alligevel for alle hovedstadsområderne tale om en tydelig og ret jævn nedgang i de kirkelige begravelser. Som for dåbens vedkommende er udnyttelsen af den kirkelige service mindst i selve København og størst i omegnskommunerne, men faldet er nogenlunde ensartet for områderne. En undtagelse er det, at den kirkelige begravelsesprocent i 1968 er faldet temmelig stærkt i omegnskommunerne, mens den er steget svagt i resten af hovedstaden.

Man kunne vente, at procenten for kirkeligt begravede var lig med eller måske ligefrem oversteg folkekirkens medlemsprocent. Medlemsprocenten er i hovedstadsområdet dog næppe nede på de ca. 91%, som i 1967 og 1968 er blevet begravet med kirkelig medvirken. Hvis dette er rigtigt, vil det sige, at den folkekirkelige de-route kan måles på deltagelsen i de kirkelige handlinger, før den kan måles på medlemsskabet af folkekirken.

Udmeldelser

Udmeldelserne af folkekirken har aldrig i absolutte tal spillet nogen væsentlig rolle. Det gør de stadig ikke – selv ikke i hovedstadsområdet, men de er i en stigning, der er ganske betydelig.

Tabel 3 viser befolkningstal, udtrædelser af folkekirken samt udtrædelserne i procent af befolkningen. Der er enkelte små unøjagtigheder i tabellen, fordi Statistisk Kontor ikke altid har haft adgang til befolkningstallet for samme år som antallet af udtrædelser. Dette får mest betydning for 1968, hvor 1967-befolkningstallet er brugt, dog næppe så meget at nogen af de udregnede procenter ville blive forrykket.

Figur 3 viser udtrædelserne i procent af befolkningstallet for hovedstadsområdet i alt. Der er ikke her tegnet kurver for alle 4 områder, fordi de ville komme til at ligge så tæt ved hinanden, at overskueligheden ville gå tabt.

Af figur 3 ser man tydeligt, at – selv om udmeldelserne skal måles i promille – er de alligevel steget til mere end det tredobbelte i perioden 1963–1968. Ligesom for dåben var det i 1964, »der skete noget«. Heller ikke her, ved vi noget om, hvad der skete. Vi ved kun, at stigningen siden 1964 ikke alene har holdt sig, men er accelereret. Om stigningen vil fortsætte på samme måde, ved vi heller ikke noget om, fordi vi ikke ved, hvilke befolkningsgrupper det drejer sig om, eller hvilke motiver de udmeldte har haft.

Konfirmationer

For konfirmationer har jeg ikke i denne omgang foretaget nogen egentlig analyse. Den ville nemlig kræve en sammenligning mellem konfirmationstallene og den pågældende aldersgruppes andel af de samlede befolkningstal. Det samlede antal konfirmationer i hovedstadsområdet i alt har ligget på:

1956:	15.140	1962:	19.275
1957:	17.249	1963:	17.165
1958:	18.395	1964:	16.828
1959:	19.171	1965:	16.428
1960:	19.968	1966:	14.948
1961:	21.534	1967:	16.093
		og 1968:	15.100

Sætter man løseligt disse tal i relation til befolkningstallene, synes der at være tale om en stigning i konfirmationerne indtil 1961 og derefter om et fald – omend ikke af voldsomme dimensioner.

Vielser

For de kirkelige vielsers vedkommende har der allerede siden 30-erne været tale om en interessant stigning. Længe har de ligget under halvdelen af samtlige vielser i hovedstadsområdet. I perioden fra 1936 til 1959 steg de kirkelige vielsers andel nogenlunde støt fra ca. 43% til knap 50%. Senere opgives de således:

1961: »knap 50%«,	1960: »knap 50%«,
1963: »knap 54%«,	1962: »knap 52%«,
1965: »godt 56%«,	1964: »knap 56%«,
1967: »godt 57%«,	1966: »godt 57%«,
	og 1968: »57%«.

Der er altså tale om, at de kirkelige vielser har udgjort en stadig stigende andel af vielserne, kun med en ganske svag og helt insignifikant tilbagegang i 1968. Tallene for de kirkelige vielser bevæger sig modsat tallene for de andre kirkelige handlinger. Forklaringen på dette skal måske søges i, at vielsestillene i forvejen er nede på et helt andet niveau.

Altergang

Indtil 1964 syntes de fleste altergangsstatistikker at vise, at altergangen i Danmark var i stigning. Altergangsstatistikkerne har den mangel, at de ikke siger noget om, hvor mange personer, der går til alters f.eks. i løbet af et år. De viser i og for sig kun, hvor mange bægre altervin, der er udskænket. Den rimeligste tolkning af stig-

ningen i altergangstallene har været, at det drejer sig om en ændring af altergangsvanerne. Man går tiere til alters nu end tidligere. Altergangen er blevet et mere naturligt led i den almindelige gudstjeneste. Man kan meget vel tænke sig, at de stigende altergangstallet har skjult, at det faktisk har drejet sig om færre personer, der har gået tiere til alters.

For hovedstadsområdet i alt har der fra 1936 til 1964 været en stigning i antallet af altergæster fra ca. 270.000 til ca. 400.000 om året. Denne stigning har været nogenlunde jævn med undtagelse af et vældigt spring i 1942–1944 – let forklarligt på grund af anden verdenskrig og Danmarks besættelse. I 1945–1947 faldt tallet igen til et »naturligt« leje, og siden fortsatte stigningen altså til 1964. Efter 1964 er altergangstallet dalet svagt, så det i 1968 for hovedstadsområdet i alt var nede på 361.433.

Det er værd at mærke sig, at altergangstallet for København i en lang periode var stigende, selv om folketallet var dalende. Det har sandsynligvis at gøre med, at aldersfordelingen i København ændrede sig med det dalende folketal. For eksempel blev antallet af indbyggere over 65 år i hovedstaden i alt ikke alene relativt større, men også numerisk større i perioden 1945–1964, mens det samlede folketal gik ned, og altergangstallet steg.

I samleværket »Et Kirkeskifte« [2] skrev Hal Koch for 10 år siden et kapitel om folkereligion og kirke. Her udtrykte han undren over den folkekirkelige situation, som almindeligt accepteret bestod i, at »næsten alle børn bliver døbt, en stor del konfirmeret, over halvdelen af vielserne foregår kirkeligt og praktisk talt alle bliver kirkeligt begravet«. Hal Koch kunne »ikke undlade at stille det spørgsmål: hvorfor bliver alle disse mennesker ved at være medlemmer af folkekirken? Ja ikke blot bliver de ved, men de trodser alle forsøg på at få dem til at træde ud! De er sandt at sige ikke til at drive ud.«

Hal Kochs undren opstod, fordi der virkelig fra mange hold havde været drevet en intens propaganda mod ureflekteret medlemskab af folkekirken. Grundtvigianerne betragtede især i begyndelsen folkekirken som en rent borgerlig indretning med valg- og frimenigheder som de egentlige centre for »kristenliv«. Indre Mission

[2] Et Kirkeskifte. Studier over brydninger i dansk kirke- og menighedsliv i det 19. århundrede under redaktion af Hal Koch. Kbh. 1960.

anså folkekirkemedlemmerne for at være missionsobjekter og stræbte ofte samtidig efter en renere frikirke. Imens forsøgte kulturradikalismen under Brandes lederskab at udrydde folkekirken, og arbejderbevægelsen propagerede for udmeldelse. Intet af dette fik foreløbig resultater af nogen betydning.

Nu 10 år efter Hal Kochs undren er billedet unægtelig anderledes. Det er ikke længere de kirkelige retninger, som ser noget farligt i folkekirken. De kæmper snarere for dens beståen. Heller ikke efterklangen af kulturradikalismen, som den måske findes i dagbladet Politiken, i det hensygnende Humanistisk Forbund og hos enkelte forfattere, finder nogen særlig genklang i befolkningen. Men der er opstået nye bevægelser mod det ureflekterede folkekirkemedlemskab. De politiske partiers ungdomsorganisationer tordner både fra kristne og ateistiske bastioner mod den statsbundne folkekirke. Enkelte præster har under stor opmærksomhed fra massemediernes bedt folkekirkens medlemmer tænke efter, om de egentlig ikke burde melde sig ud. Der har i de senere år været uvant røre om stat-kirkeproblematikken. Som jeg har skrevet ovenfor, tør jeg ikke pege på nogen sammenhæng mellem disse nye propagandafaktorer og tilbagegangen i tilhørsforholdet til folkekirken. Måske har man nået en tærskel, således at det er blevet en virkelig mulighed for medlemmerne at vende folkekirken ryggen. Måske er folk begyndt at lade sig »drive ud«. Det skulle ikke undre mig, om den relativering af værdier, som massemediernes udbredelse fører med sig, er en væsentlig medvirkende faktor. Her har jeg opmærksomheden særligt henvendt på TV.

Det er tilsyneladende unge mennesker, som er begyndt at forlade folkekirken. Den svageste tilbagegang har vi set i de kirkelige begravelser, og det er jo som bekendt forholdsvis gamle mennesker, der dør. Det er derimod forholdsvis unge mennesker, der melder sig ud af kirken, og det er forholdsvis unge, der undlader at lade deres børn døbe. Altsammen tegn på, at folkekirkens medlems-tal ikke helt har nået bunden. Spørgsmålet er til slut, hvor langt nede bunden ligger. Personlig tror jeg ikke, den ligger så forfærdelig langt nede. Lad mig vove at fremsætte én af mange mulige hypoteser: Det skulle ikke undre mig, om der var et »naturligt« medlems-tal af folkekirken på godt to trediedele af befolkningen. Et sådant medlemstal ville svare godt til de 72%, der i Socialforsknings-institutets undersøgelse i 1964 erklærede, at de ville melde sig ind, »hvis det var nødvendigt at melde sig ind for at blive medlem af

folkekirken«. I København var nej-procenten til spørgsmålet nede på ca. 30, og det vil nok sige, at vi skal søge det »naturlige« medlemstal for hovedstadsområdet et lille stykke under to trediedele af befolkningen.

De enkelte oplysninger (også fra hvert enkelt sogn) er tilgængelige i Statistisk Månedsskrift, udgivet af Københavns Statistiske Kontor, 1957 nr. 4, 1958 nr. 7, 1959 nr. 4, 1960 nr. 3-4, 1961 nr. 5, 1962 nr. 7, 1963 nr. 6, 1964 nr. 5, 1965-66 nr. 7, 1966-67 nr. 3, 1967-68 nr. 4, 1968-69 nr. 4 og 1969-70 nr. 5.

Altergangstallene for hovedstaden i alt 1935-1955 er optalt på Københavns bispekontor. For omegnskommunerne er de interpoleret på grundlag af Kirkelig Håndbog 1935, 1939, 1943, 1947, 1951, 1955 og 1959.

Socialforskningsinstituttet har udgivet »Fritidsvaner i Danmark«, Kbh. 1966, som indeholder en række repræsentative oplysninger om folks holdning til kirkelige forhold.

Sml. iøvrigt »Den ydre kirkelige adfærd« i Per Salomonsen: Religionssociologi, Kbh. 1966, side 36-48.

En forudsigelse om præstebestanden

Af *Per Salomonsen*

I 1969-årgangen af Kirkehistoriske Samlinger offentliggjorde jeg en artikel om »Studieforløbet ved de teologiske fakulteter og tilgangen til præsteembeder i den danske folkekirke til 1980«[1]. Denne prognose blev i duplikeret form udsendt allerede i april 1968 og havde året 1966/67 som sit seneste udgangspunkt.

I 1969 blev der af kirkeministeriet nedsat et udvalg vedrørende præstemangelen. Efter opfordring af dette udvalgs formand, biskop Dons Christensen, har den religionssociologiske afdeling på Institut for Dansk Kirkehistorie ved Københavns Universitet udarbejdet en revision af den ovenfor nævnte prognose. I det følgende betegnes beregningen fra 1968 for »prognosen«, mens nærværende beregning betegnes »revisionen«.

Resultatet af revisionen er følgende:

1: For årene 1967/68 og 1968/69 er der konstateret et relativt stort frafald fra de teologiske studier. Dette frafald afviger signifikant (d.v.s. at det giver en vis nærmere defineret mening at sige, at afvigelsen ikke er tilfældig) fra det frafald, der er lagt til grund ved udarbejdelsen af prognosen.

Følgende tabel er udarbejdet på grundlag af udviklingen i antallet af teologistuderende ved Københavns og Århus' universiteter fordelt på mænd og kvinder for 1967/68 og 1968/69. Tabellen sammenligner det faktiske frafald i året 1967/68 med det frafald, der kunne forventes på grundlag af prognosen (p. 132):

[1] Kirkehistoriske Samlinger 1969, side 218–235. Artiklen blev også udsendt som særtryk på kirkeministeriets foranledning. Særtrykket er på forsiden mrk. med artiklens titel samt »Særtryk af Kirkehistoriske Samlinger, syvende række, 7. bind 1. hæfte, 1969«.

[2] Tabel 9 i artiklen.

		antal studerende 1967	forventet frafald	faktisk frafald	χ^2 (1)	signifikans- niveau
København	mænd	307	22.09	36	8.75	$p < 1\%$
	kvinder	149	20.47	40	18.65	$p < 1\%$
Århus	mænd	231	17.94	28	5.67	$p < 5\%$
	kvinder	85	10.85	10	0.06	—
i alt		772	71.35	114	25.5	$p < 1\%$

Frafaldet i prognosen var beregnet på grundlag af et temmelig fast frafaldsmønster i perioden 1952/1966[2]. Det faktiske frafald i det år, der forløb mellem 1967/68-tallene og 1968/69-tallene, er signifikant større end det i prognosen forventede frafald både samlet, fordelt på de enkelte universiteter og fordelt på de enkelte køn – med undtagelse af århusianske kvindelige teologistuderende, der i forvejen udgør så langt det mindste antal. Den gruppe, hvor frafaldet har været størst, og hvor det adskiller sig mest fra det prognosticerede, er gruppen af kvindelige studerende ved Københavns Universitet.

Det totale frafald har været godt halvanden gang så stort som det prognosticerede.

2: Antallet af teologiske kandidater har i årene 1967/68 og 1968/69 været noget mindre end beregnet i prognosen.

En sammenligning mellem det forventede og det faktiske antal kandidater viser følgende:

		1967/68		1968/69	
		forventet	faktisk	forventet	faktisk
København	mænd	25.33	27	22.63	21
	kvinder	6.25	5	6.16	4
Århus	mænd	14.12	9	18.38	16
	kvinder	4.30	1	4.55	2
i alt		50.00	42	51.72	43

Prognosens tal for kandidatproduktionen var beregnet på grundlag af den gennemsnitlige studietid og kandidatproduktion i 1952-

60[3]. Selv om den faktiske kandidatproduktion har været mindre, er ingen af forskellene signifikante.

3: Mens prognosen regnede med en stigning af antallet af nye studerende ved de teologiske fakulteter, har der faktisk været et fald i stedet for. Prognosen beregnede antallet af kandidater ud fra en studentertilgang på 90 mandlige og 60 kvindelige pr. år. I 1968 kom der 82 mandlige og 46 kvindelige.

4: Der er på grundlag af det allerede nævnte en lang række muligheder for revision af prognosen. Det er umuligt på en (statistisk) rimelig måde at forudsige antallet af nye teologiske studenter. En forudsigelse må bero på et højst personligt skøn. Jeg har valgt ikke blot at beskæftige mig med en enkelt mulighed, men med følgende 4:

Mulighed A: 60 mandlige og 40 kvindelige nye teologistuderende pr. år; frafald som beregnet i prognosen.

Mulighed B: 75 mandlige og 50 kvindelige nye teologistuderende pr. år; frafald som beregnet i prognosen.

Mulighed C: 90 mandlige og 60 kvindelige nye teologistuderende pr. år (altså som i prognosen med undtagelse af, hvad der faktisk er sket siden prognosens udarbejdelse); frafald som i prognosen.

Mulighed D: 75 mandlige og 50 kvindelige nye teologistuderende pr. år; frafaldet halvanden gange så stort som i prognosen.

Hvis man ser disse 4 muligheder ved siden af hinanden og ved siden af prognosen, får man følgende:

Antallet af teologiske kandidater ved Københavns og Århus' Universiteter til 1980[4].

	af nuværende bestand		af ny tilgang		i alt		
	mænd	kvinde	mænd	kvinder	mænd	kvinder	i alt
ifølge prognosen	406	151	242	127	649	279	928
ifølge mulighed A	429	156	130	68	559	224	783
ifølge mulighed B	429	156	162	85	591	241	832
ifølge mulighed C	429	156	194	103	624	258	882
ifølge mulighed D	390	134	124	56	515	191	706

[3] Tabel 10 i artiklen.

[4] Tilsyneladende fejl i sammentællingerne skyldes, at de enkelte tal er afrundede

Beregner man antallet af nye præster i folkekirken efter samme principper som i prognosen og efter de 5 muligheder, der er opstillet i omstående tabel, får man følgende:

Antal nye præster med teologisk embedseksamen
i løbet af året

	ifølge prognosen	ifølge mulighed A	ifølge mulighed B	ifølge mulighed C	ifølge mulighed D
1967	34.0	34.0	34.0	34.0	34.0
1968	34.3	32.3	32.3	32.3	32.3
1969	34.7	30.1	30.1	30.1	30.1
1970	36.3	33.4	33.4	33.4	33.1
1971	38.7	36.3	36.3	36.3	35.5
1972	39.6	38.9	38.9	38.9	37.1
1973	43.3	41.7	41.7	41.7	38.9
1974	45.2	42.8	42.9	43.0	38.8
1975	45.4	42.0	42.6	43.3	37.0
1976	44.6	39.4	41.2	42.9	34.7
1977	44.2	36.6	39.9	43.1	32.8
1978	44.0	34.9	39.1	43.4	31.7
1979	43.9	34.0	38.8	43.6	31.4
i alt	528.2	476.4	491.2	506.0	447.4

I prognosen beregnedes en præstemangel i 1980 på ca. 380. Her-til skulle lægges afgangens af præster til andre erhverv, som det var meget vanskeligt at forudsige. Der var i prognosen heller ikke taget hensyn til, at der måske i årenes løb ville opstå en difference mellem nyoprettede præsteembeder og nedlagte præsteembeder. Hvis der skal oprettes flere embeder i takt med befolkningsudviklingen, må tallet lægges til prognosens præstemangel. Der var heller ikke taget hensyn til tilgangen af ikke-teologer. Denne kunne ikke forudsiges allerede af den grund, at man kunne forvente præstemangelen imødegået netop ved en sådan tilgang.

Sætter man præstemangelen ifølge prognosen til ca. 380 i 1980, bliver den ifølge mulighed A ca. 430, ifølge mulighed B ca. 420, ifølge mulighed C ca. 410 og ifølge mulighed D ca. 460.

Revisionen viser altså, at den i prognosen beregnede præstemangel skal forøges med 30 til 80. Dette kan synes at være en temmelig ringe stigning, men det skyldes, at bevægelsen i antallet af

teologistuderende og i antallet af kandidater fra 1968 kun kan nå at få en ganske lille indflydelse på det samlede antal præster inden 1980. Det varer jo immervæk ca. 8 år, inden en ny student kan blive præst. Den ringe stigning i forhold til prognosen skyldes også, at en relativt stor del af det øgede frafald fra studierne og af nedgangen i tilgangen til studierne skyldes kvinder. Prognosen havde nemlig kun beregnet halvt så stor mulighed, for at kvindelige, teologiske kandidater bliver præster, som for at mandlige, teologiske kandidater bliver det.

Revisionen kan også udtrykkes på følgende måde: Det samlede antal akademisk uddannede præster i den danske folkekirke vil gå ned med ca. 25 om året.

Det kan tilføjes, at der hverken i prognosen eller i revisionen kan spores nogen tegn til, at præstemangelen vil blive mindre efter 1980.

Som jeg allerede skrev det i artiklen om prognosen, er det ikke en videnskabelig opgave at fremsætte bemærkninger om det ønskelige. En prognose – og dermed også denne revision – fremtræder i formen: Såfremt de og de forudsætninger holder stik, og de og de lovmæssigheder gælder, vil der ske det og det i fremtiden. Prognosen kan godt give baggrund for en ændring af de fremtidshændelser, der er forudsagt i den, men den kan ikke sige noget om det ønskværdige i en ændring. En prognose om præstemangel er derfor indifferent over for, om præstemangel er ønskværdig eller uønskværdig, og derfor også indifferent over for, om den bør afhjælpes, og over for de eventuelle midler hertil. Alt dette afhænger af politiske vurderinger. Hvis den politiske vurdering skulle gå ud på, at den præstemangel, der her er forudsagt indtil 1980, bør afhjælpes, kan prognosen alligevel hjælpe lidt. Den siger nemlig, at hvis man vil gøre noget ved præstemangelen inden 1980, batter det kun meget lidt at forøge studietakten, lave nye studieordninger, lave propaganda på gymnasier etc. Alt dette kan have værdi iøvrigt, men det når i gunstigste fald kun at virke ganske minimalt afhjælpende på præstemangelen inden 1980. Vil man *det*, må der andre midler til, forslagsvis: Sammenlægning af embeder, hurtig tilgang af korttidsuddannede, ikke-teologiske præster, oprettelse af deltidsstillinger og/eller aflastning af præsterne ved hjælp af anderledes kvalificeret personale, f.eks. til konfirmandundervisning.

1969

En oversigt

Ved Carl Trock

Her skal ikke opereres med det – læge som lærde – »stavse flertal«, men standses ved hvad der blev gjort og sagt, og mest ved det nye der kom til på baggrund af fastholdte synspunkter. Nye var ingenlunde beklagelserne over den måde, hvorpå tingene drøftes, men de kunne blive sagt så stærkt, som biskop K. C. Holm gjorde det: Vi skal passe på, at forskellene ikke trækkes så stærkt op, at noget sprænges, som det vil være vanskeligt at bygge op igen (KD 11/9).

Nu skyldes nogen debat, at man ikke kan kommunikere og så gentager og forstærker sine ord. Kirkeligt Samfunds formand, pastor Birkedal Nielsen – nu ordfører for »Tidehvervsgrundtvigianismen« (KD 13/9) – kan om og om igen tale om det almindelige præstedømme og personligt medansvar i kirke, skole og hjem (i stedet for struktur og organisation KD 9/1) og dog forbliver det i andres øjne negativisme og passivitet. Omvendt bliver fortalerne for ydre ændringer imødegået, fordi de i deres stræben vil at kirken skal klare sig, når de taler om at evangeliet skal forkyndes og høres, og fordi de vil sikre evangeliet ved ydre ordninger, når de sætter ind for folkekirkens skyld. Det nytter så ikke, at nogen prøver at rede de tråde ud, standpunkterne ligger fast (Rudolph Arendt og Hans Kvist KD 9/1, jfr. 10/9, 13/9, DKt 416, 455).

Det drejer sig ikke blot om kommunikation, men også om tillid. Strukturfanatikerne siger, at det er folkekirken de vil sikre, ikke

Ved henvisninger bruges følgende forkortelser: BeAW Berlingske Aftenavis Weekend; DKt Dansk Kirketidende; DMbl Dansk Missionsblad; Ft Folketings-tidende; Hskbl Højskolebladet; IMT Indre Missions Tidende; Jy-Po Jyllands-Posten; KC Kirkeligt Centrum; KD Kristeligt Dagblad; KiInf Kirkelig Information; KiVe Kirkens Verden; KP Kristeligt Pressebureau; MrBl Menighedsrådernes Blad; PrfBl Præsteforeningens Blad; Sjt Sjællands Tidende; AAST Aarhus Stifts-tidende. Årstal tilføjes kun, hvor det ikke er 1969. – Hvor der henvises til tidligere årsoversigter i Kirkehistoriske Samlinger anføres alene udgivelsesåret.

evangeliet, skrev sognepræst Tage Morsing, men man har mistanke om, at de alligevel vil det, trods alt hvad der siges (KD 16/1). Og Birkedal Nielsen drog sværd mod kirkeforfatnings-dragen – strukturkommissionens og Kristeligt Dagblads bevidste eller ubevidste intension. Selv uskyldige ting som studenterpræster, der før kunne være overvejet ganske sagligt, fik en helt anden vægt, når de blev gjort til prøvesager af dem, der vil at kirken skal klare sig (KD 10/9, replik KD 23/9).

Der er ellers problemer nok, alene fordi tingene kan anskues forskelligt. Efter årtiers almindelige lovprisning af folkekirken fik den nu sine frimodige modstandere. Her fejes mellemstandpunkter væk, ikke blot af kirkelige ungdomsoprørere (AASt 30/3, KD 22/12) men også såvel af docent, dr. theol. Johs. Aagaard – man tænker jo ikke dér radikalt nok – som af Birkedal Nielsen, der tugtede strukturfolk og Aagaard, som var der identitet (jfr. Vartovbogen 101). Til tider var disse heller ikke meget blidere i deres kritik. For at fremme viljen til reformer søgte Per Salomonsen ved 2 chock-rapporter at fremme forudsætningen derfor, erkendelse af de faktiske forhold. Det må være et udråbstegn for den institution, som hævder at gudstjenesten er dens væsentligste funktion, at kirkegangen procentvis er halveret de sidste 40 år, fandt han. Og videre var det lovpriste kirkelige demokrati reelt set »en formssag, snarere illusion end virkelighed«[1]. Hertil kunne svares: Folkekirken er så demokratisk som den kan blive. Hvorfor skabe problemer, hvor der ingen problemer er. Det jævne enfoldige kirkefolk, også de »ikke-kirkelige«, befinder sig godt i folkekirken og gør brug af dens vigtigste goder, sakramenterne (Kr. B. Hillgaard KD 8/9).

Slaget måtte også føres om præmisserne. Tallene i kirkegangsstatistikken passede ikke (KD 11/2, 10/5, DKt 321), ligesom præstemangelen, et andet tegn på folkekirkens krise, kunne bestrides (hvorfor råbe så højt, fordi enkelte embeder står ledige? PrfBl 12, jfr. 1969 262). Men er der mangel, så er lønningsforholdene en angivelig årsag, der lader sig drøfte og blev det (jfr. siden p. 152). Også forkyndelsens krise kan nævnes som et problem, det eneste, men alvorligt (Børge Roesen KD 11/2). Men det er »gas« og til skade at sige, at præster føler sig overflødige, sådan som det hed

[1] Om kirkegangsstatistikken jfr. 1969 236. Undersøgelsen offentliggjordes først i radioen og bragtes med store overskrifter af dagspressen (fra 30/1) og gav anledning til mange indlæg. Om Salomonsens motiver til publiceringen, se AASt 2/3 og KD 18/8; analysen af demokratiet i kirken KD 15/8.

i radioens kritiske belysning af »det at være præst«. Er vi ikke glade for arbejdet, så kan vi jo gå, indvendte sognepræst Peter Riemann (DKt 320). Men, hed det andetsteds, »et voksende antal færdiguddannede teologer siger nej tak til præstekraven. Til et ledigt embede som lærer på et seminarium var 70 af ansøgerne præster, som ville ud af præstegårdene« (NB! 2/1 70).

Til debatter om, hvordan tingene i sig selv bør vurderes og ordnes, kommer overvejelser af, hvad nødvendigheden kan tvinge til. Lidt mattere blev årets stat-kirke-drøftelser, politikerne præsenterede (ved radiohøringen 19/11) ikke overraskende et stort flertal i Folketinget for bevarelsen af status quo, uberørt af strømningerne i deres ungdomsorganisationer (1969 253), og Johs. Aagaard overspillede sine kort, fandt folk der ellers forstod ham. Nu kom drøftelserne jo ikke blot af, at de unges krav med tiden kunne slå igennem i Folketinget, men også af at de var et udtryk for ungdommens holdning til folkekirken på linie med andet. »Endnu hedder det: »Ja, vi går jo ikke i kirke – men vi er da ikke hedninger!« Men i næste omgang vil det hedde: ». . . for vi tror ikke på noget af det«, skrev dr. theol. Kaj Thaning, som fandt så meget bedre anledning til at påvise folkekirkens store værdier, mens en frikirkelig ordning førte til milieukirke (1969 255)[2].

Også sognepræst Dalum Christensen sagde: »Lad os prøve med folkekirken endnu en gang«. Selv stillede han så krav om kirkeligt selvstyre. Men Indre Mission måtte se tidens alvor og drøfte fremtiden. En fælles frikirke på landsbasis ville være det bedste værn for friheden, »hvis eller når båndet til staten opløses«. Her kan samtlige kristne ikke være med, nok de grundtvigske hvis de kan holde sig fri af Tidehverv, som måtte udelukkes (Det nye år 42). Domprovst Jørgen Bøgh drog den konsekvens af udviklingen, som han så den (1969 259), at folkekirken ville være afløst inden år 2000. Den var en institutionel sikkerhed for religionen, uden ånd og liv (KD 11/8).

Hertil kom så nye diskussionsemner, og de mindste var i sig selv ofte mange og stærke ord værd, men var det også på grund af de syner der kunne ligge bag:

[2] Hskbl 71, DKt 392, Dansk Kirkeliv 37, Sjt 13/12. – Mens Riemann fandt trøst i, at et forslag om adskillelse mellem stat og kirke ville falde ved en folkeafstemning (DKt 277), så havde Otto Paludan indtil fornylig troet på folkekirkens fremtid, men kunne nu vel tænke sig den afviklet inden århundredets udgang, men så længe den var der, skulle den dog svare til sit navn, Vartovbogen 107.

Planer i Folketinget om at fratage præsterne stemmeret i menighedsrådene (jfr. her p. 150) affødte tale om spark til præsterne og om præstejagt (KD 30/12, 19/12). Også gode teologiske grunde talte imod (KD 10/12), ligesom kirken var noget særligt, hvor det ydre måtte bestemmes af det indre (KD 30/12 jfr. 5/1 70). Modsat kunne følgerne skildres sådan, at kirken blev kastet i armene på aktivisterne, når præsterne ikke længere var med til at lægge rammerne for dens virke (Fyens Stiftstid. 13/8).

I bestræbelserne for at skabe jævner gudstjenester kom præstekjolen i søgelyset (KD 10/4, 29/4). Snart var dens afskaffelse gjort til en samvittighedssag og til en murbrækker i kampen mod ledelsens kæft-trit-og-retning-indstilling; fornyelse måtte der til, i eller udenfor kirken (Bent Sørensen PrfBl 449, Berl. Tid. 10/8; jfr. siden note 16). Heroverfor hed det sig, at det drejede sig om et spørgsmål af folkelig betydning. Det danske Folk ved, hvordan en præst er klædt og befinder sig godt ved det; folk vil ikke have nedbrudt den stil, de venter (Riemann PrfBl 404, KD 5/11). Og sagen ikke nået til kirkeministeriet, var den pure afvist, først af ministeren, dernæst af departementschefen [3]. Dels måtte der være orden, dels interesserede det inferiøre garderobespørgsmål kun et meget lille antal præster (Politiken og BT 8/9, KD 15/10 f). Uanset at den præst, som satte sagen på spidsen, ikke havde sit menighedsråd med sig (ellers var det nævnt), så var sagen af ham som af andre lagt op til at være et nyt utåleligt eksempel på systemets tvang, allerede før ministerens afvisning (AASt 10/8). Siden hed det sig, at ministeren var gjort til ærkebiskop, af bisperne (KD 26/9, 31/10, jfr. 12/9).

Endelig kom der røre på grund af hele den folkekirkelige situation, klart demonstreret af pastor Attila Szilas. Han stillede sine sognebørn en udmeldelsesblanket med kirkebladet, for at få dem ud af busken og gøre kristendom til noget, man taler om. Senere forlod han den forsamlede menighed i kirken for at holde gudstjeneste for »de 99%« udenfor på kirkepladsen (KD 28/3, 14/4, 23/6, 30/6, 21/7). – Ønsket om klaring eller som det hed, for at

[3] Den megen kritik af kirkeministeriet fandt biskop Erik Jensen ugrundet, og han tog Kristeligt Dagblad i skole. Som regel forsøgte det at mistænkeliggøre ministeriet og skabte en giftig og hadefuld atmosfære, som besværliggjorde alle daglige, nødvendige forhandlinger (KD 2/9 ff., om berettigelsen se biskop Schiøler, KD 30/11; tidl. kritik KD 4/3 ff.). Departementschefen – der iøvrigt deltog i »Brokonventet« for at besvare spørgsmål – fik sine forsvarere: Hetzen mod ham skyldtes, at han »kræver loven overholdt«. Man sværtede en embedsmand, der »ikke er kirkepolitisk aktør, men forvaltende jurist« og derfor ikke kunne svare. Det skete fordi de kirkelige tøffelhelte i deres underlødighed ikke turde tage opgør med »os andre«, skrev Søren Krarup (Tidehverv 112, jfr. Birkedal Nielsen KD 10/9 og DKT 1970, 30). Erik Jensen mente, at oprindelsen til KDs holdning var en tragisk spænding mellem Bodil Koch og departementschefen om strukturkommissionens nedsættelse (KD 3/9), og andres trang til at placere ansvaret fik Bodil Koch til under radiohøringen 19/11 at karakterisere dennes holdning i kommissionen: »Han kom ind som embedsmand og blev person«.

give medlemsskabet i folkekirken større kirkelig relevans, fik formanden for Landsforeningen af Menighedsrådsmedlemmer, Knud Frederiksen til at fremsætte den spørgende mening, om dåben alene burde give medlemsskab, hvis den ikke blev fulgt op af en indmeldelse, når myndighedsalderen indtrådte[4].

Hermed er ikke givet et fyldestående indtryk af folkekirkens røst, som den lød anno 1969, ej heller af den kirkelige debat. Der var som nævnt modererende røster, men det var sjældent dem offentligheden mødte, hverken i dagspressen eller radioens og TV's nyhedsformidling, sålidt som i de kirkelige rubrikker sammesteds, tværtimod.

Strukturkommissionen nåede først i januar frem til sin hovedopgave. Der forelå et oplæg fra underudvalg I og offentligheden blev orienteret – med understregning af, at det var et oplæg og af at underudvalget ikke var enigt.

Kirkens og samfundets udvikling har altid betinget hinanden, fastslog formanden, sognepræst N. H. Gadegaard. Nu sker der sådanne ændringer, at folkekirken må tilpasse sig dem, om den vil overleve. Han mente at der forelå et forslag, der både tog hensyn til udviklingen og samtidig til sogneinddelingen, hvor den betød noget:

Den slog ikke længere til, det viste den skæve fordeling af præsterne, konfirmandproblemer i udviklingsområderne og ved centralskolerne på landet, mens sygehuse og andre institutioner blev centraliseret og det i de store bysogne. Der var vanskeligheder ved at udskille nye sogne, og befolkningsgrupper dannedes uden hensyn til gamle grænser (f. eks. studenterne og i feriebyer). Hertil kom nu, at økonomi og administration reelt måtte ordnes indenfor de nye kommuner.

Flertallet foreslog derfor at lade den kirkelige inddeling følge den kommunale, der allerede var afgørende for menneskers samhørighed og ville

[4] KD 8/5 ff. med stærke indsigelser mod sådan at ophæve folkekirken, samt krav om formandens afgang, jfr. MrBl 164, 166. Ideens ophavsmand var provst Johs. Asmund (KD 30/5). Jfr. Observa-undersøgelsen: 47% af unge på 21–24 år er imod, at børn automatisk optages i kirken, i det hele 25%, Aktuelt 6/7.

Når det på grundvignsk vis skulle udmøntes, at folkekirken virkelig var en borgerlig indretning, dukkede problemet op: Det er strengt taget en tilfældighed, at man bliver medlem ved dåb, man kan ligeså godt blive det ved den første indbetaling af kirkeskat; når det sker ved dåben, er det en god og klar symbolik på, at Kristus på samme måde modtager os i sin menighed, ikke mere, identitet er der ikke (Jørgen Kristensen PrBl 734). Det er Gud og Guds kirke, som døber, ikke folkekirken, det fandt andre var forudsætningen for vor dåbspraksis (Jørgen Jensen DKt 468, Svend Erik Rasmussen DKt 443; jfr. DKt 205, 225, 227).

blive det endnu mere. Der skulle da oprettes et, direkte valgt, menighedsråd i hver kommune, som om muligt skulle udgøre et provsti, ellers blev de indirekte valgte provstiuvalg eller kommunalbestyrelserne bestemmende. Man tilsigtede en »kraftig udvidelse« af rådernes beføjelser, og indenfor visse normer skulle de afgøre, hvor mange præster der var brug for, og hvor, mens lønnen da skulle udredes lokalt. Menighedsrådet fik i menighedsnavn udøvende organer i hvert sogn, disse kunne tale med om lokale forhold og valg af præst. Men præsternes ansættelsesområde blev den nye helhed, det gav mulighed for fleksibilitet, når befolkningstilvæksten eller andet gjorde det nødvendigt, dog skulle præsterne kaldes til tjeneste på bestemte steder. Sådan blev et samarbejde om »fælles tjenstlige opgaver« muligt, den nærmere fordeling skulle ordnes af et præstekollegium med provsten som leder. I København måtte der en særordning til, den arbejdede man endnu med.

Også på stiftsplan skulle folkekirkens repræsentanter have mere ansvar, gennem 4 valgte medlemmer i stiftsøvrighederne (KD 6/1, PrfBl 81, Berl. Tid. 13/12, jfr. Per Salomonsen Berl. Tid. 27/4, Fyens Stiftstid. 13/8).

Uanset at kommissionen gentagne gange var meldt død gav dette forslag anledning til meningsudvekslinger året igennem. Resultatet bedømte biskop Holm sådan: Jeg har endnu ikke truffet nogen, der har sympati for det (MrBl 283). Det svarede egentlig til Gadegaards egen opfattelse, at afvisningen var bastant. Grunden var så, at det udelukkende havde været præster, der havde taget ordet, og udtalelserne var kommet fra de 20% i landsognene, fandt han. Men en kirke, der vil opretholde sin egen uafhængige struktur, afsiger sin egen dødsdom (KD 31/12). Dette rabiante forslag vil være dødbringende, mente biskop Henning Høirup, for folkekirken er betinget af sogne med ukrænkelig selvbestemmelsesret. Her trængtes til administrative ændringer, ligesom der må komme sogne-sammenlægninger og justeringer af provsti- og stiftsgrænser (AASt 8/2, Århus Stiftsbog 9 ff.: landsognene burde op på 1300–2000 indb., mens der for nye bysogne måtte sigtes mod 5–6000 indb. og 2 præster). Afvisninger kom der iøvrigt fra Landsforeningen af Menighedsrådsmedlemmer (MrBl 226, jfr. 162 f.), fra Orla Møller (Ny Tid 12/1) og fra kirkeministeren – det var hans personlige mening (Information 6/3), politisk ville han stå uhildet, når forslaget kom (SjT 6/9). Men menighedsrådene lovede han, at han som minister ikke ville gå med til at fratage dem deres myndighed (MrBl 57).

Nogle fandt at der var noget at overveje (Erik Jensen Ny Tid 12/1, Rald PrfBl 127, KiVe 193), andre kunne anbefale, stærkest Paul Honoré (SjT 19/2, endv. Kleis Berl. Tid. 2/2, KD 7/2, Edm. Frederiksen Berl. Tid. 12/1).

De fleste i Venstres folketingsgruppe var imod, vidste Kr. Damsgaard.

Der var heller ikke brug for store reformer, folkekirken var rummelig nok for enhver. Udviklingen var kommet frem med små skridt, og derved havde partierne holdt sammen om den kirkelige lovgivning (radiohøringen 19/11, jfr. KD 19/3, Sjt 6/12). Afvisningerne iøvrigt kunne begrundes med, at »kommissionens forslag« ville nedbryde den sidste sognebevidsthed, (hvad der nok var tilsigtet, KD 17/1) og undergrave rester af solidaritet mellem sogn og præst, ja gik måske imod en ny udvikling, for de store enheder syntes at fremkalde ny trang til at mødes lokalt (Thaning Sjt 29/7, 6/8). Et præstekollegium var kun muligt i autoritært ledede kirker, ikke i Danmark, hvor samarbejdende pastorater kunne komme på tale for at udjævne arbejdsbyrderne (Høirup AAST 21/2, jfr. Dons Christensen Ribe stift marts). Det var til at le over, at præster skulle arbejde sammen (Birkedal Nielsen KD 9/1, DKt 233, jfr. Vartovbogen 100), og »sergent-provster« (Fyns Tid. e. KD 23/1), der gjorde præsterne til »stik-i-rend-drenge« ville man ikke vide af (KD 22/1). Forslaget var urealistisk og umotiveret, fandt Sv. Ebbe Jacobsen, de økonomiske problemer kan klares ved budgetsamråd, arbejdsfordeling »på mange andre – mindre indgribende måder«. Selv den mest uønskede sammenlægning ville være bedre (Dansk Kirkeliv 125 ff.).

Videre frygtede man en øget politisering; hidtil var det gået godt, men dette kunne føre til at rådene blev kommunale underudvalg (ibid.), og nok udviskes de kirkelige retninger, men politiske råd vil ikke tage hensyn til, at sogne stadig har smag for, hvad slags præst de vil have (Thaning Sjt 29/7).

Man vil ikke se kendsgerningerne i øjnene, replicerede Gadegaard. De større sammenhænge er skabt, kommunalreformen følger kun en udvikling op, der er sket. »Storkommunerne bliver byggestenene i 1970'ernes samfund og længere frem«, og de er dannet på grundlag af indgående undersøgelser af de eksisterende fællesskaber. Nu lægger man ret tilfældigt sogne sammen, og ovenfra, i stedet for at inddrage lokale instanser. Og man siger selv, at de menighedsråd, som man vil værne, ikke har virkelig myndighed. Vi kan godt overlade præstevalget til menighedsnævne, det vil ikke umuliggøre et samarbejde mellem præsterne. Hvis der kommer en politisering, og det er ikke sikkert, så giver de hidtidige erfaringer ikke grund til frygt. Man kan afvise dette oplæg og lade tingene forblive uændrede. De kan blot ikke fungere ret længe, så hvad man end gør, så bliver der uro (KD 31/12).

Debatten viste dissenser i kommissionen (menighedsnævn som påtænkt vil være meningsløse, Sjt 2/8), og sognepræst Henrik Christiansen oplyste, at der vil komme flere forslag fra kommissionen, også et som vil fastholde sognet som den grundlæggende enhed og tillige tage hensyn til den nødvendige samordning (KD 11/10).

Samtidig måtte kommissionen påny se sit arbejde blive forsinket, ministeriet kunne ikke yde den sekretærbistand (Fyens Stiftstid. 13/8, KD 31/12). Det skyldes travlhed og sygdom, sagde kirkeministeren, og tilføjede at aftalte tidsfrister var bortfaldet. Kresten

Damsgaard ønskede en tilføjelse om Venstres holdning: Der er ikke truffet nogen beslutning vedrørende kommissionen. Vi lægger vægt på »hvad denne meget saglige og folkelige kommission kommer med« [5].

Mens indtagne standpunkter hævdedes, og der i studenternes råd stod kamp mod eller for *studenterpræster*, så besluttede kirkeministeren sig for en praktisk løsning, opmuntret til det af Bodil Koch. Han tænkte sig at give polyteknikerne en præst, ved at oprette et ekstra embede ved en nærliggende kirke. Da planerne blev konkrete, rejste Orla Møller sagen i Folketinget. En fuldstændig omstrukturering af folkekirken – noget som han ikke havde gjort sig sin stilling op overfor – burde ikke foregribes ved tilfældige løsninger, før strukturkommissionen var færdig. Fog Pedersen mente dog, at der »i meget begrænset omfang og indenfor det rimelige« kunne gøres undtagelser, og ironiserede over uenigheden i Socialdemokratiet.

Uden held prøvede Axel Riishøj – specialisten i grundtvigske særstandpunkter (Birkedal Nielsen KD 23/9) – med en bog at åbne for samtale om emnet. Men studenterne handlede. Med 14 stemmer mod 13 vedtog Århus Studenterråd at trække 1967-ansøgningen tilbage (KD 19/3, 21/3), og Danske Studerendes Fællesråd frafaldt sit forslag til en ordning, meddelte stud. theol. Klaus Wulff, aktiv i radikal kirkepolitik (KD 20/9). Polyteknikerne derimod fastholdt deres ønske (KD 10/6, 23/9).

Da den lovede drøftelse i Folketinget (1969 265) udeblev, tog Bodil Koch sagen op. Studenternes forventning til folkekirken burde imødekommes. Drøftelsen vil komme, når strukturkommissionen bliver færdig, svarede Fog Pedersen. Han ville prøve den eneste farbare vej og oprette et nyt embede ved Lundtofte kirke. Der kom en fornuftig løsning, måske et andet sted, for folketallet dér kunne ikke begrunde det, slet ikke i tider med præstemangel, og da der i menighedsrådet kun var en knebent flertal for (9 mod 7), så var det ikke fristende at pådutte et sogn en præst (Ft 4/6 7554).

Stillingen ændrede sig i rådet (for 10, mod 5) og sagen så ud til at gå i orden, da Orla Møller tog den op. Tilfældige løsninger burde afvente en principiel afklaring, ellers kunne der komme krav andre steder fra. Ministeren mente, at det gik an i Lundtofte, med de 5.000 studenter og under hensyn til menighedsrådets stilling, uden den for folkekirken helt fundamentale sogneordning blev rokket og uden det fik konsekvenser for det meget kontroversielle spørgsmål om miljøepæster. Han ventede ikke (modsat før, 1969 265), at der kom mange andre ønsker (Ft 15/10, 410, jfr. Orla Møller til KD).

[5] Radiohøringen 19/11. – Det var stadig nødvendigt at vende tilbage til begivenhederne den 21. marts 1968 (1969 258). Ministeren oplyste, at det der var sket var, at han havde »truffet aftale med formanden om en forenkling af arbejdet«, jfr. Per Salomonsen om ministerens undskyldning ved et møde med kommissionens ledelse, fordi han da havde forløbet sig offentligt (KD 18/8).

I Århus bestemte De studerendes Kirketjeneste sig nu for at handle på nødrettens grund. De ville søge at rejse pengene til det og lave en folkekirkelig ordning udfra menighedsrådslovens § 43 (om andenpræster for sognet, lønnet privat). Studenterne burde have deres præst, ikke fordi de var særlige folk, men fordi de stod i en særlig situation [6].

Københavns Kirkefond hjalp planerne i vej ved et tilsagn om økonomisk støtte. Det drejede sig ikke om hjælp i en tilfældig situation, men om lyst til at gå nye veje, oplyste generalsekretær Gunnar Hermansen. »Vi finder det rigtigt at kirken går ind på arbejdspladsen og ind i studentermiljøet for i disse sammenhænge at være kirke – møde mennesket i dets hverdag med menneskelighed og solidaritet og evangeliets tilbud til alle. Altså en ny arbejdsform« hos os, kendt længe i andre lande (*Kirkefondets årbog* 44). Gunnar Hermansen beroligede siden: Det sker jo indenfor folkekirkens rammeordning (ibid. 67). Fondet stod også bag et andet nyt initiativ med perspektiv, ansættelsen af en menighedssekretær i et københavnsk sogn, til rådighed for en af menighedsbestyrelsen nedsat aktionskomité (Nyt fra Kirkefondet nr. 3).

På repræsentantskabsmødet fortalte Hermansen også, at fondet var »aktivt med« i kirkedagsplanerne (1969 257). Det gav anledning til betænkeligheder, for kirkefondet måtte ikke binde sig til et arbejde for adskillelse mellem stat og kirke. Hvad resolutioner angik, kunne deltagerne kun hefte for sig selv, og fondets opgave dér var at modvirke ensidighed. Vi »står klart nok på folkekirkens grund«, konkluderede formanden, direktør Hans Højsgaard [7].

Ialt 33 organisationer og kirkesamfund »stod bag« planen om »kirkedage 1971« hed det sig. Den første opgave var at lægge op til studier for »på bredest mulig basis at samle kristne i Danmark til åben meningsudveksling« om kirkens opgaver i den moderne verden, og sådan at det kunne blive til hjælp for »den enkelte til

[6] Om kirketjenestens initiativ se Nyt fra Kirkefondet nr. 3 og KD 13/12 og 3/1 70. Man tænker sig 2 præster ansat, en stabil-præst og en mobil, der kan være med i arbejdet for u-landsstuderne m.v. – Betænkeligheder ved »straffepresterordningen« hos tilhængere af studenterpræster, se Axel Riishøj KD 1/9, jfr. KP 23/9.

[7] Mildnet i årbogen 66 f., jfr. KD 21/10, om DMS's deltagelse, se DMBI nr. 5. – Landsforeningen af Menighedsrådsmedlemmer måtte stadig høre for, at den havde stået som medindbyder til »Mini-Uppsala« (1969 257), sagen afsluttedes først på årsmødet (MrBl 152, 164, 166). Men foreningen følte sig uberettiget taget til indtægt for resolutionerne derfra (KD 2/10), dem heftede den ikke for, og det burde være fremhævet ved offentliggørelsen (KD 9/10).

at leve kristenlivet i hverdagen og se sit medansvar for kirkens engagement i samfundet, nationalt, internationalt og økumenisk« (Kirken på Vej nr. 1 og 5, KD 4/7, 9/10). Den målsætning drog kirkedagskomitéens formand, adjunkt Asger Sørensen, de konsekvenser af som havde forurologiet i Kirkefondet. Også kredsen omkring Det økumeniske Center i Århus med Johs. Aagaard som ordfører følte forholdene i folkekirken såre trykkende. Der kunne ikke ventes noget af strukturkommissionen, dels på grund af modstanden fra systemet, dels fordi den ikke tænkte virkelig radikalt, blot ville moderere. Men der måtte ske afgørende ændringer, for »systemet er lagt an på at hindre kirken i at gennemføre sin mission«. Og det hastede, for mennesker gik fra den kirke; det var dog »at foretrække fremfor den nuværende passivitet, der er udtryk for daglig svigten«.

Asger Sørensen krævede en ny kirke, »mere troværdig end den nuværende« og med »nye ledere, der vover eksperimentet«, en tjenende og handlende kirke. I sin nuværende form var folkekirken færdig, uanset nogen stabilitet i landsognene, »disse anakronistiske levn«, for fremtiden lå i »byen – det moderne teknopolis, de mange tilbuds by« (PrfBl 632, fra Episkopet nr. 2, jfr KiVe 375). Johs. Aagaard kunne skildre »Den tredje økumeniske bevægelse«, der skabte brud ude som herhjemme, en »lægfolkets og ungdommens bevægelse, opererende i nogen afstand fra alle kirkelige strukturer og alle gejstlige forbehold«. Mange havde indset at staten nok »sikrede præsterne god status og frie arbejdsforhold«, men det forhold medførte også umyndige og passive menigheder uden ansvarsfølelse. Stadig videre kredse så, at en »løsning« måtte til, fuldstændig adskillelse var en umulighed. Statens kontrol og formynderi måtte bort, hvis folkekirken skulle bevares. Nu drejede det sig om samarbejde mellem organisationerne om en fælles analyse af problemerne, her ventede Aagaard at lokale menigheder ville komme med, og flere opgaver meldte sig, som fælles lederuddannelse, dokumentations- og informationscenter m.v. (KiVe 181).

Forholdet mellem stat og kirke er »det mest akutte problem« for de nordiske kirker udtalte Aagaard på en stort anlagt konference på Århus Universitet, som han havde taget initiativ til for at få emnet belyst. Til sidst skulle politikere konfronteres med den ny argumentation, der måtte komme udaf forståelse af kirkens funktion. Emnet var så meget mere aktuelt, skrev Aagaard, som flere af kirkens ledere har udtalt, at dens dage er talte (Om konferencens tilblivelse Kirken på vej nr. 3, Aagaards introduktion i flere dagblade, Sjt 7/8). Danske foredragsholdere markerede forskellige standpunkter, der kom bl.a. advarsler fra Thaning mod frikirke, ønsker om justeringer, men ikke mere, fra dommer Ehrenreich og fra Per Salomonsen en skildring af vanskeligheder ved at få fornyelser herhjemme, hvorved modstanderne fremmer den »skilsmisse mellem stat og kirke, som hverken de eller jeg ønsker«; mindre variation var der over rapporterne fra arbejdsgrupperne,

og der blev ingen samtale med politikerne, alene på grund af at de ikke forstod teolog-sproget (Referater KD 10/8 ff., kritikken fra politikerne se dagspressen fra 16/8; vurderinger KP 19/8, AAST 27/8, Kirken på vej nr. 4 og 5, samt Henrik Christiansen DMbl nr. 11).

Aagaard kunne skrive noget forskelligt om, hvordan han mente at tingene burde ordnes, men betonedede stedse stærkere nødvendigheden af nybrud: Lederne pådrager sig et stort ansvar for folkekirkens undergang, hvis de fortsætter systemet. Det maler folk ud af kirken. Endnu vil konstruktive kræfter være med til en bevidst og planlagt ændring, men snart er de udtømte, og der vil komme en reform, men udenfor kirken (Dansk Kirkeliv 26 ff.). På den måde opnår Aagaard kun at støde folk fra sig, der ellers står ham nærmere end dem, han vender sig imod, skrev provst Dickmeiss (KD 4/12).

Begge årets *bispevalg* fik undertoner, bestemt af tidens brydninger og blev mindre præget af gamle kirkelige afgrænsninger. Det gælder såvel kandidaterne som deres stillere.

På Lolland-Falster var både sognepræst Thorkild Græsholt (42 år) og domprovst Im. Felter (60 år) svorne tilhængere af folkekirken, og ingen af dem følte sig bundet til nogen bestemt retning. Græsholts basis var nok Indre Mission, Felters de grundtvigske, men skarpe skel var der ikke. Den første var medlem af strukturkommissionen, som den sidste var skeptisk overfor. Det helt nye var en »ungdomskandidat«, den 31-årige sognepræst Svend Aage Nielsen. Og det blev af stillerne som af denne understreget kraftigere end vanligt ved bispevalg[8]. Kirkeministeren fik forud regeringens tilslutning til at udnævne den, der fik flest stemmer, bispevielsen skulle nemlig foregå lige efter valget. Det blev Græsholt, der fik 376 stemmer mod Felters 282 og Svend Aage Niensens 67 (KD 22/5).

Også i Roskilde stift blev valget 3-kantet. Nogle grundtvigske havde provst Hans Kvist som emne, straks da biskop Schiølers afsked forelå. Og han blev grundtvigsk kandidat (stærkt ført frem af Sjællands Tidende, 21/8 ff., jfr. KD 23/8), endnu mens man

[8] Socialdemokraterne mødte ikke med nogen kandidat, Orla Møller var på tale, hvad der andre steder blev opfattet som politisk indblanding, og her bestemte man sig ret hurtigt, og Græsholt fik socialdemokraternes anbefaling. Om opstillinger og valgkamp se KD og stiftets dagblade fra 12/3, her Sv. Aa. Niensens motivering for sin opstilling. Meget apropos udkom nu hans prædikensamling, udsendelsen var dog aftalt før opstillingen kom på tale (Jy-Po 28/8, annoncering KD 7/5). Kandidaterne om deres synspunkter, se KD 9/5.

andre steder orienterede sig om muligheder. Det lod sig ikke begrunde i kirkelige tilhørsforhold, at først sognepræst Paul Honoré og så domprovst Jørgen Bøgh også opstilledes. Teologiske forskelle var der vel ikke, alle var de for folkekirken, omend der var forskelle i vurderingen af situationen og hvad den bød, spændende fra behersket optimisme hos Kvist til Bøghs understregning af, at folkekirkens lukkethed overfor tidens udfordringer måtte brydes, og med Honoré som en mellemproportional. De forskelle blev ikke glemte, men kun undtagelsesvist blev de trukket stærkt op i den offentlige forhandling (KD 25/9, Sjt 18/10).

Provst Kvist blev biskop, han fik 903 stemmer, Honoré 722 og Bøgh 675. Udfaldet var ikke et vidnesbyrd om de kirkelige retnings styrke (ledere KD 21/11, Sjt 22/11), men valget havde givet de 2, der bad om en rolig udvikling flest stemmer. Det viste altså, fandt en præst, at folkekirken ikke er et nervøst samfund, der længes efter store og pludselige forandringer. Derfor var Bøgh med sit usikre forhold til »den invaliderede folkekirke« ikke blevet valgt [9].

De stadigt flere udenfor partierne følte vanskelighederne ved at få indflydelse på opstillingerne, ja blot ved at blive orienteret, når de var ordnet. Det sidste lod sig ordne (KD 26/2, 5/3, 29/8, 1/9, Sjt 6/9), men det var nok ikke ene egen irritation over præsters og akademikers travlhed ved bispevalgene, som folketingsmand Ole Samuelsen gav udtryk for (Spørgsmål, Ft 8504). Valgene forudsætter partier, skrev Kristeligt Dagblad. Men når de ikke findes og kandidater ikke kan rubriceres, så er etiketter indholdsløse. Valget kommer til at dreje sig om personer, som det

[9] Bruun Jørgensen, Roskilde Stiftsbl. 1970 6. Om valget se stiftets dagblade og KD fra 22/8. Kvist ville fortsætte stiftets traditioner og føre dem ind i en ny situation, hed det i anbefalingen for ham. Han ønskede gode og rummelige kår for menighedslivet og var imod, at menighedsrådene blev gjort umyndige af fremtidig strukturlovgivning. Såvidt muligt skulle de ændringer, som livet krævede, gennemføres indenfor den bestående lovgivning, og ellers tages op efterhånden som de trængte sig på, så det blev livet, der formede reglerne, ikke omvendt (Sjt 9/9). Honorés stillere fandt ham bedst egnet til at løse de store strukturelle problemer, der meldte sig i stiftet. Han vidste, at »alt skal gro fra bunden« og havde respekt for menighedsrådenes selvstændighed. Kirkeforfatning var han imod, ud fra tillid til kirkens frie demokratiske forhold (Sjt 11/9; Honoré afviste nu oplægget fra strukturkommissionen, Sjt 21/10). Bøgh blev opstillet på grund af sin meget store indsigt og personlige indlevelse i kristelige, folkelige og pædagogiske spørgsmål, og fordi han havde vist meget dybtgående forståelse for nutidens særlige problemer (Sjt 16/9). Udførligere motiveringer i Roskilde Stiftsbl. 150 ff., kandidaterne om deres synspunkter KD 18/10.

gælder om at kende. Den vej går det – med den trøst, at der hidtil er kommet noget ganske godt ud af valgene (KD 19/9, jfr. Berl. Tid. 14/9, KP 8/4, 2/9).

Ved årets *menighedsrådsvalg* satte Landsforeningen ind for at bryde isolationen omkring rådene og ved større åbenhed at kalde på øget interesse. Opfordringer til at holde valg på samme dag blev fulgt i udstrakt grad, og udpegningen af de nye råd skete nok under større åbenhed end tidligere. Foreningen ville ikke tage stilling for kampvalg, men ønskede mere dækkende ord som afstemningsvalg og aftalevalg taget i brug. En opgørelse vil så nok vise, at der ikke blev ret mange flere afstemninger denne gang, og at stemmeprocenten i hvert fald ikke blev højere. Udfaldet vurderede radioen sådan, at de politiske lister havde haft svært ved at hævde sig [10].

Det radikale Venstre, der også kirkepolitisk set havde stukket sin linie ud, opfordrede sine lokalforeninger til at modvirke fredsvalg og opstille lister, der gik ind for den folkekirkelige frihedslinie (KD 20/6, 2/10, 7/10). Det skridt kunne vurderes positivt, en politisering ville give rådene et bredere grundlag, men flere advarede, det drejede sig om at afpolitisere rådernes arbejde (KD 8/10 f., 28/10, SjtT 4/11). Men kirkens situation kunne blive vurderet, som var antallet af afstemninger og stemmeprocenter en målestok (MrBl 223, 227, 274, jfr. KD 15/8, 25/11). Det kirkelige demokrati har et lige så sikkert fundament som det politiske, mente Ole Samuelsen, der er jo ligeså mange aktive ved kandidatopstillingerne (KiVe 373).

Menighedsrådsforeningen har en uforfærdet formand, med replikker til tidens debatstærke teologer, til et passivt lægfolk, hvis interesser ordnes bag lukkede døre og nedrullede gardiner af umyndiggjorte råd (MrBl 147, SjtT 9/10), og et lovforslag om lidt mere frihed ved *rådighedsbeløbet* var »makværk« og helt utilstrækkeligt (SjtT 14/2, KD 16/1, 21/3). Og så standsede Folketinget

[10] Landsforeningens initiativer, se SjtT 14/1, 9/10, KD 4/6, 2/9, Berl. Tid. 15/6; i dagspressen talrige ledere for afstemningsvalg, Erik Jensen og Johs. W. Jacobsen se *Fyens Stiftstid.* 11/11, KD 22/11. Om valgresultatet, se KD 24/11 ff. – 2 steder var der særlig grund til opmærksomhed, i Albertslund og Greve-Kildebrønde (1969 252). Resultaterne lader sig kun tyde sådan, at en liste det første sted med parolen »nej til Luksuskirker« så lidt som samlingslisten formåede at samle stor tilslutning. Den fik beskeden repræsentation. Om valgkampen med fornærmelser se *Information* 24/11. – I Hobro opfordrede Konservative Gymnasiaster til boykot af valgene i den kirke, som staten favoriserede (KD 13/11).

endda forslaget, skønt ministeren nok mente det gik an, når det var fastsat, at det frivillige kirkelige arbejde ikke kunne få støtte.

Måske var spørgsmålet ikke afklaret nok til, at der kunne lovgives derom, sagde Fog Pedersen, men en principiel enighed var ikke at vente indenfor en overskuelig fremtid, og visse »mindre udvidelser«, »som der ikke er større uenighed om« kunne da ske. På den baggrund søgte han bemyndigelse til, at ministeriet kunne fastlægge anvendelsesmuligheder og beløbsramme, det gav også større smidighed. Forslaget udvidede anvendelsesmulighederne til at omfatte formål til fremme af det kirkelige liv i »sognet, pastoratet eller kommunen« samt stiftsformål, konkret tænkte der på præsternes arbejde blandt gamle og unge. Der kunne slet ikke være tale om at give fuld frihed, det ville give menighedsrådene en komplet særstilling blandt folkevalgte forsamlinger. – Men dette sidste er alternativet til det bestående, sagde Orla Møller. Og da der ikke var tale om nogen friere dispositionsret, så fandt Socialdemokratiet forslaget overflødigt. Morten Lange, SF, kunne kun finde den mening i forslaget, at ministeren trængte efter at blive et nemt presionsoffer for menighedsrådene. De radikale var betænkelige. »Tidehvervs- og missionsfolk og den almindelige kirkelige skatteyder« må kunne godtage de formål, der kan være tale om. Der måtte derfor foretages en ganske klar afgrænsning og mulighederne blev »kirkeblade, transport til gudstjenester, kirkekoncerter og enkelte andre formål«. Vestergaard-Poulsen havde selv sympati for, at man gik videre, de konservative stillede sig velvilligt. Sådan også Venstre, dog frygtede Evan Jensen, at der kom endnu dybere modsætninger frem, hvis der ikke blev givet klare regler. Da »folkekirken er den borgerlige ramme omkring landets enkelte sognemenigheder« måtte dens opgaver være acceptable for »såvel venstre som højre fløj, ellers kommer folkekirkeprincippet i fare« (Folketingsårbog 68/69 565).

Kirkeministeren kom dog igen med et ændret forslag, beløbsrammen blev fastlagt, dog sådan at der kunne reguleres under hensyn til prisudviklingen. Formålene var afgrænset af sogn, pastorat og kommune, samt stiftet, de nærmere regler måtte så som hidtil fastsættes af kirkeministeren, der gentog at bestemte kirkelige grupper og det frivillige arbejde ikke kunne komme i betragtning. Og denne gang mødte forslaget en forunderlig velvilje.

Orla Møller havde ikke indvendinger. Samuelson citerede denne gang indirekte Helge Skov: Skellet mellem officielt og frivilligt kirkeligt arbejde måtte ikke brydes ned, så »ophørte folkekirken med at eksistere og blev en missionerende frikirke«. Opgaven var derfor at angive dette endnu præcisere, om muligt, hvad Morten Lange tilsluttede sig. Vestergaard-Poulsen talte helt personligt og for at gå videre og bl.a. give fuld frihed, hvor et menighedsråd var enigt. Situationen var for utilfredsstillende for menighedsrådene. I sin anbefaling nævnte Evan Jensen, at forslaget her fulgte strukturkommissionen og dens tankegange (Ft 652, 1. beh. 14/11 1239).

Landsforeningen gentog kravene om større frihed. Med de kommende valg som baggrund appellerede Knud Frederiksen til Folketinget om ikke at stille menighedsrådene som under et kolonistyre (KD 24/10, SjtT 7/11). I det nedsatte folketingsudvalg kom præsternes placering i rådene nu på tale. En ændring var krævet i det nye radikale program. Og den gejstlige dominans ved bispevalget i Roskilde havde allerede fået Ole Samuelson til at røre ved spørgsmålet: Var tiden ikke inde til at nedbryde »den sidste rest af skellet mellem clerus og populus« for at aktivisere kirkefolket. »Lad dog demokratiet sejre også her« (Hskbl 643, Knud Frederiksen spørgende SjtT 7/11). Ministeren havde udtalt sin forståelse (Ft 8505) og i folketingsudvalget var der enighed derom, hed det sig (KD 16/12).

De foreliggende problemer, intensiteten i den kirkelige debat, vel også jævnlig påtale af *de politiske partiers* mangel på holdning måtte få større konsekvenser. Kirkeministeren kunne jo nok ironisere over, at Socialdemokratiet rummede forskellige opfattelser af det betimelige i at ansætte en ekstra præst i Lundtofte, men måtte høre, at sådan var det også i hans eget parti og i de fleste andre. De skød problemerne fra sig ved et krav om enighed. Kirkelige problemer var udrøftede, så ordførerne talte halvt privat og improviserede halvt ud fra fornemmelser om stillingen i deres parti. Følgen var at ministeren styrede næsten suverænt og let blev den eneste initiativtager på området, og uden at have nogen rettesnor fra sit eget parti. Professor Torben Christensen gik videre og revsede partier og Folketing, fordi der blev lovgivet tilfældigt og sporadisk uden en samlet stillingtagen til problemerne. Under passivitet og ligegyldighed var kirken accepteret, forudsat at den ikke blev et politisk problem. Som store dele af befolkningen ville også tinget tolerere en service-kirke, men ikke sætte den i stand til at »løse sin opgave: at gøre evangeliet til en udfordring for mennesker, der kommer den ved«. Overfor dette afgørende spørgsmål blev andre om former, som statskirke eller frikirke, noget underordnet (KC 69. Jfr. overvejelser om de politiske vilkår KD 3/2 (leder), 25/4, AAST 28/1 68, Dansk Kirkeliv 1968 51, KP 11/2, 4/3, 21/10, 25/11, Berl. Tid. 12/10, KD 16/8, 2/1 70).

Nu havde Socialdemokratiet i juni vedtaget et nyt arbejdsprogram, »70'ernes politik« uden at omtale kirkelige spørgsmål, og Venstre kunne sende sit oplæg til nyt program, det så »frem mod år 2000«, ud til drøftelse med samme tavshed derom. Her blev der

dog bebudet en særlig konference om kirkepolitik. Alene de radikale tog de spørgsmål med på linie med andre i deres nye program. De måtte så udefra høre, at der kun blev talt tydeligt om de økonomiske spørgsmål, i hvert fald i den foreliggende situation:

»Folkekirken skal fortsat være en borgerlig institution« og tjene som »ramme om gudstjenesten og kirkelige handlinger iøvrigt«. Frihedslinien skal fastholdes og videreføres. Den lovgivende myndighed forbliver hos Folketinget, nye organer med besluttende myndighed afvises, mens bispeembedet udelukkende er et administrativt led. Arbejdet med at bringe sognestrukturen i harmoni med befolkningsfordelingen og den administrative udvikling fremskyndes; »principielt« knyttes præsterne til sogne. De skal lettes for arbejde ved at civilregistreringen går over til andre organer, i menighedsrådene bør de have mødepligt og taleret, men kun stemmeret, hvis de er valgt ind. Det skal fastsættes ved lov, hvilke opgaver der kan finansieres over ligningen og administreres af menighedsrådene. Staten overtager i et nærmere bestemt omfang vedligeholdelsen af kirkerne, mens kommunerne udreder udgifterne til kirkegårdene. Præstelønningerne skal dækkes af den kirkelige ligning; indtil det sker, bør staten støtte de frie menigheder, der står på folkekirkens grund (Om programmets tilblivelse, se Hskbl 19, Radikalt Månedssblad nr. 2, KD 2/6. Kritik KD 24/1, 28/1, 31/1, KP 11/2, 18/2, 25/2).

Hvad økonomien angår var der næsten identitet med Socialistisk Folkepartis mål (1967 489). SF var så måske blevet mere karrigt: Staten kan godt være kontingentopkræver for folkekirken, skrev Morten Lange, men alle udgifterne pålægges dens medlemmer efter »en beskeden omfordeling« (dog Ft 8047: støtte til middelalderkirker). Kirkepolitik er ikke en hjertesag for SF, men det behandler de sager på linie med andre. Det afgørende er, at kirken ikke får selvstændig politisk magt, og det hindrer forbindelsen med staten. Den sikrer tillige, at kirkens medlemmer ikke gås for nær af emsige præster og biskopper. Det er statens beskedne indflydelse på kirkens indre liv. Derved giver staten ikke folket opium, konkluderede Morten Lange, for »næppe noget andet land . . . har en kirke, der politisk er så svag som den danske«. Endnu stod små rester af kirkens gamle magt, som måtte fjernes, det gjaldt ved civilregistreringen, kristendomsundervisningen og især læreruddannelsen[11].

[11] KD 26/11, jfr. Aage Nørfelt: Det skyldes en god dansk tradition, at de fleste seminarier er private (19 af 29). Vi lader os ikke roligt skubbe ud, KD 1/12. – Venstresocialisterne havde for fordret, at statens støtte til private undervisningsanstalter blev betinget af, at elevernes personlige frihed ikke blev antastet. Sådant indblanding afviste det øvrige Folketing (forespørgsel 25/10 68, Ft 919). Da der

Tilbage er at nævne, at Bodil Koch – Socialdemokratiets ordfører ved radioens kirkepolitiske høring 19/11 – oplyste, at hendes folketingsgruppe, som også andre, havde nedsat et særligt kirkepolitisk udvalg. Det var noget så nyt, at det endnu ikke havde fået betydning.

I forbindelse med en ny tjenestemandsløvs fik præsterne ordnet både løn- og generelle forhold, tilbage til folkekirkens *lønningslov* blev ret få særbestemmelser [12]. Den ændring gennemførtes uden refleksioner i som udenfor Folketinget (Ft 7/5 6313, 6319, PrfBl 1968 269, 785 ff.) og synes heller ikke at have medført nogen reel begrænsning i kirkeministeriets særlige ret til at oprette nye embeder (idet der normeres et »ca.-tal«). Præsterne så nogen trykthed i, at deres løn kom til at følge mere betydende tjenestemandsgruppers (PrfBl 266), men da lovene skulle praktiseres blev der almindelig uro, præsterne fandt sig forfordelt. Kirkeministeren oplyste, da det blev berørt i Folketinget, at det ikke kunne ændres isoleret, præsteforeningen havde også tiltrådt forslaget (Ft 7/5 6336, 6340, 6347).

Bestyrelsen var allerede i ildlinien og svarede, at den nærmest havde stået overfor et diktat eller det alternativ, at præsterne beholdt den gamle lov (PrfBl 690, 266). Utilfredsheden var udbredt og medvirkende til en stor fornyelse ved bestyrelsesvalget. Forud var det sagt, at navnlig de yngre præsters forhold skulle forbedres. I stedet kunne begyndelseslønnen gå en del ned, så andre arbejdsfelter blev endnu mere fristende. Det var især derfor, at indsigel-

rejstes krav om bortfald af studieafgifterne på de private seminarier, udtalte undervisningsminister Helge Larsen, at det kunne få følger for deres selvstændighed (7/11 68, Ft 1453). Det vidste man nogen steder, på KFUM's seminariums 50-årsdag udtalte rektor Frants Hansen, at der næppe blev nogen 100-årsdag, den højere uddannelse ville blive en statsopgave (KD 23/8). Den betingelsesløse kapitulation bragte IMs formand, Kr. Friis i harnisk (IMT 650), men seminariets repræsentantskab stod bag rektoren. Og hans realitetsbetragtning var rektor Tage Kampmann enig i, penge og pædagogik kan ikke skilles, staten betaler 100 % (KD 13/12). – På den anden side taltes der om religiøs diskrimination, da seminarietplanlægningsudvalget foreslog nedlæggelse af Nr. Nissum seminarium (Hskbl. 486, blidere KD 28/7), nedlæggelsen var dog ikke samfundsmæssig forsvarlig, afgjorde ministeren (KD 5/9).

[12] Folketingsårbog 68/69 383, 440, 464. – En ændring i folkekirkens lønningslov gav menighedsrådene ansvaret for, at der findes lokaler til konfirmandundervisning, mens provsterne fik indseende med om de var egnede. Andre ændringer åbnede mulighed for, at forslag fra administrationsudvalget kan realiseres. I trontalen hed det, at lovforslag derom overvejes (Ft 7/10 50).

serne kom, mens menighedsrådene mest tav og undertiden luftede forargelse over kravene[13].

Samtidig skete der nogen reduktion i statens andel af lønudgifterne og det blev fastlagt at den fremtidig skulle udrede 60% deraf. SF mente at støtten var grundlovsstridig og stillede siden forslag om en nedskæring til 10%. Det blev nedstemt af de 4 gamle partier, så at sige uden kommentarer.

Socialdemokratiet afviste kort (Ft 9/6 7845), de radikale tav. Ministeren svarede, at grundloven sagde, at folkekirken med alle dens gøremål skulle støttes, det var gudstjenesten, borgerne var stillet frit overfor (Ft 6349). Der var sket en reduktion, men det forslag betød at staten kun dækkede 16–17% af folkekirkenes samlede udgifter, og det var urimeligt efter grundlovens ord (7860). Morten Lange mente, at der næste gang ville være større sympati for forslaget, og så var det til at realisere, idet man da nok havde en virkelig landskirkeskat (Ft 7842, jfr. 6329, 6354, afstemning 7864).

Et sidste lovforslag nævnes kun, fordi det gav Morten Lange anledning til at plædere for en kirkelig myndighedsalder på 15 år, så de unge da kunne udtræde af folkekirken uden forældrenes tilfaldelse. For kirken ville det være en naturlig følge af, at de unge selv ved konfirmationen havde overtaget ansvaret for deres dåb (Ft 14/11 1246 ff. med replikskifte om nutidens konfirmationsopfattelse).

Hvad *kirkebyggeriet* angår fuldførtes Præstebro kirke i Københavns omegn (2. etape), Lindehøj kirke i Helsingør og i Esbjerg 1. etape af Grundtvigs kirke. I Holstebro blev Nørrelandskirken færdig, den største siden Grundtvigskirken i København. Ålborg fik en midlertidig kirke, Viborg en kirkesal. Udarbejdede kirkeprojekter løber op (KD 9/2, 1/9), hertil kommer planer om opførelse af udenoms-lokaler, eller former for erstatning derfor (KD 9/6, 17/10, MrBl 72, 96, Sjt 5/7). – Til gengæld forlød det, at Finansudvalget interesserede sig for at nedlægge kirker. Det viste sig dog at være en strøtanke fra socialdemokraten Lysholt Hansen der var uden interesse. Ministeren oplyste også, at det var noget som yderst sjældent kunne komme på tale (KD 12/2, 16/2). Biskop Høirup havde mødt tilsvarende rationaliseringslyst hos kommunalbestyrelser. Men det vedkom »de lovlige, kirkelige instanser, fremfor alt menighedsrådene«, og han kunne ikke tænke sig, at nogen

[13] Landsforeningens årsmøde KD 5/6, modsat Sjt 23/4 (leder), KD 1/5, 6/5, 14/5; talrige artikler i den øvrige dagspresse, samt PrfBl 342, 463, 689.

verdslig myndighed ville nøde små sogne til at lukke kirkerne (KD 15/2 jfr. tilsvarende MrBl 53).

Hvad der vindes af præster ved *sognesammenlægninger* svarer endnu kun til, hvad nye embeder kræver, og *præstemangelen* øgedes i 1969. Hvor sammenlægninger ved embedsledighed kommer på tale, går menighedsrådene med, protesterne er få, uanset at opfindsomheden øges og at der sker store rokeringer.

Der blev oprettet 11 nye embeder og nedlagt 11, heraf 3 i byerne. 42 teol. kandidater, 2 »anerkendt kvalificerede« og 9 andre (bl.a. en titl. præst og 3 valgmenighedspræster) modsvarede 81 ledige embeder (afsked og dødsfald).

Sognesammenlægninger kunne føre til et 6-sogns-pastorat med ca. 1400 indb., 2 nabopræster skal dog yde bistand; på Sjælland gik 8 menighedsråd selv videre end ønsket og kom på grund af skoleforholdene med forslag om to 4-sogns pastorater med 200 og 2600 indb. (SjT 29/3, 10/9, 24/9: »ikke afskrækkende størrelser« og 17/10, 20/10). Der skete også rokeringer blot for at få en jævnere arbejdsfordeling (12/9 blev 4 fynske pastorater med 700–3300 indb. til 4 andre med 1400–2500 indb.). Der drøftes skitser til ændringer (Skælskør kommune SjT 3/3, Langeland KD 20/2) og for en del af Ålborg stift var der tale om at spare 15 præster. Det skyldtes ikke præstemangelen, skrev Erik Jensen, men de dalende folketal gav flere præster for lidt arbejde (KD 11/6 ff., 23/6, jfr. 5/11). Han havde måttet opgive sin titl. for følelsesbetonede modstand, stillet overfor kendsgerningen, at »reguleringer vil blive gennemført så landsognene får 1500–2500« (Ålborg Stiftsbog 55 ff.). Der var dog menighedsråd, der sagde nej eller protesterede (KD 13/6, 23/6, 2/8, Berl. Tid. 17/8).

Præsteforeningen var indforstået med, at der skete sammenlægninger, men der burde udarbejdes oversigter over, hvad der var naturligt og hensigtsmæssigt, så det kun skete hvor rimelige grunde talte for det (PrfBl 244). Større var betænkelighederne ved den lakse brug af bestemmelserne om lægfolks adgang til præstembederne, det måtte fastholdes som princip, at kun teologisk embedseksamen (evt. anden akademisk embedseksamen) bør give adgang (PrfBl 12, 245, 266). Men andet kom nu på tale. Bisperne vidste at der var præstemangel, mente ikke som ministeren, at der mest forelå et fordelingsproblem (1969 263). På baggrund af et forslag fra biskop Dons Christensen om en ekstraordinær, midlertidig præsteuddannelse anmodede de ministeren om at nedsætte et udvalg til at overveje dette (KD 13/3). Fog Pedersen overvandt sine betænkeligheder i den retning (Fyens Stiftstid. 5/3) og nedsatte et udvalg – for at se på præstemangelen. Det vakte undren nogen steder, det arbejdede strukturkommissionen jo med

(KD 3/9 ff.). Udvalget skulle være hurtigtarbejdende og blev det. Trontalen bebudede et lovforslag på grundlag af arbejdet [14].

Forhandlingerne om den *praktiske præsteuddannelse* fortsatte, men på basis af ministeriets forslag, hvor dog planer om obligatoriske kurser var faldet bort (1969 266). Det endte med anordningen af 10/2 (PrfBl 161), billiget af regeringen (KD 19/2). Den trådte i kraft til september, hvor der blev begyndt undervisning både i København og Århus, for kandidater og studenter, der har studeret i 2 år. Ved siden af den hidtidige tilknytning til et sogn åbnes der mulighed for en kortere, lønnet praktikanttjeneste.

Mulighederne på præstehøjskolen var taget med i beregningen. Men forstander Chr. Thodberg mente, at opgaven her var at give »først og fremmest fornyet indsigt i de emner, præsterne arbejdede med under de teologiske studier« (KiVe 41). Forstander L. Brøndum beklagede, at nyordningen gik ud over de fag, hvor yngre præster følte, at de havde lært for lidt, pædagogik, psykologi og sjælesorg. Biskop Høirup fandt at der var grund til glæde, de pastoralteologiske fag ville vinde ved at blive dyrket sammen med de teologiske. Væsentligt var det også, at undervisning i Århus fjernede den hindring, som havde afholdt mange Århus-kandidater fra at blive præster.

Brøndum måtte give udtryk for undren over, at de fleste bisper, i iver for at fjerne hindringer på vejen til præstegerningen, ikke havde fundet det værd at værne den praktiske uddannelse, men havde fordret den skåret ned til det nødtørftige, skønt man allerede havde dette. Tilgangen kunne også lide ved en utilstrækkelig uddannelse. Han fandt det nødvendigt at begrunde, hvorfor han og direktionen dog var gået med (KD 1/11 f.). Et skridt på vejen havde været jyske biskoppers krav om uddannelse i Århus (KD 13/9), nu kom nyordningen med anbefaling fra bisperne (KD 9/1, Høirup udfør-

[14] Der måtte gøres noget fandt Dons Christensen. Situationen var »helt galt i flere stifter, og det var for tvivlsomt at vente på en stigende tilgang til studiet. Deltidsansættelse af nogen af de 150 teologer, der ikke var præster, var en udvej, men ikke nok. Så man bort fra muligheden af at tvangsforflytte præster, så måtte der indføres en »midlertidig, kortvarig« uddannelse og for folk, der var ude over den egentlige uddannelsesalder, så blev det ikke en genvej til præstegerningen. Samtidig fik man en vis kontrol med tilgangen af ikke-teologer, hvad der var af yderste vigtighed (Ribe Stift nr. 4, PrfBl 203). Overfor enkelte advarsler mod panik (KD 20/3, 26/3) tilføjede biskop Høirup, at der ikke forelå noget forslag fra biskopperne. Flere var imod enhver tanke om en nøduddannelse uden græsk, og en forudsætning var, at teol. eksamen forblev det normale. Bisperne ønskede samtidig en stramning af lovbestemmelserne vedrørende ikke-teologer, KD 1/4. – Tidl. uvilje mod forslag fra biskop Schiøler, se 1966 216.

ligt AAST 9/3, jfr. PrfBl 461) og studenterrådene (stud. theol. 48), men ikke uden kritik (Berl. Aften 14/1, KC 67, KD 15/8, KP 21/1).

Der kom ingen fælles nyordning af *det teologiske studium* (1969 267), det skete kun i Århus (KD 19/8). Det betyder vanskeligheder for studenter, der ønsker at skifte studiested. Århus-studerne glædede sig til et mere ordnet studium og med større frihed efter 1. del, med nogen mulighed for specialisering[15]. Derimod var professor Lindhardt skeptisk, 1. del fik et skolemæssigt præg, og friheden under 2. del blev nok mest illusorisk. Ordningen måtte lide under, at den var sat i kraft uden sin forudsætning, en udvidet lærerstab (KD 23/9, jfr. 19/11).

Til disse overvejelser kom politikernes, og de gik i retning af en effektivisering af studierne og tvivl overfor, om det stadig var rigtigt f.eks. at uddanne alle teologer, som skal de være professorer (Knud Bro KD 8/9).

Kravet om *fornyelse af gudstjenesten* blev aldeles dominerende, og spørgsmålet synes at være hvor meget der skal bevares. Ret symptomatisk fejedes det hidtidige bispevielsesritual bort, så udbredt forbløffelse vakte forsommerens TV-transmission. Bisperne tog resolut konsekvensen deraf og havde et forenklet ritual klar til bispevielsen i december. Det blev påskønnet (KD 15/12, Sjt 13/12), men foregik uden TV. Der havde været lidt rigeligt med bispevielser på det sidste, hed det sig (KD 13/12), en grund var nok også at man ventede studenter-aktioner mod »the establishment«.

Det blev der lagt op til i november, hvor en kreds af studenter i København afbrød en gudstjeneste – i protest mod dens form, den var præstens alene og menigheden skulle blot sige ja og amen – og mod forkyndelsen, kravet om kirkens politiske ansvar måtte ikke komme til orde, og kirken var blevet en funktion i det vel-etablerede samfund, med til at uskadeliggøre Jesu ord. – Med i billedet hører endnu større opfindsomhed ved forsøgs-gudstjenester, ligesom nadveren blev inddraget i eksperimenterne, bl.a. ved hjemmenes spiseborde under husgudstjenester[16].

[15] Århus fik igen den største tilgang af teologer, 64 mod Københavns 32. Det kunne skyldes nyordningen, men en undersøgelse året før gav ikke grund til at antage, at det var planerne derom, som dengang havde fristet studenterne.

[16] Kritikken af bispevielsen bl.a. KD 3/6 ff., Hskbl. 242, PrfBl 428, jfr. Henning Høirup AAST 1/6, bisperne 4/6, 12/9. – Tidehverv har en opgave overfor dem, der tror at moderne gudstjenesteformer er vejen, mente domprovst Aastrup

Bisperne fik mange opfordringer til at gøre noget (t.eks. KC 67) og vidste vel, at man måtte videre (KD 9/1). Tankerne gik i retning af, at et udvalg ret hurtigt skulle se på det mest påtrængende, mens et andet fik tid til en grundig gennemgang af tidligere forslag og indhøstede erfaringer (KD 12/9). Her måtte begyndes helt forfra, mente biskop Schiøler, for prøveritualbogen og liturgiforslaget var faldet. Det varer 5–10 år, og imens vil tendenserne til selvtægt vokse. Det kan føre til, at også kirkevante bliver hjemløse (KD 29/11).

Den ny anordning skabte nogen ro om *konfirmandundervisningen* (1969 271 f.). Vore vanskeligheder kommer af, at vi har de færreste hjem bag os, skrev en præst (Roskilde Stiftsbl. 86), derfor kom nu det næste problem, om forældrene vil følges med deres børn, når de skal i kirke (KD 14/3, 25/3, 11/7, Berl. Tid. 28/9). – Sognepræst Erik Ågård advarede mod en højere konfirmationsalder. Det bliver dyrt at løsrive konfirmationen fra puberteten, dens håndfaste folkelige basis. Der kommer færre. Det er også et spørgsmål om vi kan styre 15–16-årige, når det kan knibe med 13-årige (Dansk Kirkeliv 78). Der kom fortsat ønsker om pædagogisk medhjælp i undervisningen (KD 28/3, 23/5), undertiden fordi arbejdet nu er uoverkommeligt (Hirtshals menighedsråd KD 22/8). Derfor fandt Per Salomonsen det nødvendigt at bryde dogmet om præstens eneansvar for undervisningen, ellers kunne der ikke ventes pædagogisk forsvarlige holdstørrelser i de større bysogne (KD 9/12).

Kommissionen om *kristendomsundervisningen* nærmer sig vejs ende (KD 27/9, 6/11). Af og til siver noget ud derfra og sætter

(KD 22/11), ellers var man til den side klar over, at der måtte ændringer til, efter redeligt og sagligt arbejde (DKt 285, 286 ff., Hskbl 529). Fra anden side taltes om »traditionens lænker« (KD 21/4) og kom krav om præstekjølens fornyelse (KD 10/4, 29/4), ja dens afskaffelse (Bent Sørensen PrfBl 449, Berl. Tid. 10/8, sympatiserende præster KD 16/9, 15/10), og den blev erstattet af messeskjorten i en københavnsk kirke, efter aftale mellem menighedsråd og præst (KD 9/9). Så var der præstens monolog, ude af takt med tidens løsen, samtale (Bent Sørensen KD 20/1, Rich. Teislev e. KD 18/12). Gudstjenesteforsøg kunne omfatte jazz-ballet og stepdans (KD 12/2) og indbydelse til børnene om at komme i kirke med maske på, hvad der dog blev bremset for fremtiden (KD 24/2). – Om demonstrationen i Kastelskirken og Kritisk Teologi, se KD 17/11 ff., (flere ledere i dagspressen, planlagte aktioner KD 4/12, 22/12). Her var paralleller til Aagaard-folkene i Århus og deres arbejde for »Livsnær liturgi«: Om vellykkede husgudstjenester og det spændende, at holde nadver hvor mennesker normalt lever, se KD 28/5, 10/7, 8/9, Kirken på vej nr. 4, jfr. økumenisk ungdomslejr med agape, KD 29/8, og nadver ved småborde ved særlige studentergudstjenester i Kbhvn., BeAW 22/11.

mere liv i ellers ganske livlige drøftelser. Et forlydende om reduktion af timetallet affødte prompte indsigelser (KD 9/4, 14/4, 6/5, 16/5, KC 17, 67), enkelte mente dog at det sagligt kunne forsvares (KD 10/4, Dansk Kirkeliv 1968, 87). Vi har måske forsømt at bakke faget op, mente biskop Kragh. Det vil nok ikke gøre indtryk, at det er kirkens dåbsundervisning, men forældrekrav kan give det en væsentlig placering (KD 10/4). Forældrene lod blot ikke høre meget fra sig, og så meget friere kunne fagfolk i skole og kirke diskutere, hvad de mener (KD 3/2, 15/4, 23/5, Sjt 6/5). Men situationen kunne give anledning til at overveje, om kirken mere aktivt burde sætte ind, f.eks. med en udvidet konfirmandundervisning (Høirup KD 8/5, K. C. Holm Sjt 26/11).

Større indtryk gjorde et andet forlydende om, at kommissionen vil stille forslag om at frigøre faget fra dets bundethed til folkekirkens lære, et stadig mere udbredt lærerønske (Jy-Po 24/1). Reaktionen var dels appeller om at træde an til værn for kirkens dåbsundervisning, dels forsøg på at mildne eller tydeliggøre forpligtelsen, så den ikke skyldes hensyn til kirken, men til børnene og deres forældres holdning, dels indforståelse i større eller mindre grad. En frigørelse af faget, så det som andre blev motiveret ud fra skolens opgave, kunne løse op for bundne kræfter og give nyt mod til at gå i gang med dets problemer, mens hovedvægten naturligt ville blive lagt på luthersk kristendomsforståelse [17]. I den retning havde Orla Møller allerede taget standpunkt:

[17] Om lærernes uvilje overfor fagets konfessionelle bundethed, se bl.a. Henrik Sidenius: Det er vanskeligt at finde lærere, selv kristne føler, at her er tale om indoktrinering, KD 25/11, stadsskoleinspektøren i Ringkøbing KD 28/5, Karl Rønne, medlem af kommissionen, DKt 80, 25 religionslæreres henvendelse til kommissionen om fagets ghetto-tilværelse Jy-Po 16/9 68, KD 8/3, og om indstilling hos lærerstuderende KD 7/2 og 16/5. Modargumentation KD 28/3, 23/5; skal politikerne bryde båndet mellem stat og kirke? KD 3/2; Kirkeligt Forbund KD 27/9, DKt 98, 150; BeAW 31/5, 14/6 (da er grundlaget for folkekirken borte); Religionslæreren 1968 62.

Illustrerende er det, at et af Kirkeligt Centrum nedsat udvalg indstillede til årsmødet, at undervisningen skulle være i overensstemmelse med folkekirkens lære, som en konsekvens af børnenes tilhørsforhold, men at dette udgik dér (KC 39, 67). En samlet vurdering af fagets stilling fik flere til at spørge, om kirken ikke måtte påtage sig undervisningen (BeAW 27/9) eller forberede sig til det (Paul Honoré KD 11/5 68, Henrik Christiansen KD 23/5). Drøftelserne samlede sig navnlig om skolelovens § 1. Henning Fogde appellerede til kirkens folk om realistisk at arbejde med på en løsning, som flertallet kan gå ind for, og som giver faget arbejdsro. Målbevidst måtte så kirken sætte ind med sin undervisning (Dansk Kirke- lov 1968 87, KD 7/2). Faget må hellere udgå end blive til »et religiøst supermarked«,

Man kan ved pression med lovparagraffer prøve at sikre faget, men kravene kan ikke overholdes og bliver det heller ikke. Faget lider under ene af alle at være ideologisk bestemt og må placeres som legitimt skolefag, som af lærerne kun fordrer faglige kvalifikationer. Der skal ikke undervises til tro, men i tro d.v.s. i hvad mennesker tror, naturligt tages der da hensyn til den almindelige tro hos os. Andre kristne trosformer og religioner må tages med.

»Selv om det er skolen uvedkommende – må kirken være tilfreds med en sådan placering« (Bogen i skolen nr. 1, Berl. Tid. 13/5). Siden fejede Orla Møller til: Dåbsundervisningen vedrører hjemmene, ikke skolen, evt. bliver det kirkens opgave. Som det nu er, føler forældrene sig ansvarsfri. Men det drejer sig også om et politisk problem, hvis afklaring vil have væsentlig betydning for alle parter (SjT 2/7, KD 3/7).

Men forældrenes mening? Det var vel deres ønsker – det var i hvert fald det eneste sted hvor der med rimelighed kan tales om det – der kom til udtryk i Socialdemokratiets nye arbejdsprogram: »Eleverne i folkeskolen må ikke udsættes for ensidig religiøs påvirkning. Religionsundervisningen skal være historisk, kulturel orientering om kristendommen og de andre religioner. Folkeskolen må ændres i overensstemmelse hermed« (Aktuelt 20/6, om SF jfr. her p. 151).

Fagets vanskeligheder syntes almindeligt erkendt (hvad elever forsvinder mellem orienteringsfagene, fandt Kr. Jordansen. Ellers kan kirken tro, at der stadig er en slags dåbsundervisning og undlade selv at gøre noget (KD 22/4, jfr. 23/5). Opgaven var at give en ny begrundelse for fagets binding, der ikke smagte af kirkelig selvhævdelse eller kunne forstås som et krav om rettroenhed. Det var hensynet til forældrene, der lader deres børn døbe, og vi må gå ud fra, at folk mener det de gør, skrev Jordansen. Derfor kunne § 1 ændres til »Kristendomsundervisningen i folkeskolen skal – i loyalitet over for forældrene – være i overensstemmelse med folkekirkens lære« (KD 12/2, DKt 150, jfr. KD 28/3). Vi har en verdslig skole med kristendomsundervisningen som en kristen enklave, erkendte Jørgen Kristensen. Folkekirkens stilling begrundes, at faget får en central placering, og vor kristendomsforståelse en særstilling. Det kan kaldes dåbsundervisning, når det tilføjes, at det er forældrene der lader skolen hjælpe sig, ikke kirkeinstitutionen, og at undervisningen skal være faglig meddelelse. Da skolens sækularisering er af ret ny dato kan det endnu være rimeligt at bestemme forholdet til kirken f.eks. sådan: »I folkeskolens religionsundervisning lægges hovedvægten på evangelisk-luthersk kristendomskundskab« (DKt 127, 179). Andreas Davidsen ønskede en placering uden nogen særstilling, motiveret ud fra skolens opgave. Indtil det er ordnet betyder § 1 en afgrænsning af fagområdet. Også derefter kan der tales om dåbsundervisning, det bliver ikke forkyndelse, men saglig undervisning vil tage hensyn til, at det er stof af forkyndende art. En lovændring ville så give lærerne nyt mod i arbejdet (Haderslev stiftsbog 13, tilsv. B. Schmidt Hansen Dansk Kirkeliv 60, jfr. KD 29/10). Se iverigt litteraturoversigter i Religionslæreren.

undersøgelser bekræftede, Religionslæreren 80, 124). Alle her hen hørende problemer kom under overvejelser af pædagoger og teologer (der undervises som til indføring i synagoge gudstjenester, 9/10 af stoffet kan udgå, Hjeresen KP 15/7). Et ganske forløsende navn blev den engelske religionspædagog Ronald Goldman, læseplansudvalget fik endog pålagt at tage konsekvensen af hans forskning. Arbejdet det sted afventer selvfølgelig kommissionens resultat, men rent principielt måtte udvalget undsige »1 times fag«, et fag bør af pædagogiske grunde have mindst 2 ugentlige timer. Det berørte kristendomsundervisningen mere end noget andet fag[18].

Uden videre drøftelser om indførelse af borgerlig vielse for alle vedtoges de af justitsminister Knud Thestrup foreslåede justeringer af *ægteskabsloven*, mens SFs videregående forslag blev lagt til side[19]. En kommission skal dog overveje større ændringer (Ft Till. B 1885), også andet tyder på, at mere kan ske. Det hedder således i Socialdemokratiets nye arbejdsprogram: »Lovgivningen bør være neutral overfor familiens samlivsforhold, så enhver stilles frit i valget mellem ægteskab eller andre former for fællesskab« (tilsvar. fra politikere Sjt 13/2, KD 9/9).

Justitsministerens forslag om at ophæve forbudet mod *pornografi* (1969 274) blev lov, enkelte folketingsmænd kunne dog ikke være med (Folketingsårbog 68/69 376). Udefra lod store lidenskaber sig ikke mobilisere (KD 23/1, 10/2, 23/5).

Røre kom der om *abort-lovgivningen*. Overfor SFs genfremsatte forslag om fri abort kom der et regeringsforslag om en liberalisering, så lovgivningen kom i bedre overensstemmelse med befolkningens holdning. Det var sikret vedtagelse, uanset at enkelte hos de konservative og i Venstre måtte tage særstandpunkter. I Socialdemokratiet kunne heller ikke alle strække sig så vidt som partiets kongres, der med stort flertal var gået ind for friheden[20].

[18] Lanceringen af Goldman, se Religionslæreren 90, Folkeskolen 96, 297, 418, KC 17 ff., KD 14/3, 10/4, 14/4, 6/5 f., 16/5, 10/8, 5/10, 12/11. – Læseplansudvalgets overvejelser se KD 6/11, religionslærerforeningens ængstelse, Religionslæreren 4. – Sigurd Højby for eksamen i gymnasierne, som følge af fagets konfessionsfrie stilning, KD 21/10.

[19] Folketingsårbog 68/69 362, 603, jfr. 1969 254. Folketinget viste kun interesse for ligestilling mellem borgerlig og kirkelig vielse på den måde, at det henstillede til kommunalbestyrelserne, at sørge for, at der kan holdes bryllup på rådhuset udenfor kontortiden og navnlig om lørdagen (Ft Till. B 1891). Muligheden for gejstlig mægling blev opretholdt (bekyrminger Berl. Tid. 2/2, 9/2, 20/7).

[20] Efter tilsagn om regeringsinitiativ afvistes i foråret et SF-forslag (Folketingsårbog 68/69 600). Da det kom igen (Ft 450), nåede ministeren at fremsætte

Nu rejstes krav om folkeafstemning, ud fra forventninger om, at også regeringsforslaget ville falde. Kirkelige organisationer mindede øvrigheden om dens gudgivne kald. Porno og fosterdrab tilladt ville sætte befolkningen i en samvittighedskonflikt mellem borgerlig og guddommelig lov. Andre sagde fra ud fra deres livssyn, vel vidende at kirken ikke gennem lovgivningen kunne tvinge andre til at følge sine moralnormer (Ravn Olesen KD 12/11). Atter andre vidste at protester ikke var nok. Samfund og kirke var skyldige at skabe andre vilkår for gravide kvinder, tog man fat skulle pengene til det nok komme (Magelund KD 11/12). Protestadresser dukkede frem mange steder, foreløbig uden den store tilslutning, og de kunne også fremkalde modadresser[21].

Flere mente nu, at hjælpen kun var at finde i oprettelsen af et *kristeligt parti* (KD 21/5, 21/11, Re-formatio nr. 5, Ki-Inf. nr. 8–9), men folketingsmand Vestergaard-Poulsen afslog opfordringer til at stå i spidsen for det. Det ville ikke ændre situationen. Vejen var i stedet at kirkefolket gjorde sig gældende i de bestående partier, og det var altfor mange ikke opmærksomme på (KD 23/5, 21/11). På det konservative Folkepartis landsrådsmøde forsikrede formanden, Knud Thestrup, at partiet uanset tidens vældige forandringer stod fast på sine gamle principper: Det monogame ægteskab som den celle, hvorefter samfundet opbygges, og den kristne humane livsopfattelse som vort kulturelle grundlag (Berl. Tid. 30/11).

Indre Mission har kirkeligt set en dobbelt front at kæmpe på – både mod den uforpligtende, udflydende folkekirkelighed – og mod dem, der også siger pyt med læren, blot der sker noget. Det kan så skyldes misforstået nidkærhed for vækkelse herhjemme eller misforstået økumeni ude (jfr. Friis IMT 726, KD 19/3).

sit forslag (Ft 6/11 998, 1. beh. 21/11 1438), inden SFs kom til 1. behandling (6/11 1002). Socialdemokratiet var delt (om parti-kongressen se KD 20/6); også flere radikale ønskede at liberalisere helt (Ft 1451), når de støttede regeringsforslaget blev det udlagt sådan, at de regnede med at fri abort kunne komme til folkeafstemning og der ville falde, nu nåede man dog noget; også sammenholdet omkring regeringen talte vel med (Berl. Tid. 2/11, jfr. KD 17/11). Særstandpunkterne hos 3 konservative og 2 venstremænd, se Ft 1463, 1466.

[21] Adresse fra Indre Mission, Kirkens Ja og Nej, Luthersk Missionsforening m.fl. Ki-Inf nr. 8, KD 10/11, 13/11. Lokale adresser og modadresser, se KD 18/11, 2/12, 12/12. Om forventningerne til befolkningens stilling, se Vestergaard-Poulsen KD 21/11, 22/12, 31/12, Holstebro Dagblad o. KD 13/11 contra Gallup i Berl. Tid. 5/11.

Men kampen står Indre Mission nær inde på livet. Dens egen ungdom føler sig »i stort tal tilfredsstillet ved det folkekirkelige« (Edv. Jensen IMT 320). Man mangler det slægtled, der har børn og unge, det er den ældre generation der bærer IM (Brogaard Andersen KD 18/4). Mange steder ønsker man at starte et ungdomsarbejde ud fra missionshusene, men kan det ikke på grund af aftalen med KFUM og K (1967 480); men afstanden dertil føles større, når vi på anden vis »retter kursen ind«, skrev sognepræst Dalum Christensen advarende (Det nye år 67 f.).

»Den forvirring og holdningsløshed« som følger af »uklare forbindelser med frikirkerne på et praktisk og lokalt plan« blev et helt akut problem (ibid. 44), de senere års stærkt omtalte jyske vækkelseskampagner syntes at have ført til tilfælde af gendåb (ibid. 46, KD 24/2). Vel for at statuere et eksempel afslog bestyrelsen at give den tidl. KFUM-sekretær K. Meier-Andersen adgang til missionshusene efter at han havde skiftet stilling. Adskillige missionsfolk og nogle missionærer reagerede, den mand kunne man ikke undvære. Talte han ikke om dåben, så talte han heller ikke ilde om den, sagde man til bestyrelsen, som satte spørgsmålstegn ved hans dåbssyn. Den stod fast, også overfor 4 missionærer, som »satte omvendelse og troen op mod dåben og barnedåben«. Sammen med dem valgte yderligere 2 selv at gå, de øvrige missionærer sluttede op om bestyrelsen, der på årsmødet fik almindelig tilslutning til sin linie. Dalum Christensen konkluderede siden: Vi har i bestyrelsen af vor dybeste overbevisning kun ét dåbssyn, »og der vil kun være ét, og der bliver kun ét i vor missionærflok; og dette ene må elskes og forkyndes og æres«. Skal vi gå ind for en anden dåbspraksis, så bliver det ikke fordi vi har en baptistisk dåbsopfattelse, men af pædagogiske grunde[22].

[22] Det nye år 50, 53, 65. – Om den store vækkelse i Jylland, se f.eks. AAST 24/11 68 contra Ulsdal: Der er ingen vækkelse, man får ikke fat i kirkefremmede, men virker indenfor IM og KFUM og K og kritiserer selv bibel- og bekendelsestro præster (KD 4/3, gendrevet 11/3, replik 25/3). – Protester mod afgørelsen (KD 10/2, 20/2, 3/3, 11/3) aftvang bestyrelsen et svar, den ville ellers nødig ind i en splittende debat: Afslaget var givet fordi Meier-Andersen nu virkede i »Ordet og Israel«, som i forvejen havde en taler- og indsamlingstilladelse, uden den ændring var der intet sket. Afslaget skyldtes dog også, at der herskede uklarhed om hans dåbssyn (KD 24/2). Debatten fortsatte i KD med erklæringer fra Meier-Andersen (24/2) og Kr. Friis (19/3), i IMT berørtes sagen først 30/3. Imens fordrede bestyrelsen af de kritiske missionærer, at de trak deres udtalelser tilbage, så ville den overveje om samarbejdet kunne fortsættes. Det kunne de ikke, det var givet dem af Gud og det

Det lindede utvivlsomt, at biskop Erik Jensen optrådte noget tilsvarende, og, foranlediget af stedets sognepræst, pålagde en præst at sende afbud til et fælleskirkeligt møde i en baptistkirke. Sagen gav anledning til mange gode ord om dåben – foruden et spørgsmål i Folketinget om præsters frihed, hvad der fra anden side blev betragtet som en appel til ministeren om at optræde som overbiskop. Sagen blev også et vidnesbyrd om, at der er »forskel på økumeni på samtalebasis og økumeni på forkyndelsesbasis« (Johs. W. Jacobsen KD 20/2). Af dagspressen måtte Erik Jensen ellers høre meget for sin beskæmmende intolerance (flere ledere fra 18/2).

Erik Jensen kunne ikke tie til, at nogle få præster og dele af IM og Unge Hjem tilslørede afgørende forskelle ved at samarbejde udadtil med baptisterne. Vel var der brug for frisind, men fællesskab på uredelig basis måtte modarbejdes (KD 27/2), baptisterne ringeagter vor betoning af dåben og driver proselytisme (KD 20/3, Jy-Po 23/4, Ålborg Stiftsbog 5). Men var det proselytisme, når baptisterne ikke søgte at påvirke positive medlemmer af folkekirken? Kyrø-Rasmussen, KD 24/2, 19/3, 14/4, jfr. Johs. Langhoff 20/3.

Pater Duclos undrede sig over, at man i Ålborg stift ikke kendte den ny-orientering i økumenien, at man så mindre opmærksomt på hinanden og mere på den verden, hvortil Kristus sender os (KD 22/2). Provst Svend Aage Nielsen fandt, at samtale, ja samarbejde var nødvendig i en kampsituation som vor med vantro og fornægtelse. Her kan vi under ingen omstændigheder gå med til, at barnedåben er ukristelig, noget andet er, at megen barnedåbsforkyndelse er det. Vi kommer for nemt om ved sammenhængen mellem dåb og tro, og er vel også lidt usikre ved vor dåbspraksis (Dagbladet 1/3, jfr. Højlund KD 15/10).

Til Orla Møllers spørgsmål svarede kirkeministeren, at præster da var frie mænd, mens det var overladt bisperne at skønne om omfanget af deres tilsynspligt (Ft 26/2, 4411, jfr. Jy-Po 4/3, KD 7/3; bekymringer for overbiskop, se Aagaard KD 21/2, 26/2, Carl Hermansen KD 18/3, Dagbladet 28/2).

Når Erik Jensen slap helskindet fra så ekstraordinært at sætte sin autoritet ind her, så fandt biskop Schiøler forklaringen i, at der er enighed i folkekirken om dåbens grundlæggende betydning

endte med brud (KD 14/5, 16/5, IMT 352). Inden da erklærede de øvrige missionærer deres uforbeholdne tillid til bestyrelsens linie, vendt mod folkekirkelige som frikirkelige for ikke at sige sværmere. Dåben var det fundamentale udgangspunkt for hele arbejdet, der må udøves uden præsleri og vækkelsesteknik (IMT 319, 329, 345). Årsmødets tilslutning (IMT 461, 481, KD 17/6 ff.) viste sig også gennem den hidtil største årsmødegave, bestyrelsen havde ellers mødt økonomiske trusler (KD 20/6). Dermed var roen genskabt (dog KD 3/9 og 22/7, 24/6, 30/6, 10/7, 12/7), så meget nemmere som de afskedigede ikke ville lave spektakel (KD 14/5), ganske tie til beskyldningen for sværmeri kunne de dog ikke (KD 5/6).

(KD 29/11), men talte nok også samtykke til, at det sådan blev hævdet, at det »dog er folkekirken, som ordner landets kirkeliv« – noget som Riemann satte først (DKt 125).

Den sag og andre forhold, bl.a. de politiske ungdomsorganisationers krav om ligestilling mellem kirkesamfundene, gav også anledning til at fremhæve, at flere forhold, bl.a. økonomien, burde ordnes, så der kom religionslighed (Erik Jensen Ålborg Stiftsbog 17, Thaning DKt 392).

Overenskomsten mellem den tyske landskirke og *Dansk Kirke i Sydslesvig* (1969 269) fik også dansk tilslutning, efter en ganske drøj forhandling. Mange præster var stærkt betænkelige, de frygtede at man bandt sig til at følge tysk kirkeorden, og måtte høre for, at de hang sig i det formelle og krævede »paradisiske tilstande« (Flensborg Avis 16/5, DKU nr. 3, Ribe stift nr. 4, Haderslev stiftsbog 41). Hen på sommeren optog kirkeministeren forhandlinger med de tyske menigheder nord for grænsen om de forhold, der var inddraget i forhandlingerne i Sydslesvig (KD 14/7).

Folkekirkens Nødhjælp nåede næsten popularitet for sin indsats i Biafra. Den blev udvidet og fortsat, mens Røde Kors indstillede flyvningerne, efter krav fra Nigeria understreget ved et nedskudt fly. Men det er også stadig nødvendigt at påtale arbejdet:

Vi må betænke vore motiver, ved at hjælpe forlænger vi krigen i Biafra, fordi vi ikke vil erkende vor magtesløshed (Gade AAST 24/8, Lilleør DKt 99). Det vrangt ved Nødhjælpens kirkelige banner ej glemt måtte det også kaldes for at forråde det kristne næstebegreb og hvad det indebar af personlig tro og lydighed, når man presser folk til at sende penge ud i luften, uden de har kontakt med og viden om de folk, der skal hjælpes (Riemann DKt 74, Vartovbogen 127; V. Kvist DKt 41, 70). Højskoleforstander Poul Dam fandt det også værdt at overveje motiverne til u-landshjælp. Ved dem alle klæbede selvkærlighed, og hjælp uden b hensigter er en umulighed, givne er uværdige som modtagerne er det. Hjælpen har kun mening, om den er en nødvendighed, og det eneste virkelige er, om der er behov og om vi har mulighed for at hjælpe (DMS's årbog 19, jfr. replikker Nødhjælpen vedr. KD 3/7, DKt 26, 87, 109).

Sidst på året følte alle *Ydre-missions*-selskaber, at den økonomiske situation var alvorlig, det lod sig dog rette nogenlunde op ved energisk indsats (KD 5/12, 16/1 70). Selskabernes største problem er da også mangelen på missionærer (Græsholt DMS's årbog 13 ff.), der er idag ca. 300 mod 356 i 1967 (e. KD 26/6).

Den katolske kirke har længe regnet med at have omkring 26.000 medlemmer (1966 218), men fandt det rigtigere nu at regne med

13.000 (Sjt 9/7, KD 9/8). Kirken har også sin præstekrise, siden 1960 er 13–14 udaf 140 præster fratrådt, delvist for at gifte sig (KD 20/8, 31/1 70). Også her kender man til debatter om kirkens forhold til verden, om struktur o.s.v. og til hårdt optrukne modsætninger (KD 6/8, jfr. 1969 274). Nu skulle der i 1969 træffes afgørelser på den første synode, og lægfolket skulle tale med.

Her blev »enheden ofte sat på prøve, men prøven aldrig sat over enheden«. Enige blev man ikke altid, men man godtog, at der f.eks. om familieplanlægning kunne være forskellige synspunkter, for at pege på de problemer, der melder sig for dem, der accepterer pavens vejledning, som for dem, der selv tager ansvaret med en følelse af at være i konflikt med kirkens autoritet. – Der blev så vedtaget forslag om menighedsråd, regionsråd og et for kirken fælles pastoralråd, hvor valgte lægfolk skulle have ansvar og indflydelse. Her må begyndes ud fra den bestående geografiske opdeling, men med det eukaristiske fællesskab som grundlag må der »uopholdelig påbegyndes en gradvis omstrukturering«, så de nye strukturer vokser organisk frem, mens samfundets udvikling følges med opmærksomhed. Præsterne fik opfordringer til at optage samarbejde, så den enkeltes evner blev udnyttet bedst muligt. Det drejede sig om med hele den katolske kirke at møde den moderne verden med åbenhed og solidaritet. Dertil kom lyst til at begrænse katolske særdrag (for kommunion under begge skikkelser og for cølibatskravets ophævelse) og vilje til at komme andre kirkesamfund i møde (ved blandede ægteskaber og deltagelse i økumeniske organer). Endelig ønskede man at arbejde henimod, at messen fik flest mulige liturgiske tekster fælles med folkekirkens gudstjeneste [23].

Biskop Martensen lovede synoden efter evne at rette sig efter indstillingerne. Strukturbetænkningen f.eks. ville der straks blive taget fat på, andet måtte viderebringes som »et udtryk for, hvorledes en repræsentativ gruppe danske katolikker har tænkt«. Stærkere formulerede, og mere vidtgående krav fra andre lande kom i oktober for på bispesynoden i Rom. Mens biskopper og paven forhandlede, demonstrerede »oprørske præster« ubændig

[23] Om synoden se især »Ånd og liv«, nr. 42, Katolsk Forum nr. 17, KD 20/8 ff., 13/9, AAST 31/8, BeAW 30/8; gennemførelseskommission nedsat KD 29/10. – Anna Marie Aagaard kommenterede: Den kirke kunne da gå til sin hovedopgave, at finde en ny struktur, *efter* en målsætningsdebat, så kirken kan komme til at fungere i overensstemmelse med sin selvforståelse, KD 23/8.

utålmodighed. Synodens resultater vurderes højst forskelligt, noget positivt udfra tiltro til, at biskoppernes kritik var forstået, og at pave Paul dog vil liberale reformer (Berl.Tid. 9/11, KD 23/11), og negativt, fordi situationen også her var noget nær det håbløse: Fløjene kan ikke mere tale med hinanden, men bruger samme »infame polemik, som også kendes her i landet fra systemets trofaste garde«. Ledelsen er mindst 100 år bagud, og mådeholdne reformer vil være tilbageskridt, udviklingen går endnu raskere. Men lægfolk og præster har valgt at leve i nutiden. De ønsker – endnu – at være loyale, men vil tabe overfor systemet og må gå under jorden, hvis de vil leve og forkynde på den moderne verdens vilkår (Johs. Aagaard KD 20/10, jfr. 15/10, 22/10, BeAW 11/10, 27/12).

VOTUM

over besvarelsene af Selskabets prisopgave

1968–69

Ved indleveringsfristens udløb den 1. september 1969 var der modtaget tre besvarelser af den prisopgave, som Selskabet udskrev i 1968 over emnet »En Redegørelse for Benyttelsen af gammeltestamentlige Motiver i dansk middelalderligt Kalkmaleri«.

I

Afhandlingen, der er indsendt under mærket »Quod legentibus scriptura, hoc praestat pictura cernentibus. Sanctus Gregorius« falder naturligt i flere dele. Hovedparten, der indeholder selve fremstillingen af emnet, er på 237 maskinskrevne sider i formatet A4, og hertil knytter sig en fortegnelse med 132 titler på tekster og anvendt litteratur. En anden del udgøres af 14 store og sindrigt disponerede skemaer, hvor alle kirker, der behandles, er opført i kronologisk orden. Udfør hver kirke er det anført, hvilke motiver fra skabelses-, syndefalds- og uddrivelsesfortællingerne samt fra Kains og Abels Historie, der findes på kalkmalerier i kirken. Skemaerne er således indrettet, at man umiddelbart kan overskue væsentlige detaljer, og hovedgrupperne svarer til afsnittene i afhandlingen. Hvad denne oversigt ikke giver, nemlig motivernes placering i kirkerummene, vises i værkets tredje del på 75 tavler. På hver tavle er der tegnet et skema af en kirke, som viser dens specielle udformning og de muligheder, der har været for at udsmykke dens væg- og hvælflader med kalkmalerier. Samtlige motiver angives ved numre, der forklares i oversigterne under skemaerne, og om nødvendigt inddeles de efter perioder. Hertil kommer værkets fjerde del, plancher med 107 billeder i forskellig udførelse, som illustrerer væsentlige motiver – på plancherne over Skibby kirke er de forskellige billeder tilmed stykket sammen, så de giver et indtryk af den oprindelige udsmykning. Værket

afsluttes med lister over signaturer og forkortelser samt et omhyggeligt udarbejdet index, der henviser til de steder i afhandlingen samt til skemaerne og tavlerne, hvor hver enkelt kirke eller værksted er nævnt.

Afhandlingens tekst er delt i to store kapitler, hvoraf det første indeholder en systematisk behandling af alle scener fra Skabelsen til og med Noahs Historie, og det andet en redegørelse for billedserier i 69 kirker. Denne opdeling skaber med det samme klarhed og overskuelighed. I indledningen til værket begrundes den dog ikke med praktiske hensyn, men med den iagttagelse, at de fleste af de bevarede billeder netop skildrer begivenhederne fra Skabelsen til og med Noahs Historie og det ofte i en sammenhængende beretning, der består af flere scener. De motiver, der illustrerer andre og senere fortællinger, ses derimod ofte løsrevet fra deres historiske sammenhæng, og der er færre af dem.

I den særlige indledning til det første kapitel præciserer forfatteren de spørgsmål, han vil søge at besvare. Dels vil han redegøre for, hvorledes Bibelens beretninger har fået billedlig form i danske kalkmalerier, dels vil han vise de teologiske tanker, der ligger bag de specielle udformninger. Hertil føjer han straks en bemærkning om, at man må være opmærksom på de fejlmuligheder, som det giver at sammenligne litterære kilder og billedlige fremstillinger. Men naturligvis benyttes der skrevne kilder, og dem har forfatteren inddelt i to grupper. Først og fremmest har han villet anvende nordiske skrifter, og af dem lægger han især vægt på Anders Sunesens Hexaameron og den gamle svenske Bibelparfrase. Hertil kommer den gammelnorske bibelhistorie (Stjorn), det norske Kongespejl, Paasches udgave af Lilja, Hr. Michaels Rimværk om Skabelsen m.fl. Den anden gruppe udgøres af værker, som var udbredt i Europa, først og fremmest et historisk, Petrus Comestors Historia Scolastica, og et systematisk, Petrus Lombarderens Sententiarum libri quattuor. I afhandlingen føjes der adskillige andre til, således værker af Augustin, Hugo af S. Victor, Thomas Aquinas m.fl.

Det første kapitel begynder med en gennemgang af De seks Skabelsesdage, idet forfatteren på passende steder føjer de træk, som traditionen har udviklet, ind i den bibelske beretning. Under den første skabelsesdag behandles således Skabelsen af Lyset, Adskillelsen af Lyset fra Mørket og Lucifers Fald, hvorpå følger en redegørelse for ordet »principium« i det første vers af Genesis

og Johannesevangeliet. Det forstås i overensstemmelse med den stærke Augustintradition som »verbum«, altså som Kristus. Faderen skaber alt gennem Sønnen, og det er den præeksisterende, guddommelige Kristus, man ser som Skaberens, hvad der f.eks. i Isefjordsværkstedet gøres klart med betegnelsen Alpha et Omega. Under anden skabelsesdag behandles naturligt fremstillingen af det skel, der blev gjort mellem vandene foroven og forneden, og de måder, malerne har anskueliggjort himmelhvælvet på. Disse billeder er ofte forbundet med scener fra andre skabelsesdage – også Anders Sunesen har set, at Guds værk på denne dag fortsatte på den tredje, hvor det tørre land kom til syne, og planterne blev skabt. I Skibby og Kirkerup betegnes denne adskillelse ejendommeligt nok ved hjælp af de fire Paradisfloder, men der er andre og mere ordinære måder at vise afgrænsningen på, som gennemgås udførligt. Planterne er ofte fremstillet, de bruges undertiden for at betegne jorden som element, i nogle kirker er deres tilblivelse vist i særlige felter, men de forestillinger, som teologerne forbandt med dem, at jorden blev fyldt med grokraft, at jorden blev skabt om efteråret, fordi træerne bar frugt, ses ikke af dem. Solen, månen og stjernerne blev til på den fjerde dag; at stjernerne ikke altid vises, kan have flere grunde, og de benyttes ofte rent ornamentalt. I de ældre skabelsesbilleder er himmellegemerne altid fremstillet, de er skabt af den almægtige Guds ord og er ikke, som det f.eks. ses i Köpinge, hans hænders værk. Himmellegerne kan også anskueliggøre den u håndgribelige adskillelse mellem lys og mørke, og hermed begynder ornatio-akten i Skabelsen, som er forskellig fra de to forudgående: creatio og dispositio. Ornatio måtte begynde med himlen som den fornemste, på femtedagen var det jorden, der skulle prydes med fisk og fugle, som er dannet af det samme element, thi luft er ikke andet end vanddamp. Det har ikke altid været muligt for malerne at adskille disse væsener fra landdyrene, som blev til den følgende dag. Landdyrenes og menneskenes skabelse ses derimod sjældent sammen, krybdyr findes ikke, af vilde dyr derimod adskillige, fordi de skulle benyttes i straffen for det syndefald, Gud havde forudset. Hvad Adams Skabelse angår, gennemfører forfatteren i dette afsnit en overlegent dygtig kritik af E. Cinthio's tolkning af en mærkelig scene i Skurup kirkes kor – han viser med mange paralleller fra vestdansk kalkmaleri, at der nok er tale om en egenartet fremstilling af Adams Skabelse, men ikke af Kristi Døb, som det var formodet.

Også nogle scener, der forestiller Hviledagen, mener forfatteren at kunne udskille i enkelte kirker, men han vil ikke udelukke andre tolkninger. Her kommer han ind på, at det har været afgørende for malerne som for teologerne at se skabelsesværket som et afsluttet hele i samme øjeblik, Gud fik tanken, og det medfører, at man trods al bibeltroskab frit kan tillade sig at kombinere alt det skabte – det er skaberakten, man har villet vise, ikke de enkelte skabelsesdage. Dog kan der også i kalkmaleriet gives udtryk for en sondring mellem creatio, dispositio og ornatio. Mest konsekvent findes denne deling gennemført i Vester Broby, i de andre kirker er det vanskeligere at erkende en adskillelse mellem disse grupper, hvoraf ornatio er lettest at udtrykke billedligt og derfor oftest ses – de samme træk kan man bl.a. finde i svensk kalkmaleri og i bogillustrationer. Forfatterens afsnit om skabelsesfremstillingerne slutter med nogle bemærkninger om Skaberen, som han ses i Lyngø og Over Draaby, om nogle serier, hvor han ledsages af engle, og om skaberskikkelsen overhovedet, som forfatteren gerne ville have gjort noget mere ud af.

Det næste afsnit behandler billeder af Adam og Eva i Paradiset før Syndefaldet. Adam er skabt af Treenigheden, således som det fremgår af skabelsesordenes flertalsform, og han kendes i flere typer: liggende, knælende, siddende og stående. Undertiden kan hans skabelse være vist i to billeder, hvoraf det ene i så fald gengiver det af jorden formede legeme, og det andet Adam, der får livsånden indblæst. Stykket er ikke disponeret ganske klart, men flere indskrifter rekonstrueres forstandigt, og i Fjälkinge finder forfatteren frem til, at scenen snarere udtrykker den svenske Bibelparafrases forståelse af skabelsesordene end Petrus Comestors. Ellers hefter han sig særlig ved Everlövmesterens billeder, hvor Adam skabes op af en kasse, der minder om de grave, man kan se i billeder af De dødes Opstandelse. Han formoder derfor, at Adams Skabelse jævnføres hermed og er tolket anagogisk som visende hen til alt køds levendegørelse ved den yderste dom – men først efter at have afsluttet kapitlet får han denne formodning bekræftet af en illustration i Geiler von Keisersbergs »Schiff des Heils«. Eva skabes almindeligvis ud af Adams side; af Eva, der ved sin skabelse ses siddende ved siden af Adam, nævner forfatteren kun billedet fra Esbønderup, men burde også have nævnt det i Kirkerup. I Elmelunde er indskriften, men ikke billedet hentet fra Biblia Pauperum, og selvom dette værks jævnføring af Eva, der skabes af Adams side,

og Kirken, der dannes af Kristi Sidesår, ikke fremgår af billederne, er den dog så almindelig i middelalderen, at forfatteren regner med, at den umiddelbart lader sig forstå på denne måde. I Fjälkinge finder han det antydte, at Eva er Adams medhjælp, og her findes også den i middelalderens teologiske litteratur kendte opfattelse, at Skabelsen fandt sted i Hebrons dal. At Eva først er skabt i Paradiset, kan kun konstateres ét sted, nemlig i Højelse. De billeder, der fremstiller Gud førende Adam og Eva sammen (Ægteskabets Indstiftelse), giver ikke anledning til mange bemærkninger; forestillingerne derom og hovedtyperne gennemgås. Da billedet i Knislinge har en meget fornem placering i koret, finder forfatteren det naturligt at spørge, om motiveringen herfor kan være kampen mod Katharerne og deres asketisme. Fremstillingen af Adams og Evas Indførelse i Paradiset savner baggrund i Bibelen, men ikke i den religiøse litteratur, og der råder nogen uklarhed over hvilket træ, der forevises. I motivet kan både indførelsen og formaningen være fremhævet, det første gælder navnlig Isefjordsværkstedets malerier. Adams og Evas liv i Paradiset før Syndefaldet findes kun fremstillet i én kirke, nemlig Everlöf.

Afsnittet om fremstillingerne af Syndefaldet og de dermed forbundne begivenheder er overordentlig grundigt. Slangens ikonografi udredes, det samme gælder ræsonnementerne i flere af de benyttede værker over slangens fremfærd og Adams og Evas reaktioner. Flere af de tekster, der ledsager kalkmalerierne, rekonstrueres, billeder af De syv Hovedsynder og »Dødssyndsmændene« samt mere usædvanlige motiver og billedserier gennemgås, tidligere tolkninger kritiseres redeligt og grundigt. Forholdsvis sjældent skildres Adam og Eva, der skammer sig, ligeså sjældent Gud, der forbander Adam og Eva, men forfatteren behandler disse motiver og en del hertil svarende litteratur ret indgående, fordi de bør sammenholdes med forjættelsen om den kommende Frelser og derved jævnfører Eva og Maria. Motiver med Uddrivelsen gennemgås ikonografisk og kronologisk – forfatteren afviser, at fragmentet på sydsiden af triumfvæggen i Stehag kan tolkes som Uddrivelsen, i stedet foreslår han Apostlene ved Jesu Grav. Men ved selvsyn kan det konstateres, at de to personer på maleriet bærer de fornemme glorier, hvormed Skaberen og hans ledsagere kendetegnes. Altså er det snarere en skabelsesscene, der svarer udmærket til fødselsscenen på nordsiden som creatio til recreatio. At Adam og Eva græmmer sig efter Syndefaldet, er ikke afbildet ofte, og malerier af Adam og

Eva, der får redskaber og klæder, kendes kun fra senmiddelalderen. Her gør ejendommelige forskelle sig gældende mellem perioder og landsdele, f.eks. er det kun i Skåne, at man kan se det første menneskepar få klæder foruden redskaber. Sammen hermed hører billeder af Adams og Evas Jordeliv, som udvikles stærkt i middelalderen. Syndefaldet skal bonden stadig mærke på sine værkende skuldre og bøjede ryg. J. Forssanders tolkning af billederne i Rinkaby som årstidsbilleder afvises, og der gives et nyt, omend beskedent bidrag til debatten om Adams »Plovmandsråb« i Äspö kirke.

Også afsnittet om Kain og Abel er meget indgående. Den eneste scene, der kendes af brødrenes vandring til offerstedet, nemlig i Konga, vil forfatteren se som en parallel til Isaks vandring mod Moria bjerg. Fremstillinger af Ofret forbindes naturligt med Messeofret, og scenerne beskrives indgående. Bålet, hvorpå Abels offer bringes, sættes i relation bl.a. til Elias' Offer på Karmel, ganske som hos Petrus Comestor. Den utydelige skikkelse, der i Keldby ses sammen med brødrene, formodes med støtte hos samme forfatter at være Adam, der lærer sine sønner at ofre. Ravnene, der kives over offerscenen i Birkerød, kan udtrykke en tradition, der kendes fra Koranen, og som spores enkelte andre steder i Norden. De og de andre dyr, der kæmper, forbinder offerscenen med Brodermordet i det tilstødende hvælv. Også i andre tilfælde hører offerscenen naturligt sammen med Brodermordet, og det særlige afsnit derom er derfor ret kort. Malerier af Gud, der forbander Kain, og af Kain på Vandring er kun ganske få, men navnlig billederne af det sidste motiv i N. Strö behandles indgående. Det ejendommelige billede af en mand med en løve, der findes i denne billedserie, foretrækker forfatteren at tyde som Hieronymus med Løven og giver gode grunde derfor. – I dette kapitel sætter forfatteren med rette skel mellem den ældre middelalders romanske billeder, der alene viser Ofret, og de senere og mere fortællende serier, hvor Brodermordet også vises, og hvor det er forbindelsen mellem Syndefald og Dommedag, der pointeres, uden at henvisningen til Ofret dog opgives. De første sættes især i relation til de stridigheder om Nadveren, som førte til, at transsubstantiationslæren i 1215 ophøjedes til dogme, men beklageligvis uddyber forfatteren ikke denne sammenhæng nøjere.

De to sidste afsnit handler om Adams Død og Seths Paradisfærd, hvor scenerne i Østofte og N. Strö behandles i forbindelse

med nogle versioner af Helligkorslegenden, og om Noahs Historie. Med Noah begynder den anden af verdensaldrene, og det er især Noahs Ark, der beskrives. I Kirkerup hefter forfatteren sig bl.a. ved de syv kors, som her pryder arken, og citerer i den forbindelse *Glossa Ordinaria*, hvor tanken ledes fra de syv mennesker, der blev frelst sammen med Noah, hen til de syv menigheder i Apokalypsen, og hvor det anføres, at både Noah og de kristne frelses gennem vand (syndflod, dåb) og ved træ (ark, kors). For Fjellie kirke gives der en solid udredning af apokryfe Noahtraditioner, og der sluttes af med de efterreformatoriske billeder i Ørum og Farsø.

I den særskilte indledning til andet kapitel: »Billedprogrammer i danske Kirker« giver forfatteren en kort oversigt over nogle illustrerede, typologiske værker, han benytter i den følgende gennemgang af de malede billedserier: *Biblia Pauperum* i forskellige udgaver, *Speculum Humanae Salvationis* samt *Concordantia Caritatis*, der måske kan være benyttet en enkelt gang. Han vil ikke beskæftige sig særligt indgående med de fragmentarisk bevarede scener fra romansk tid, Abels og Kains Offer er der redegjort for i det første kapitel, og han lægger naturligt størst vægt på at kommentere de bedst bevarede og de særprægede serier.

Gennemgangen af kirkerne begynder med Bjäresjö, som forfatteren behandler dygtigt og grundigt med kritisk stillingtagen til den hårdhændede restaurering. I denne kirke er de gammeltestamentlige scener på epistelsiden af korets tøndehvælv ved billedet af Jesse Rod forbundet med motiver fra den nye pagt på evangeliesiden. Scenerne er malet i kronologisk rækkefølge, og de gammeltestamentlige modsvarer ikke direkte et nytestamentligt motiv. Alligevel bør de sandsynligvis tolkes typologisk, for de peger på den kommende Frelser bl.a. ved at vise, hvorledes mange frelses ved en enkelt retfærdig (Noah, Abraham, Kristus). Billedet af Jesse Rod gennemgås udførligt, det viser slægtskab med billeder i Chartres og S. Denis, formodentlig har en dygtig teolog øvet sin indflydelse, og forfatteren henleder i denne forbindelse opmærksomheden på Anders Sunesen.

I Keldby er der ikke anden forbindelse mellem de gammel- og nytestamentlige serier, end at den sidste fortsætter den første – fragmentet af Kristus med Apostlene på østvæggen kan ses både som begyndelse og afslutning på de to serier. Becketts formodning, at *Biblia Pauperum* kan have haft indflydelse, afvises ganske og

med god grund. I to kirker fra Snårestadgruppen, St. Köpinge og Skurup, kombineres forsigtigt, men utvivlsomt med rette, vægscener, der har motiver fra skabelses- og syndefaldsfortællingerne, med scener i hvælvene. I Kippinge kirkes kor er det naturligt at modstille Syndefald og Bebudelse, og forfatteren er så dristigt at antyde en forbindelse mellem to andre scener, der er anbragt side om side, nemlig af Kain, der myrder sin broder, og Michael, der nedstyrter sin broder Lucifer. I Toreby kirkes sakristi kan man ane en øst-vestakse, men det er vanskeligt at motivere billedernes placering i forhold hertil.

Om disse kirker nævnes, at de med en enkelt undtagelse beskæftiger sig mere med Inkarnationen end med Passionen – dog er udsmykningerne fragmentariske, og det er fortrinsvis kormalerierne, der er bevaret. Af de kirker, der gennemgås i det følgende, skal her nævnes Kirkerup, hvor sammenhængen tolkes således, at man i skibets andet hvælv ser personer, der reddes fra den forestående Dom, som er skildret på hvælvet i kirkens vestende. I skibets østre hvælv findes skabelses- og syndefaldsscener, som aktualiseres ved billedet af hovedsynderne, og i koret ses så forløsningen og frelsen i Kristus. I Skibbys billedprogram gennemgås alle scener, og det påvises, at Marias stilling som formidler betones ret stærkt. I Vester Broby kan både Adam-Kristus og Eva-Maria parallelere ses i koret som en fortsættelse af Skabelsescyklen i skibets første hvælv. I Østofte er det tydeligt nok forestillingerne om Skabelse og Dom, der slår igennem, de tolv profeter viser hen til Kristus, der måske på korvæggen har været fremstillet som Forløseren – det antyder billederne af Isaks Ofring og Noahs Ark. Også gennemgangen af de fragmentarisk bevarede og stærkt afblegede serier i Tirsted er meget sikker og dygtig. Her påpeges det, at en historisk-kronologisk skildring af begivenheder i Det gamle og Det nye Testamente på korets øst-, og navnlig dets sydvæg går over til at være en direkte typologisk sammenstilling af billeder fra de to pagter. Det store og komplicerede Mosesbillede på østvæggen opfattes først og fremmest som en fortsættelse af Patriarkhistorien, og navnlig med baggrund i *Speculum Humanae Salvationis* godtgøres det, at malerierne af Gideons Fåreskind, Den syvarmede Lysestage og Jesse Rod alle lader sig opfatte som Mariatyper og derfor hører sammen med billedet af Helligåndens Udgydelse ovenover, hvor Maria netop er hovedpersonen. Også i Ester- og Ahasverusscenen, der er type på Dommedag, er

interventionsmotivet stærkt fremhævet. I behandlingen af Hjem-bæk kirkes malerier er det ikke overbevisende, at forfatteren søger at samle motiverne i en øst-vestakse med hovedmotiver i øst-kapperne, men teksterne rekonstrueres også her udmærket, og det vises, at fra Det gamle Testamente findes dels en fortløbende billed-serie i tårnhvælvets scener med Adam og Eva, dels indskrifter, som kendes fra Biblia Pauperum, og som har en typologisk forbindelse med de nytestamentlige scener.

Forfatteren behandler Højelsegruppen og Isefjordsværkstedet under ét og finder ved en analyse af disse store og righoldige programmer, at de stærkt understreger sammenhængen mellem Skaberen og Dommeren; hertil føjer så Isefjordsværkstedet scener fra Jesu liv og helgenhistorierne. Motiverne fra Urhistorien findes enten i kirkens østende eller i det vestligste fag, og ved forskellige placeringer af dommedagsscenerne kan deres nære forbindelse med skabelsesfortællingerne understreges. For Vittskövlegruppens vedkommende kan der næppe være tale om typologiske programmer; mesteren har i nogle tilfælde fulgt hvælvinddelingen, i andre malet uden hensyn hertil, men nogen forskel i betydningen kan ikke påvises. I koret findes ofte helgenhistorier med Nicolaus eller Sigfred som hovedpersoner, og fragmenter viser, at de nytestamentlige motiver har været placeret på væggene. Men de er for få til, at man kan påvise forbindelsen med de gammeltestamentlige. Når Fanefjord kirke undtages, er det påfaldende, at Elmelundemesteren ikke beskæftiger sig så meget med Skabelse som med Syndefald og Uddrivelse. I Fanefjord er de gammeltestamentlige scener ikke direkte forbundet med nytestamentlige, men antagelig i sig selv typer på begivenheder i Jesu liv og umiddelbart forståelige således. I Elmelunde og Keldby udgør de et af de tre led i frelseshistorien med Syndefald, Inkarnation og Dom. I Kettinge kirke, hvis meget hårdt restaurerede billeder har været henregnet til denne mester, viser forfatteren, at scenerne på nordvæggen i skibets første hvælv bør opfattes som »dispositio« og ikke, hvad forhen var hævdet, som himmellegemernes skabelse. Den unike fremstilling af Eva, der skabes op af en jordtue, forklares med naturlige forbehold som skabelsen af Adams første hustru, ørkendæmonen Lilith, der kendes fra jødiske legender. En slags idealprogram for Brarupværkstedet finder forfatteren i de nyligt fundne malerier i Hyllested kirke på Djursland, hvor Skabelse og Syndefald er anbragt i skibets østende, Dommedag i vestenden, Evangelisterne i korets hvælv og ny-

testamentlige scener på væggene. Nært beslægtet hermed er den store skånske Everlövggruppe, blandt hvis billeder forfatteren især opholder sig ved dem i Farstorp og Stoby kirker, hvortil forlæg findes i nogle udgaver af *Biblia Pauperum*. En oversigt over disse værksteders og mestres malerier får bl.a. som resultat, at der kan påpeges tydelige forskelle både i placering og valg af motiver, men grænserne er dog flydende. En række skånske, sjællandske og jyske kirkers udmalinger kan ikke indpasses i disse grupper, men slutter sig nært hertil – også i dem er hovedmotiverne Adams og Evas Historie og Dommedag. Af forløsningshistorien er det Inkarnationen, der er lagt mest vægt på, men også andre træk fra Jesu liv er skildret. Der findes flere kirker (Tirsted, Hjembæk, Fanefjord, Kettinge m.fl.), hvor der er vist et fuldt kristologisk program med Kristus som Skaber, Dommer og Forløser, men de stærkt detaljerede passionshistorier ses sjældent sammen med gammeltestamentlige motiver. I almindelighed »forkynder« billederne, at Gud er Skaberen, at mennesket har syndet og synder imod ham, hvorfor det må forløses. Alle gammeltestamentlige billeder peger henimod Forløsningen og viser, at den Gud, som engang skabte verden, også skal dømme den.

I slutningen af afhandlingen behandles nogle kirker, som blev udsmykket med kalkmalerier omkring år 1500, men som står isoleret i traditionen, bl.a. Kongsted og Bellinge, hvis billedprogram gennemgås udførligt, men hvor det er vanskeligt at påvise nogen konsekvens i serien, fordi scenerne er temmelig tilfældigt placeret, og fordi benyttelsen af typerne ikke er gennemført konsekvent, – måske har maleren benyttet en udgave af *Biblia Pauperum*. I Sæby kirke, hvor programmet er rent mariologisk, skal Eva i syndefalds- og uddrivelsesscenerne formodentlig opfattes som type på Maria.

I denne afhandling findes adskilligt, der kan give anledning til kritiske bemærkninger, men det er først og fremmest tydeligt, at det er et dygtigt, modent og meget selvstændigt arbejde. Forfatteren er dybt fortrolig med det store og særprægede billedstof, hvis mange detaljer anskueliggøres ved den mønstergyldige opdeling i tekst, skemaer, tavler etc., som er smukt og akkurat udført. Kalkmaleriregistranten og hvad der findes om emnet i relevant litteratur udnyttes stort set kritisk og konsekvent, og der gøres mange nye iagttagelser. Tydning og tolkning af motiverne er i almindelighed overbevisende, detaljer kan diskuteres; en mere

væsentlig mangel er det, at forfatteren har undladt at samle sine iagttagelser om Skaberen og skaberskikkelsen til et selvstændigt afsnit i afhandlingens begyndelse – nu findes de spredt i de første afsnit, og derfor er det vanskeligt at overskue, hvor væsentligt dette motiv har været, og hvilken forbindelse det har haft med f.eks. Majestas Domini-, Nådestols- og Treenighedsmotiverne. I indledningen savnes bl.a. en forskningsoversigt og en mere principiel redegørelse for de forstandige metoder, forfatteren bruger, når han sammenholder billeder og tekster. I afhandlingens slutning er de sammenfattende bemærkninger om de senmiddelalderlige værksteder og mestre for korte og summariske, og enkelte kirker kunne være gennemgået mere udførligt.

Tydningen af fragmenter og rekonstruktionen af indskrifter er forsigtig, men metodisk og dygtig. Beskrivelsen af motiver og billedserier er ofte korte, men adækvate, og selvom sproget i begyndelsen er noget usikkert, vinder det hurtigt i klarhed. I hovedtrækkene er afhandlingen meget veludrustet, dog kan forfatteren bryde med sin konsekvente disposition, og overflødige gentagelser kan forekomme. Forfatteren respekterer billedkunstens egenart som meddelelsesform, han fastholder konsekvent, at opgaven først og fremmest drejer sig om billeder, der skal fortolkes, og han når sine resultater ved at iagttage og analysere billedmaterialet. De traditioner, der kommer til udtryk i motiver og serier har han et solidt kendskab til, det samme gælder de illustrerede billedværker. De kilder, han benytter i det første kapitel, er valgt med omhu, men kunne lejlighedsvis være udnyttet bedre, og ved hjælp af flere skrifter kunne endnu flere træk i billederne være belyst. I tolkningen af billedprogrammerne er han oftest nøgtern og redelig, kun sjældent bringer hans fantasi ham på afveje, men undertiden kunne analyserne være mere dybtgående.

Til trods for de anførte mangler finder vi det naturligt at indstille forfatteren til prisen.

II

Afhandlingen »Sus Minervam docet« er på ialt 404 sider i formatet A4. Hertil kommer en litteraturfortegnelse over 175 benyttede værker og afhandlinger samt en kildefortegnelse med 81 navne og titler på tekster, som er anvendt i afhandlingen. Et tillæg indeholder 53 fotos af forskellige, væsentlige motiver.

I indledningen ridser forfatteren – lidt usikkert og famlende –

de principper op, som han vil lægge til grund for fremstillingen. Han vil anstille en ikonologisk undersøgelse ved at finde de litterære kilder frem, som er i overensstemmelse med billederne og derfor muliggør en tolkning. Jo mere man bliver fortrolig med disse kilder, des bedre kan man frigøre sig fra »den talte kunsts« verden og opleve de gamle malerier på samme måde som nutidens. De billeder, undersøgelsen omfatter, får mæle gennem deres kunstneriske udtryk. Til dette forholder billedernes ikonografi sig nogenlunde på samme måde som litteraturen til billederne, således at ikonografien bliver det mest sikre grundlag for en ikonologisk undersøgelse. Dog må også andre forhold tages i betragtning: Billederne kan være præget af den typologiske tolkning, af liturgien og af de store og små sammenhænge, hvori det enkelte billede indgår. Opgaven, som ikke er løst i den foreliggende litteratur, ser han i at redegøre for de enkelte billeders ikonografiske træk og samtidig indpasse dem i en bredere og mere sikker ramme, således at udviklingen i middelalderens religiøse liv kan komme til sin ret.

Det første kapitel har til overskrift: Davids Kamp og Davids 1. Salme, og behandler malerierne i Ål kirke, hvis velkendte Rytterscene her søges tolket som den kamp, hvori Davids søn Absalom blev fældet. Billederne beskrives indgående, tidligere tolkninger kritiseres redeligt, udenlandske fremstillinger af gammeltestamentlige kampscener og af Absaloms Død fremdrages, men giver ikke megen støtte for forfatterens opfattelse, hvad der også erkendes. Argumentationen er meget detaljeret og ihærdig, men forfatteren må indrømme, at fragmenterne netop ikke indeholder den scene, der fremfor alle andre kunne støtte tolkningen, som altså må henstå hypotetisk. Endvidere sammenholdes figurerne på kirkens triumfvæg med hovedpersonen på kirkens nordvæg, der sikkert med rette tolkes som Kong David. Sammen skal de være en illustration til Davids 1. Salme, der omtaler gudfrygtige og gudløse, som dømmes. Ved at benytte Augustins, Cassiodors og Manegold af Lautenbach's kommentarer hertil, når forfatteren til det resultat, at personerne på triumfvæggen indgår som led i en dommedags-scene, og til støtte herfor henvises der til flere paralleller i bogillustrationer. Der er dog flere enkeltheder i kommentarerne, som ikke stemmer overens med billedet i Ål, men iflg. forfatteren er der overensstemmelse i hovedtrækkene, hvad ikke aldeles kan afvises. Alligevel forekommer resultatet af forfatterens store an-

strengelser så usikkert, at man fortsat må søge efter andre tekster, som bedre kan forklare flere træk i maleriet.

I det næste kapitel redegøres der for de romanske fremstillinger af Abels og Kains Offer, som er placeret i korbuen eller på forskellige steder i koret. Også denne forfatter sætter naturligt dette offermotiv i forbindelse med messeofret og messeliturgen, og fra flere kirkefædre kan han fremdrage meget væsentlige oplysninger, som uddyber detaljer i scenerne. Når Abels offer fortæres af flammer (Vilslev kirke) er det iflg. Hieronymus, Beda og Glossa Ordinaria et tegn på Guds velbehag, når Gud henviser Kain til at kaste sit offer på et bål (Ballerup kirke), finder dette træk støtte hos Beda, og når det i Engom er en engel, der modtager Abels lam, har også dette træk en særlig historie bag sig. Forfatteren gennemgår i en veldokumenteret, men alt for bred redegørelse nogle af de forestillinger om nadverelementernes frembærelse på det himmelske alter, der var under debat i flere århundreder efter Radbertus' skrift om Nadveren (ca. 830). Andre træk udredes også, f.eks. forholdet mellem Abels Offer og Korslammet i korbuens top.

Det følgende stykke om den betydningsfulde, men hårdt restaurerede »Concordia«-udsmykning af koret i Bjäresjö kirke indledes med en kort oversigt over den særprægede komposition, med en omhyggelig opregning af tilsvarende billedserier i andre lande – der henvises især til Frankrig, hvor Anders Sunesen havde studeret – og en kortfattet, men god redegørelse for den allegoriske skriftfortolkning i oldkirken og middelalderen samt for Kirkens indstilling til billeder. Derpå følger en uddybet gennemgang af hver enkelt af Bjäresjöudsmykningens billedscener, fortrinsvis ved hjælp af nogle omtrent samtidige forfattere, englænderen Aelfric og Petrus Comestor, hvortil kommer Glossa Ordinaria, men ejendommeligt nok slet ikke Anders Sunesen, hvad der havde været naturligt. Ved hjælp af disse forfattere gives et godt indtryk af, hvad samtiden kunne se i sådanne scener, og nogle detaljer i malerierne forklares også derved. Det gælder dog ikke dem alle og ikke så mange, som man af de talrige citater skulle tro. Som nævnt er malerierne restaureret meget hårdt, men også i dette tilfælde gøres der udmærket rede for de forandringer, der sandsynligvis er foretaget.

Udsmykningen af Bjäresjö er iflg. forfatteren bestemt af concordia-princippet derved, at de gammeltestamentlige motiver nok

er typer på begivenheder i Det nye Testamente, men ikke umiddelbart forbundet hermed, scene for scene. Det følgende kapitel bærer overskriften »Andre »concordia«-udsmykninger«. Selvom concordia er sat i anførselstegn, forekommer titlen at være en tilsnigelse. Af de cykler, der behandles, er det nemlig kun de to i Keldby kirke, i koret og på skibets nordvæg, der med rette kan henføres hertil. I Tirsted kirkes kor er den gammel- og nytestamentlige serie nogle steder uden egentlig forbindelse, men på andre steder hører de nøje sammen som type og antitype, hvad forfatteren også pointerer i sin meget kyndige gennemgang. Og i andre kirker, som undersøges i dette kapitel (Todbjerg, Nylars, Esbønderup, St. Köpinge, Skurup) er flere billeder yderst fragmentariske, eller motiverne fra Det gamle og nye Testamente er forbundet således med hinanden, at noget egentligt concordia-princip ikke kan have været bestemende. Også i denne del af sin redegørelse behandler forfatteren flere interessante enkeltheder: Det T, som »den medskabende engel« i Todbjerg holder i sin hånd, og som vel viser hen til Korset, de to engle med faklerne over billederne i St. Köpinge af Adams Skabelse og Syndefaldet – hvortil forfatteren har kunnet fremdrage nogle meget oplysende paralleller – og den ejendommelige Adamscene i Skurup kirkes kor, som giver anledning til en kritisk revision af E. Cinthio's opfattelse. Gennemgangen af scenerne i Keldby giver forfatteren anledning til at drøfte, om det Paradis, der ses øverst på korvæggen, er jordisk eller himmelsk.

Fra disse fremstillinger adskiller forfatteren nogle serier fra 1300-tallet, hvor fremstillinger af Skabelsen samt af Adam og Eva, Kain og Abel ikke ses i forbindelse med scener fra Det nye Testamente – de er forsvundne eller har måske aldrig været der. Kirkerne er Bregninge, Brarup, Udby i Rougsø herred og Jetsmark. De skildres i det næste kapitel »Skabelsen og Adam og Eva alene«, men det gælder om alle disse serier, at de ikke fylder meget i kirkerne og ikke bør anses for andet end brudstykker af større mønstre. Derfor er det næppe heldigt at behandle dem særskilt, men selve redegørelsen er fyldig og indgående. Det væsentlige i kapitlet er dog gennemgangen af de teologiske forestillinger om Treenigheden og Skabelsen, der forklarer de tidlige skabelsesserier i dansk kalkmaleri, iflg. forfatteren frem til sidste halvdel af det 14. århundrede. Det sker på grundlag af Augustins Genesiskommentarer, Glossa Ordinaria, Beda, Petrus Comestor m.fl., og i denne sammenhæng glemmes ej heller Anders Sunesen. I tilslutning til disse

kirkefædres og middelalderteologers opfattelse af Skabelsen undersøger han nogle skabelsesscener fra Skibby kirke samt i Udby, Præstø amt, Vester Broby og Kirkerup. Også her kan han gå i dybden, således f.eks. når han analyserer et billede fra Skibby, hvor Helligåndsduen svæver over et vand med fisk og ser scenen som det led i Skabelsen, hvor materien udvikles – de andre motiver i denne kirke synes dog at gøre en så subtil forklaring mindre troværdig – og når han kan godtgøre, at englene i en skabelsesscene i Vester Broby vender sig mod deres Skaber, akkurat som det er skildret hos Augustin, og at de kan symbolisere Skabelsen af både Himlen og Lyset.

Det er kun enkelte billeder i disse kirker, der behandles i kapitlet. Redegørelsen genoptages i det følgende om Moralitas og udgør en væsentlig del heraf. Årsagen til denne opdeling, der virker meget uheldig, er, at der i de nævnte kirkers udsmykninger foruden de bibelske også forekommer moraliserende billeder, og da de skal ses på baggrund af Mendikantprædikenen, gennemgår forfatteren først nogle hovedtræk af den og den unike udsmykning af Birkerød kirke, hvor tiggermunkenes indflydelse er tydelig. Skildringen heraf er meget bred og fører læseren langt ud over de ret få motiver fra Det gamle Testamente, der findes i kirken – syndefaldsfremstillingen uddybes her ved hjælp af Berthold fra Regensburg, og billederne af Abels og Kains Offer og Brodermordet giver forfatteren anledning til at konstatere, at indholdet har ændret sig siden romansk tid. Adskillige træk viser, at nu lægges vægten på sindelaget og advarslen mod synd. I Skibby påpeger forfatteren derpå, at der veksles mellem motiver, som maner til bod og andre, der vil vække troen og kærligheden. I Kirkerup hefter forfatteren sig også herved og ved de træer, der indgår i alle hovedscenerne med Syndefald, Noahs Ark og Kristi Opstandelse. Han inddrager ligeledes Fjelle kirkes Noahscene og kommer ind på den forbindelse, som træet kan have med Legenden om Det hellige Korsfund. Efter at have behandlet endnu nogle kirker gennemgår han dette mere udførligt i det næste kapitel om Adams Død og Kristi Profeter.

Her er det især Østofte kirke, der redegøres for, men andre fremstillinger af Majestas eller Skaberen, bl.a. fra Isefjordsværkstedet og Højelsegruppen, inddrages for at karakterisere Guddommen i korets østkappe som Logos-Skaberen. De ejendommelige scener med Adams Død sammenholdes med de tilsvarende fra N. Strö. Forfatteren udreder de forskellige traditioner herom og

viser motivets forbindelse med Helligkors-legenden. Det fører ham igen ind på middelalderens kirkelige mysteriespil. Ved at sætte Profeterne i Østofte kirke i forbindelse med kirkespil, som kendes fra udlandet, mener forfatteren sig i stand til at identificere flere figurer. Dog anfører han også de problemer, som er forbundet med at jævnføre kalkmalerier og teaterscener, og de er unægtelig meget væsentlige. Adskillige rækker med profeter og sibyller i andre kirker undersøges i tilslutning hertil, og der gives ofte gode og velbegrundede forslag til tydninger af figurer og sammenhænge.

I et omfangsrigt kapitel behandles billederne i de senmiddelalderlige værksteder og hos de mestre, som kunsthistorien har bestemt: Højelsegruppen, Isefjordsværkstedet, Vittskövle-, Elmelunde- og Everlöv- eller Brarupmestrene samt billeder i andre kirker, som i senmiddelalderen blev udsmykket med fortællende scener om Skabelse og Syndefald. Langt de fleste af disse kirkeudsmykninger findes i Østdanmark, men trods værkstedernes egenart og særpræg behandler forfatteren dem under ét og gennemgår i en indledning, som er altfor kompakt og presset, alle de mange motiver og kirker, det her drejer sig om. Forfatterens undersøgelse af, hvorfra disse frodige malere kan være inspireret, fører til det resultat, at der hverken i England, Tyskland eller Frankrig kendes tilsvarende serier, men her tages det naturlige forbehold, at så lidt er publiceret om det senmiddelalderlige kalkmaleri i disse lande. På de trykte blade fra samtiden kendes kun få af de scener, som værkstederne yndede, og forfatteren hælder derfor til den af B. Söderberg, i forbindelse med det »uppsvenska« maleri ved midten af 1400'rne, fremførte hypotese, at også de danske malerier kan være inspireret af birgittinsk fromhedsliv. Han udvider materialet til at omfatte kirker, der ikke behandles i Söderbergs værk om de gotlandske passionsmalerier og inddrager et omfattende litterært stof i argumentationen, idet han navnlig fra den birgittinske prædiken citerer mange – altfor mange – stykker, der viser, hvor stor en vægt, man har tillagt den opfattelse, at mennesket er skabt af Gud, men har syndet imod ham, og at det var Skaberen, der blev korsfæstet og skal dømme verden. Heri spiller selve skabelses- og syndefaldsberetningerne imidlertid ikke nogen fremtrædende rolle, og forfatteren ser tydeligt flere af de svagheder, en sådan argumentation unægtelig er beheftet med. Alligevel vil han ved en jævnføring med Christiern Pedersens prædikener fastholde, at netop skabelsestanken er langt væsentligere i den bir-

gittinske tradition, og at den er den almene teologiske baggrund for de mange Genesiscykler. Forfatteren erkender, at tekster ikke uden videre kan skabe billeder – her er det snarere de træsnit, man ikke kender meget til, og det kirkelige skuespil, der har været afgørende.

Selvom det kun er fra udlandet, at man kender noget til det kirkelige drama, udgør den indflydelse, som det kan have haft på flere træk af det senmiddelalderlige kalkmaleri, en væsentlig del af det afsluttende kapitel om senmiddelalderens ikonografi. Påvirkningen sporer forfatteren i adskillige scener med Lucifers Fald, Elementernes Tilblivelse og Adams Skabelse, især hvor han stiger op af en kasse, der synes at gengive en teaterrekvisit. Denne indflydelse fra den dramatiske kunst på billedkunsten behøver imidlertid ikke at være direkte; det er ikke overalt, den spores, og ældre traditioner øver også deres indflydelse både gennem det kirkelige drama og uafhængigt heraf. Kapitlet fortsætter også tidligere skildringer af Skabelsens forskellige faser; der redegøres bl.a. for billedet af Himlens og Jordens Skabelse i Gerrild kirke, som viser sig at være i nøje overensstemmelse med Beda, og for den moraliserende betydning af dyr, der kan optræde i skabelses-scenerne. Af særlig interesse er redegørelserne for Lucifers Fald, for Fristeren i Slangeskikkelse og for Adams og Evas Jordeliv. Kapitlet indeholder mange gode iagttagelser og hører til de bedste i afhandlingen.

I en kort afslutning beklager forfatteren ikke at have nået at føje noter til det sidste kapitel, og at et fuldt udarbejdet stykke om Syndefaldet og Kristi Profeter måtte udelades. Tiden har heller ikke tilladt ham at udarbejde en konklusion. Det må blive ved nogle få og lidet oplysende passager.

Af denne afhandling fremgår det tydeligt, at forfatteren er i besiddelse af stor arbejdskraft og megen flid, og at han har et udmærket indblik i kalkmaleriregistranten. Den benyttes sammen med et omfattende og alsidigt udvalg af kilder og litteratur, som bl.a. godtgør forfatterens indsigt i flere væsentlige sider af middelalderens tros- og forestillingsverden. Iøjnefaldende er også hans gode iagttagelses- og kombinationsevne og hans kendskab til den kirkelige kunst i Europa. Hans ihærdige bestræbelser for at trænge til bunds i forskellige emner fører ofte til nye og overbevisende resultater.

Men også afhandlingens mangler er betragtelige. Forfatteren har ikke til grund for sit arbejde lagt en plan, som han har kunnet gennemføre, og i noterne mangler der f.eks. ofte sidehenvisninger. Skematiske oversigter over kalkmaleriernes placering i de kirker, der behandles, ville meget have lettet både hans og læserens arbejde, de kunne have skabt en hårdt tiltrængt overskuelighed i den omfangsrige afhandling. Selvom forfatterens sprog er enkelt og klart og beskrivelserne dækkende, er hans værk vanskeligt at læse, for i sin iver efter at være alsidig overbroderer forfatteren tekst og noter med et væld af detaljer, hvoraf adskillige er ganske overflødige, og ofte kommer han ind på perifere områder, som skildres unødigt bredt. Både i sin helhed og i de enkelte afsnit er dispositionen meget mangelfuld. Forfatteren fylder flere kapitler med vidt forskellige undersøgelser i en tilfældig og umotiveret orden, og ret uvæsentlige forhold som f.eks. dem, der behandles i det første kapitel, får en altfor bred og indgående behandling i sammenligning med den væsentlige del af materialet, det senmiddelalderlige. Herved har afhandlingen fået en alvorlig slagside. Dette uheldige forhold og andre allerede nævnte mangler i dispositionen gør det klart, at forfatteren må siges at have sin styrke i detaljerne og de enkelte undersøgelser.

Det er påskønnelsesværdigt, at forfatteren har forsynet sin afhandling med nogle metodiske forbemærkninger. Selvom disse hverken er tilstrækkelige eller ganske klare, forekommer hensigten tydelig: Han vil især finde tekster frem, som gør en tolkning af billederne mulig. Dette sker med rastløs iver, der diskas op med så mange citater fra en mængde værker, som ikke alle er lige velvalgte, at indtrykket bliver flimrende. Som det er nævnt, kan forfatteren dog vise flere gode resultater, det er naturligt, at han undertiden må nøjes med at fremhæve ligheder og forskelle, men ofte er det blot baggrunden, der tegnes meget bredt. Så optaget er forfatteren af at kombinere billeder og tekster, at han i de sidste og væsentligste afsnit aldeles undlader at analysere selve de programmer, som de senmiddelalderlige værksteder og mestre har benyttet. Han opregner motiverne, fortæller, hvor de er placerede, og opsummerer af og til antallet af væsentlige scener, men redegør ikke for, hvorledes de indbyrdes forbindes, og hvad der kommer til udtryk i sammenhænge. Det kunne en analyse udrede, det er først og fremmest ved hjælp af den, at man kommer ind på livet af den forestillingsverden, der ligger til grund for disse billedserier,

og analysen er anderledes væsentlig end den såre vidtløftige gennemgang af nogle hovedtræk i den birgittinske forkyndelse, hvor det overhovedet ikke lykkes forfatteren at påvise så nære relationer mellem tekster og billeder, som han har gjort i andre tilfælde. Analysen erstattes ikke af det gode og fyldige afsnit om senmiddelalderens ikonografi. Det kan ikke overraske, at der har været en forbindelse mellem det kirkelige skuespil og kalkmalerikunsten, og det er ikke uvæsentligt, hvad forfatteren med sin viden kan fortælle derom.

Mange detaljer kunne give anledning til kritiske bemærkninger, men de her fremhævede mangler er væsentligere og medfører, at vi ikke kan indstille forfatteren til prisen. Men hans fortjenester bør dog påskønnes, og vi foreslår derfor, at han tildeles en belønning, der svarer til accessit.

III

Afhandlingen, der er indsendt under mærket »Fiat« er på 142 tætskrevne A4-sider. Hertil kommer 10 illustrationer og skematiske oversigter over placeringen af kalkmalerier i 32 kirker.

Afhandlingen indledes med en litteratur- og forskningsoversigt, hvori opregnes nogle af de mest kendte værker, der behandler kalkmalerier i danske og skånske kirker. Oversigten er ganske kort, og væsentlige værker som Fr. Beckett's *Danmarks Kunst, Traps Danmark* eller *Danmarks Kirker* nævnes ikke.

Det første afsnit om Skabelsen og Syndefaldet (ialt 17 sider, heraf 4 med billeder) indleder forfatteren med en kortfattet betragtning over, hvorfor man først omkring år 1000 begynder at male billeder med motiver fra Urhistorien. Han antyder, at man ikke forhen havde brug for disse motiver, i den tidlige kristne tid forekom det en selvfølge, at Gud havde skabt verden, og det var væsentligere at illustrere Syndefaldet. Der henvises kort til Augustins kamp mod manikæismen. Når skabelsesbillederne først senere bliver almindelige, skyldes det iflg. forfatteren, at Vestkirken først måtte frigøre sig fra Østkirken og endvidere det fromhedsliv, som tiggermunkene fremkaldte ved deres prædiken. En udførligere argumentation for denne anskuelse gives ikke, og betragtningerne, som er usammenhængende og tildels selvmodsigende, viser et såre tilfældigt kendskab til kirkens og den kirkelige kunsts historie.

Forfatteren gennemgår derpå motiver fra De seks Skabelsesdage ved at fremdrage enkelte scener fra kalkmalerier i det middelalderlige Danmark. Men de kommenteres kun på det nødtørftigste,

den eneste scene, der behandles lidt mere udførligt, er fremstillinger af Lucifers Fald, hvortil føjes nogle bemærkninger om mester Niels Håkonssen og hans forbindelser med midtsvensk kalkmaleri. Iøvrigt indskrænker forfatteren sig til at citere 1. Mosebog og at konstatere en sammenblanding af de to skabelsesberetninger – der henvises ikke til en eneste af de afgørende udredninger af begivenhederne ved verdens tilblivelse, der findes i adskillige skrifter fra oldkirken og middelalderen. De særlige afsnit om Adams og Evas Skabelse er ganske korte. På fire sider påpeges med enkelte citater fra Augustin, Petrus de Riga og Alcuin, at Adams Fald må ses i forbindelse med Kristi Forløsning, og at Kirken skabes af Kristi sidesår, ganske som Eva blev skabt af Adams side. Af hele det rige billedmateriale fremdrages kun tre scener, som tilmed er fra reformationstiden og senere. Skønt forfatteren fremhæver Syndefaldet som den væsentlige begivenhed i Urhistorien, får de mange malerier, der viser Syndefaldet og dets følger, en aldeles utilstrækkelig behandling på to sider.

I kapitlet om Abel og Kain gennemgår forfatteren til indledning de romanske malerier, der viser de to brødres offer. Der gøres enkelte bemærkninger om flere ejendommeligheder, og for at belyse betydningen af den lille djævel, der i Farup og Engom modtager Kains offer, citerer forfatteren nogle korte bemærkninger hos Petrus Comestor og Augustin om Kains sindelag og forbindelse med djævelen. De romanske fremstillinger findes fortrinsvis på triumfbuen, men kan også være placeret andre steder, uden at der spores nogen ændring i betydningen. Det nævnes, at Ambrosius i Abel ser en type på de kristne, i Kain på jøderne, samtidig med at Abels Død sættes i forbindelse med Kristi Offer. Forfatteren vil ikke tage stilling til, om der er nogen forbindelse mellem brødrenes offer og Messeofret, men alligevel nævner han scenerne i Keldby og Birkerød, hvor denne forbindelse er temmelig indlysende. Han anfører dog, at han ikke kender litterære eksempler på en nærmere forbindelse mellem brødrenes offer og Messeofret. Fremstillingen er temmelig konfus, men så meget synes dog at fremgå med nogenlunde klarhed, at der fra omkring år 1300 spores en forandring i anvendelsen af motivet; scener med Abel og Kain optræder nu i sammenhæng med andre motiver fra Urhistorien, og da forbindelsen mellem Offer og Brodermord nu bliver hyppigere, postulerer forfatteren, at motiver med Abel og Kain her skal advare mod den hovedsynd, som vreden er. Af billedserier i Kippinge og Keldby

kirker kan man iflg. forfatteren formode, at Abel er type på de kristne, og Kain repræsenterer både Kristi mordere og samtidig Det vrede Menneske. I Vigersted ser forfatteren, at billeder af drabet på hertug Knud erstatter den korsfæstelsesscene, man uvilkårligt savner blandt malerierne, og billedet af Brodermordet understreger den uretfærdiges drab på den uskyldige. Nogle tolkninger i kalkmaleriregistranten af offerscenen i Lem og N. Strø kirker tages op til fornyet og kritisk granskning, som bl.a. fører til, at de malerier i den sidste, der viser en mands begravelse og jordeførd, med sandsynlighed kan tolkes som træk fra Helligkorslegenden og således jævnføres med tilsvarende scener i Østofte kirke. Denne tolkning er afgjort en forbedring. Kapitlet slutter med en meget summarisk gennemgang af nogle brodermordsscener, som ikke er behandlet i det foregående.

De forholdsvis få malerier, der fortæller træk fra den i middelalderen så populære Noahs Historie, får en ret indgående behandling. Med Noah begynder iflg. Augustin den anden af de seks verdensaldre, i arken ser kirkefaderen et symbol på Kirken, og træet, hvoraf arken bygges, jævnfører han både med Livstræet i Paradiset og med Korset. Dette foranlediger forfatteren til at hefte sig særligt ved de træer, der er så fremtrædende på Noahscenerne i Kirkerup og Fjellie kirker. Ejendommelige træk i disse udsmykninger fremhæves i en udmærket og fyldig gennemgang, hvor man især hefter sig ved redegørelsen for arkens indretning og den kvinde, der i Fjellie står ved siden af det sejlene fartøj. Med baggrund i flere traditioner tolkes hun som Waila, Noahs anden hustru, der omkom i Syndfloden. De få bevarede scener, der viser Noahs Fuldskab, er efterreformatoriske. »Den gammeltestamentlige renaissance i de efterreformatoriske billeder« interesserer forfatteren levende, men falder uden for den ham stillede opgave.

Moses' Historie, af hvilken der kan ses fremstillinger i flere kirker, får også en ret grundig behandling. Der redegøres meget summarisk for den typologiske anvendelse af motiverne, men påfaldende kombinationer og enkeltheder kommenteres ret indgående og detaljeret. Især hefter forfatteren sig ved billedet af Spejderne med Druerklasen på Tirsted kirkes østvæg, der tolkes som type på Jesu Dåb, og ved de samme motiver i Dronninglund og Bellinge kirker, hvor hele udsmykningen gennemgås. Forfatteren redegør for, hvilke udgaver af Biblia Pauperum, der kan være anvendt som

forlæg, men inddrager ikke andre illustrerede værker, hvad der ville have været en fordel.

I afsnittet om Den brændende Tornebusk behandles malerierne af denne scene i Bjäresjö og Keldby kirker, hvor den optræder i en historisk sammenhæng med andre motiver fra Det gamle og Det nye Testamente, hvorved det vises, hvorledes Gud griber ind i historien. Disse billedserier skal forstås kristologisk, og fra dem adskiller malerierne i Hjembæk og Jetsmark kirker sig. Her ses motivet ikke i nogen historisk sammenhæng, men direkte som type på Jesu Fødsel, hvilket iflg. forfatteren vil sige, at det er benyttet på en helt anden måde. Billederne af Overgangen over Det røde Hav er ikke mange, men får en udførlig behandling. Man konstaterer med forbavselse, at den eneste bemærkning, der her gøres om motivet i Bjäresjö, er, at hele udsmykningen i denne kirke har udenlandske forbilleder og bør sættes i forbindelse med Anders Sunesen, som havde studeret i Paris. Hvad der siges om Bødstrup og Gudum kirkers efterreformatoriske fremstillinger af Overgangen over Det røde Hav, får forfatteren ved at citere Beda og Isidor til at være type for Jesu Døb. I de små afsnit om Moses, der slår Vand af Klippen, og Moses, der flygter til Midians Land, behandles enkelte efterreformatoriske fremstillinger; af senmiddelalderlige kendes kun nogle få i Farstorp og Stoby kirker, som kunsthistorikerne henregner til den såkaldte Everlövggruppe. Også på grund af indskrifterne kan de godtgøres at have forlæg i den 40-bladede xylograferede udgave af *Biblia Pauperum*, som maleren må have haft direkte kendskab til.

I kapitlet om Jesse Rod gennemgår forfatteren alle de fremstillinger, der kendes. Motiverne skildres indgående og med betydelig forståelse for motivets egenart og for de muligheder, der har været for igennem århundrederne at variere det. Gennemgangen begynder naturligt med motivet i Bjäresjö, men især opholder forfatteren sig ved billedet i Tirsted, hvor det ved hjælp af de nærmeste motiver godtgøres, at det her tager sigte på Maria. I Ö. Herrestad, hvor det er David, Træet skyder op fra, begrundes forfatteren denne ejendommelighed med henvisninger til Jesus som Davids Rodskud i Apokalypsen 5,5 og 22,16; i Helligåndskirken i Flensborg ender Træet med en Pelikan, fra oldkirkens dage et opstandelsessymbol, og skal altså forstås kristologisk. Det samme kan være tilfældet i Saltum, hvor motivet gennemgås udførligt – ellers er det billeder fra tiden lige før og efter reformationen, der be-

handles. Det er væsentligt beskrivelser, der indeholdes i kapitlet, men man får dog en god og solid oversigt over udviklingen af et motiv, som kendes fra romansk til efterreformatorisk tid.

Kapitlet om fremstillinger af Isaks Ofring er ret kort. Med henvisninger til Ambrosius, Augustin og Beda tolkes Vandringen til Moria bjerg som type på Korsegangen og Ofret som type på Korsfæstelsen; kun to middelalderlige scener behandles, men der gives et par eksempler på, at denne typologi overlever reformationen. Maleriet i Udby kirke giver forfatteren anledning til at beskæftige sig ret indgående med den tidlige og sene middelalders opfattelse af Michael Dragedræber-motivet. Fremstillinger af profeten Jonas, der kastes i havet eller udspyes af hvalen, tolkes overalt, også her, med henvisninger til Bibelen og Augustin som typer på Kristi Død og Opstandelse. I Gudum kirke, der er behandlet tidligere, skal de måske forstås i sammenhæng med et billede af Jesus i samtale med Den samaritanske Kvinde og Overgangen over Det røde Hav. Det kan være vandet som element, altså dåbsvandet, der udgør det forbindende led i disse scener. Forfatteren aner den reformatoriske forståelse, der bruger traditionelle motiver i en ny ånd. I Grinderslev kirke, hvor billederne også er efterreformatoriske, ser man af indskrifterne, at de markante forestillinger om Død og Opstandelse er blevet fortrængt af en mere almen forestilling om Guds Beskærmelse. Også Brarupmesteren omtales, og der foretages en kort jævnføring af billedprogrammer i Tågerup og Kongsted kirker.

Hermed er selve afhandlingen sluttet. Det næste kapitel handler om typologier, og her ridses de mest almindelige træk op i den typologiske tolknings historie. Forfatteren gentager den i indledningen nævnte opfattelse, at når motiverne skifter, skyldes det ønsket om at kunne illustrere, hvad tidens teologi lærte. Enkelte spredte eksempler fra oldkirken og middelalderen anføres, og blandt de illustrerede værker fremhæves atter *Biblia Pauperum*. Over typologierne heri gives der en oversigt, og forfatteren viser flere tilfælde, hvor eksempler fra *Biblia Pauperum* kan have tjent som forlæg. Især godtgør han det for Hjembæk, Keldby og Elmelunde kirker og supplerer herved Cornell's undersøgelser. I tilslutning her til gøres der nogle bemærkninger om Sæby kirke, hvor man har villet se Adam og Eva i sammenhæng med Joakim og Anna-billederne – forfatteren indvender herimod, at hvælvinger og vægge ikke blev færdige på samme tid, samt at man ikke kan forbinde

scener i en vestkappe med andre på en nordvæg. Der gennemgås flere billeder fra Tirsted kirke, her med henvisning til en mulig benyttelse af *Speculum Humanae Salvationis*. Forfatteren slutter afsnittet om typologierne med nogle bemærkninger om forholdet mellem middelalderens prædiken og samme tidsalders billeder. Allegorier fandt udstrakt anvendelse begge steder. Det sidste stykke handler om *Tituli i Biblia Pauperum* og må betegnes som et ganske kort og ufuldstændigt forsøg på at redegøre for teksterne i dette opbyggelige værk. De sættes ikke i forbindelse med kalkmalerier.

I denne afhandling viser adskillige iagttagelser og flere analyser af billedprogrammer, at forfatteren er vant til at arbejde med billeder og tolke dem, og at han er i stand til at udarbejde gode og dækkende beskrivelser. Af flere billedrækker giver han mere sandsynlige og velbegrundede tolkninger end dem, der hidtil har foreligget. Hans beskæftigelse med *Biblia Pauperum* fører også i flere, ofte vanskeligt forståelige sammenhænge til en påvisning af, hvorledes dette skrift har været benyttet, og undertiden kan han godtgøre, hvilke udgaver der har været anvendt.

Men det falder først og fremmest i øjnene, at afhandlingen er beheftet med adskillige, væsentlige mangler. Forfatteren nævner kun ganske få af de mange og betydningsfulde skabelses- og syndefaldsbilleder, og hans gennemgang af dem, der anføres, er aldeles utilstrækkelig. De fleste af de motiver og serier, afhandlingen redegør for, er i sammenligning hermed mindre væsentlige, og behandlingen af dem er meget ujævn. De reformatoriske og efterreformatoriske billeder, der ofte fremdrages, er opgaven uvedkommende, og de tekster, der henvises til, er for spredt og tilfældigt valgte. *Biblia Pauperum* benyttes på bekostning af andre værker, der burde have været inddraget i større omfang. Der er arbejdet alt for lidt med at gøre dispositionen klar og tydelig, de enkelte afsnit virker sammenstykkede indtil det kaotiske, og sproget er altfor bredt og fortællende og ofte uklart. Skemaerne, der viser kalkmaleriernes placering i kirkerne, er ikke altid pålidelige, illustrationerne er få og tilfældige, noteapparatet er uudviklet og litteraturlisten i grov uorden – den indeholder adskillige værker, der ikke nævnes i teksten, og her benyttes andre, som ikke anføres i fortegnelsen. Metodeproblemer drøftes ikke, og forskningsover-

sigten er som nævnt mangelfuld. Afhandlingen kan ikke indstilles til nogen belønning.

Knud Banning

Otto Norn

Styrelsen tilsluttede sig ovenstående votum. Da navnekuverterne åbnedes fandtes det, at den under I bedømte afhandling var forfattet af stud. theol. *Simon Asger Nielsen*, som tilkendtes prisen på kr. 2000,-. Den under II omtalte afhandling var skrevet af stud. mag. *Søren Kaspersen*, som tildeltes kr. 1000,-. Priserne uddeles ved en sammenkomst på »Institut for dansk Kirkehistorie« den 1. maj 1970.

Prisopgave 1970-71

Bestyrelsen for »Selskabet for Danmarks Kirkehistorie« har vedtaget at udskrive følgende prisopgave for 1970-1971:

*Det teologiske fakultets historie 1860-1900,
med særligt henblik på debatten om fakultetets eksistensberettigelse.*

Besvarelsen af opgaven indsendes til »Institut for Dansk Kirkehistorie«, Vodroffsvej 8, 1900 København V., inden 1. september 1971. Afhandlingen skal være skrevet med tydelig håndskrift eller på maskine. Den må kun betegnes med motto eller mærke, medens forfatterens navn, stilling og adresse skal angives på en seddel i en vedlagt, lukket kuvert, der er betegnet med samme motto eller mærke som afhandlingen. Navnekuverten vil ikke blive åbnet, såfremt den ledsagende afhandling ikke belønnes.

Adgangen til at besvare opgaven er *ikke* indskrænket til akademiske borgere eller Selskabets medlemmer, men står åben for alle, uanset alder.

For at en afhandling kan belønnes, kræves det, at den har samme kvalitet som besvarelsener af universiteternes prisopgaver, der opnår guldmedaille eller accessit. Prisen sættes til kr. 2000,-, men dommerkomiteen kan henstille, at prisen deles eller at der uddeles flere beløb af den anførte størrelse. Selskabet forbeholder sig ret til at offentliggøre en eller flere af de belønnede afhandlinger mod almindeligt forfatterhonorar.

En bedømmelse af indsendte afhandlinger vil fremkomme i »Kirkehistoriske Samlinger«.

Forfatternes adresser:

Intendent *Frans Carlsson*
Malmö Museum, Malmöhusvägen, 21120 Malmö

Amanuensis, cand. theol. *Martin Schwarz Lausten*
Tjørnevej 23, 2970 Hørsholm

Pastor emeritus *Anders Malling*
Peter Damsvej 15, 4180 Sorø

Professor, dr. theol. *P. G. Lindhardt*
8541 Skødstrup

Stud. theol. *Jørgen I. Jensen*
St. Kannikestræde 2, 1169 Kbh. K.

Afdelingsleder, cand. theol. *Per Salomonsen*
Aldersrovej 3, 2950 Vedbæk

Provst *Carl Trock*
4200 Sønderup pr. Slagelse

Afdelingsleder, dr. theol. *Knud Banning*
Bøgholmen 35, 2840 Holte

Professor, dr. phil. *Otto Norn*
Allegade 45, 8700 Horsens

Bibliotekar *Søs Lausten*
Tjørnevej 23, 2970 Hørsholm

Rettelser og Register.

Ved Søs Lausten.

- 1969, s. 90: Grüner Nielsen, skal være Grüner-Nielsen.
1969, s. 132 og 134: Oscar Andersen, skal være Oskar Andersen.
1969, s. 165 l. 9 f.n.: kunne skal være kunnet.
1969, s. 254 l. 14 f.n.: efter ordet »af« indsættes »et«.
1970, s. 31 note 12: Henvisningen skal være til DS III, 82.
-

Registeret omfatter Kirkehistoriske Samlinger 1969 og 1970. For fremtiden vil hver årgang indeholde register. I lighed med tidligere omfatter registeret *ikke* Carl Trock: En Oversigt. 1969 og 1970; ej heller Votum 1970, 167 f.

- Abel, dansk konge, 1969, 3, 19–25.
Aerius, kætter, 1970, 20.
Aetius, kætter, 1970, 20.
Aggesen, Svend, historieskriver, 1969, 3, 18.
Alciati, Andrea, ital. forfatter, 1969, 127.
Allen, C. F., historiker, 1969, 24.
Allen, P. S., 1969, 56 ff.
Allerup, Åsum herred, 1969, 203
Althaus, Paul, tysk teolog, 1969, 86 f.
Ammundsen, Esther, medicinaldirektør, 1970, 115.
Ammundsen, Frederikke Augusta, præsteenke, 1970, 92.
Ammundsen, J. J. A., biskop, 1970, 113.
Ammundsen, Valdemar, professor, biskop, 1970, 85–116.
Amrovsij, russ. ærkebiskop, 1969, 176, 178 f.
Andersen, J. Oskar, professor, 1969, 32, 33, 39, 51 f., 59, 63, 132, 1970, 86 f., 92, 97 f., 106 f.
Andersen, Niels Knud, professor, kirkehistoriker, 1969, 1, 4, 20, 51 f.
Andreae, Jacob, professor, 1969, 114.
Angul, dansk konge, 1969, 2.
Anna Ivanovna, russ. regent, 1969, 164, 170.
Anna Leopold' dovna, russ. regent, 1969, 170.
Anselm, helgen, kirkelærer, 1970, 63 f.
Anselm af Laon, ærkekegn, forfatter, 1970, 6.
Apelles, gnostiker, 1970, 21.
Apollinarios fra Laodikea, teolog, 1970, 21.
Arenfeldt, Niels, rigsråd, 1969, 38.
Arius, presbyter, 1970, 22.
Arndt, Johann, tysk teolog, 1969, 131, 167.
Arup, Erik, professor, historiker, 1969, 5, 33, 38 f.
Augsburg, 1969, 127, 1970, 8 f.
Augustin, kirkefader, 1970, 13–44, 106.

- Bachmann, professor, 1969, 142.
 Baden, G. L., historiker, 1969, 24.
 Balslev, Charlotte, gift med Vald. Ammundsen, 1970, 113.
 Balslev, R., præst, 1970, 113.
 Bancke, Magnus, salmedigter, 1970, 50f.
 Bang, H. V. Th. F., sognepræst, 1970, 101.
 Bang, I. P., professor, 1970, 54, 79, 92, 108.
 Banner, Erik, rigsråd, 1969, 38, 40 f.
 Bardesanes, teolog, 1970, 22.
 Basel, 1969, 72
 Basilides, gnostiker, 1970, 22.
 Bayer, T. S., tysk historiker, 1969, 153, 165, 177 f.
 Beck, Vilhelm, sognepræst, 1970, 100.
 Bering, Vitus, historiker og digter, 1969, 152.
 Bernhard af Clairvaux, ordensstifter, 1970, 6.
 Beyer, Frode, biskop, 1970, 94.
 Bille, Eske, rigsråd, 1969, 45.
 Bille, Ove, biskop, 1969, 27, 33, 38, 43f.
 Bille, Torben, biskop, 1969, 27.
 Birkedal, Wilhelm, præst, 1970, 63.
 Birkerød, 1970, 2 f.
 Biron, russisk råd, 1969, 164.
 Bjerge herred, 1969, 194, 196 ff., 212.
 Bjørn, Johan, rigsråd, 1969, 38.
 Black, Peder, skriver, 1969, 36, 48.
 Bolin, Sture, historiker, 1969, 10, 15.
 Bolxovitinov, Evgenij, metropolit, 1969, 161 f., 168 f., 180.
 Branderup kirke, Nørre-Rangstrup herred, 1969, 151.
 Brandes, Georg, kritiker, litteraturhistoriker, 1970, 128.
 Brandt, C. J., kirkehistoriker, 1969, 80, 113.
 Bredal, Peter, søofficer, 1969, 152.
 Bregninge, Ærø, 1969, 206.
 Brenderup, Vends herred, 1969, 194.
 Brenz, Johannes, reformator, 1970, 13.
 Brix, Hans, litt.historiker, 1969, 54.
 Broby kirke, Alsted herred, 1970, 2.
 Brock, Niels, rigsråd, 1969, 38.
 Brockdorff, Ditlev, lensmand, 1969, 43f.
 Brorson, H. A., biskop, 1969, 155.
 Brylle, Odense herred, 1969, 204.
 Bucer, Martin, reformator, 1969, 70, 1970, 28.
 Buddeus, Joh. Franz, professor, 1969, 157.
 Bugenhagen, Johannes, reformator, 1970, 8 f., 17, 28, 31, 41, 43.
 Bølle, Mads, rigsråd, 1969, 38.
 Børglum herred, 1969, 239.
 Bøste, Tyge, adelsmand, 1969, 6, 17, 19–25.
 Båg herred, 1969, 194, 196 ff., 212.
 Calixt, pave, 1970, 42.
 Carpocrates, gnostiker, 1970, 22.
 Castiglione, Baldassare, Ital. forfatter, 1969, 118.
 Cerinth, gnostiker, 1970, 24.
 Christian III, dansk konge, 1969, 26–49, 116 f., 1970, 8, 51.
 Christensen, Aksel E., professor, historiker, 1969, 5.
 Christensen, C. A., historiker 1969, 1–25.
 Christensen, Henrik Dons, biskop, 1970, 131.
 Christensen, E. J., provst, 1970, 100.
 Christensen, I. C., kirkeminister, 1970, 112.
 Christensen, William, arkivar, historiker, 1969, 42.
 Chrysostomus, Oluf, biskop, 1969, 61.
 Chytræus, David, professor, 1970, 12.
 Clausen, H. P., professor, 1969, 217.
 Clemens VII, pave, 1969, 58.
 Colet, John, humanist, 1969, 50.
 Colorbasius, teolog, 1970, 24.
 Cramer, Daniel, professor, 1969, 130–151.
 Cruys, Cornelius, admiral, 1969, 152.
 Cœlestius, pelagianer, 1970, 25.
 Dagmar, dansk dronning, 1969, 54.
 Dahlerup, Troels, prof., historiker, 1969, 36.
 Dalby, Bjerge herred, 1969, 204.
 Dan, dansk konge, 1969, 1, 9.
 Davinde, Åsum herred, 1969, 203.

- d'Étaples, Lefèvre, humanist, 1969, 50, 58.
- Dietrich, Chr., rektor, 1970, 91.
- Dragstrup kirke, Morsø Nørre-herred, 1969, 148.
- Drigstrup, Bjerger herred, 1969, 202, 204, 215.
- Dronninglund herred, 1969, 239.
- Dueholm, Nykøbing M, 1969, 148.
- Eklund, P. G., professor, domprovst, 1970, 103, 106 f.
- Engelstoft, C. T., biskop, kirkehistoriker, 1969, 50, 52, 73.
- Engom kirke, Hatting herred, 1969, 149.
- Epiphanius, oldkirk. teolog, 1970, 22.
- Erasmus af Rotterdam, humanist, 1969, 50-77, 1970, 14.
- Erik I Ejegod, dansk konge 1969, 9.
- Erik IV Plovpenning, dansk konge, 1969, 1-25.
- Erik V Klipping, dansk konge, 1969, 5-7.
- Erik VI Menved, dansk konge, 1969, 7.
- Erlandsen, Jacob, ærkebiskop, 1969, 5.
- Erlangen, 1970, 88.
- Ernst af Braunschweig-Lüneburg, hertug, 1969, 27 f.
- Erslev, Kr., professor, historiker, 1969, 6, 20.
- Euripides, 1969, 119.
- Euseb, kirkehistoriker, 1970, 21.
- Ewald, Enevold, præst, 1969, 155.
- Feldvoss, Torkild, kontorchef, 1969, 238.
- Fenger, S. P., valgmenighedspræst, 1970, 89.
- Flacius, Mathias, reformator, 1970, 13f.
- Fleskum-Hornum herred, 1969, 239.
- Florinus, præst, gnostiker, 1970, 25.
- Fotinus, biskop, 1970, 25.
- Francke, August Hermann, professor, 1969, 158 f., 166, 182.
- Francke, Gotthilf August, professor, 1969, 159, 163 f., 166, 171, 178, 181.
- Frandsen, Ernst, professor, 1969, 78 f., 94 f., 109 f., 113, 116 f.
- Frank, Fr., tysk teolog, 1970, 72.
- Fraugde, Åsum herred, 1969, 203.
- Frederik I, dansk konge, 1969, 27, 33, 41 f., 49.
- Frederik II, dansk konge, 1970, 51.
- Frederik IV, dansk konge, 1969, 159.
- Freiburg, 1969, 72.
- Freylinghausen, J. A., tysk salmedigter, 1969, 168.
- Friis, Astrid, historiker, 1969, 26, 29, 44, 49.
- Friis, Johan, kansler, 1969, 26 f., 43, 45, 49.
- Frode Fredegod, dansk konge, 1969, 9-10.
- Funk, F. X., professor, 1970, 90.
- Fyns stift, 1969, 247.
- Gad, Tue, dr. phil., bibliotekar, 1969, 6-7, 14-15.
- Galtrup kirke, Morsø Nørre-herred, 1969, 147.
- Gavril, russ. metropolit, 1969, 176, 178.
- Geldenhauer, Gerhard, humanist, 1969, 70 f.
- Gerhardt, Johann, tysk teolog, 1969, 149.
- Germanus, biskop, helgen, 1970, 5.
- Gertz, M. Cl., filolog, 1969, 2, 4.
- Gestelev, Salling herred, 1969, 194.
- Gierow, Krister, bibliotekar, dr., 1969, 78, 87, 103.
- Giese, Burchard, rådmænd, 1969, 154.
- Gjellerup, S. M., bibliotekar, 1970, 87.
- Gjevnøe, H. P. H., præst, 1970, 81.
- Gosmer, Hads herred, 1970, 2.
- Gottorp, 1969, 46.
- Gottschick, J., professor, 1970, 90.
- Gregor III, Pave, 1970, 31.
- Grenå, Morten Pedersen, præst, 1970, 10, 18.
- Grundtvig, N. F. S., præst, digter, 1970, 54 f., 79, 110.
- Grüner-Nielsen, H., arkivar, 1969, 90.
- Gudmand-Høyer, T., præst, 1970, 73.
- Gudme herred, 1969, 194, 197 ff., 213.
- Gudmundsen, Lave, ridder, 1969, 3, 19.
- Gundal, Anders, maler, 1969, 148.

- Gustav Vasa, konge, 1969, 31, 65.
 Gyldenstjerne, Anna, adelsdame, 1970, 48.
 Gyldenstjerne, Knud Henriksen, rigsråd, 1969, 38.
 Gyldenstjerne, Mogens, rigsråd, 1969, 27.
 Gøye, Birgitte, adelsdame, 1970, 49.
 Gøye, Mogens, rigshofmester, 1969, 27, 33, 38 f., 44 f.
- Haderslev stift, 1969, 247.
 Halle, 1969, 154 f., 160 f., 167.
 Hamborg, 1969, 43.
 Hamsfort, Cornelius, læge og historiker, 1969, 5.
 Hansen, Albret, rektor, 1969, 111.
 Harald, dansk konge, 1969, 9–10.
 Harald Blåtand, dansk konge, 1969, 18.
 Harnack, Adolf von, tysk teolog, 1970, 79, 94.
 Hassing herred, 1969, 239.
 Hassø, Arthur G., historiker, 1969, 28f.
 Haven, Peter von, professor, 1969, 152, 173, 175, 183.
 Hegler, A., professor, 1970, 90.
 Heiberg, Knud, kirkehistoriker, 1970, 89.
 Heilesen, Henning, historiker, 1969, 32.
 Heise, A., historiker, 1969, 29, 33, 38f.
 Heise, C. A. L., historiker, rektor, 1970, 87.
 Helgesen, Poul, bibelhumanist, 1969, 30, 50–77.
 Hellum herred, 1969, 239.
 Helsingør, St. Olai kirken i, 1969, 80.
 Helsingør stift, 1969, 247.
 Helvidius, oldkirkl. teolog, 1970, 26.
 Hemmingsen, Niels, teolog, 1969, 84, 97. 1970, 12, 48 f.
 Heraclius, oldkirk. teolog, 1970, 27.
 Herlufsholm, 1970, 47.
 Hildegard af Bingen, 1970, 3 f.
 Hillerslev herred, 1969, 239.
 Hindsted herred, 1969, 239.
 Hipping, A. J., religionslærer, 1969, 172.
 Hippolyt, kirkefader, 1970, 6.
 Hirnkofen, Wilhelm von, tysk forf., 1969, 118.
 Hjelt, A. C. M., professor, 1970, 96.
 Hjortholm, 1969, 30.
 Hoffmann, Melchior, prædikant, 1970, 29.
 Hoffmeyer, H., stiftsprovst, 1970, 92, 97.
 Holberg, Ludvig, digter, historieskriver, 1969, 24. 1970, 62.
 Holgersen, Bjørn, maler, 1969, 147.
 Holm, P. E., professor, 1970, 103.
 Horne, Salling herred, 1969, 205.
 Horns herred, 1969, 239.
 Horsens, klosterkirken i, 1969, 149.
 Hugo, Johannes, tysk præst, 1969, 102.
 Huitfeldt, Arild, historieskriver, 1969, 23, 26, 44 f.
 Humble, Sønder herred, 1969, 206.
 Hundborg herred, 1969, 239.
 Hvetbo herred, 1969, 239.
 Hvidkilde, Sunds herred, 1969, 31.
 Hygom, Frøs herred, 1970, 47.
 Häring, Th., professor, 1970, 90.
 Høffding, Harald, professor, filosof, 1970, 73.
 Højst, Slogs herred, 1969, 155.
- Iversen, Peder, kannik i Lund, 1969, 58.
- Jacobsen, J. C., professor, 1970, 86, 100, 102, 106.
 Jacobsen, Lis, dr. phil., 1970, 13.
 Jan af Lorraine, kardinal, 1969, 69.
 Jannerup kirke, Hundborg herred, 1969, 145.
 Javorskij, Stefan, metropolit, 1969, 163, 176.
 Jena, 1969, 154 f., 161 f.
 Jennis, Lucas, forlægger, 1969, 142.
 Jensen, A., sognepræst, 1970, 101.
 Joachimsdalen, 1969, 83.
 Jovianus, munk, 1970, 27.
 Jørgensen, A. D., historiker, 1969, 15, 20.
 Jørgensen, Ellen, historiker, 1969, 1, 3, 5, 20.
 Jørgensen, Niels, præst i Malmø, 1969, 86.

- Kamenskij, Bantyt, russ. embedsmand, 1969, 180.
- Karl V, tysk kejser, 1970, 9 f.
- Katharina I, af Rusland, 1969, 163 f.
- Kiel, 1969, 161.
- Kierkegaard, Søren, filosof, 1970, 54.
- Kjer herred, 1969, 239.
- Kjærbye, Johanne, gift med E. J. Christensen, 1970, 101.
- Klovborg-Tyrsting, Vrads herred, 1970, 113.
- Knislinge, Skåne, 1970, 2.
- Knud II den hellige, dansk konge 1969, 9.
- Knud VI, dansk konge, 1969, 4.
- Knud Lavard, hertug, 1969, 10.
- Knudsen, Hans, historiker, 1969, 34, 37.
- Koch, Bodil, fhv. kirkeminister, 1970, 124.
- Koch, Hal, professor, 1969, 10, 187, 1970, 128 f.
- Kolde, Th., professor, 1970, 91.
- Kornerup, Bj., overarkivar, dr. theol., 1970, 31.
- Kornerup, Jacob, maler og arkæolog, 1969, 23.
- Krabbe, Tyge, rigsråd, 1969, 38.
- Krag, Niels, kgl. historiograf, 1969, 44 f.
- Krarup, F. C., præst, 1970, 81, 116.
- Kristoffer, dansk konge, 1969, 3, 5, 7-12.
- Kristoffer, greve af Oldenburg, 1969, 30, 47.
- Krummedige, Erik, rigsråd, 1969, 27, 44 f.
- Krumpen, Stygge, biskop, 1969, 32, 47.
- Kruse, R. H., konservator, 1969, 147.
- Kværndrup, Sunds herred, 1969, 205.
- København, 1969, 26.
- København, universitetet i, 1969, 221-235. 1970, 131-135.
- Köberle, J., professor, 1970, 96.
- Køge, 1969, 46.
- Langebek, Jacob, gehejmearkivar, historiker, 1969, 7, 24.
- Langeland, 1969, 194.
- Langheins, Anna, borger i Tønder, 1969, 154.
- Langheinz, Joh. Fr., rådmænd, 1969, 154.
- Larsen, Peter, se Skræppenborg.
- Laurensen, Peder, evang. prædikant, 1969, 51.
- Lausanne, 1970, 3.
- Lausten, M. Schwarz, kirkehistoriker, 1970, 8, 13, 14, 18.
- Lauterbeck, Georg, tysk forf., 1969, 118.
- Lauterwald, Mathias, tysk teolog, 1970, 14.
- Leibniz, G. W., tysk filosof, 1969, 160.
- Leiden, Johan von, gendøber, 1970, 30.
- Lestoqc, greve, 1969, 169 f.
- Leyl, Frederik, rådmænd, 1969, 93.
- Limburg, 1970, 3.
- Linck, Wenzeslaus, præst, 1970, 50.
- Lindhardt, P. G., prof., kirkehistoriker, 1969, 51 f., 59, 216. 1970, 58, 72, 80, 101 f.
- Lindskrog, Chr., præst, 1970, 66, 71.
- Lolland-Falsters stift, 1969, 248.
- Longelse, Sønder herred, 1969, 206.
- Ludolf, H. W., tysk pietist, 1969, 160.
- Lund, i Sverige, 1969, 3.
- Lunde herred, 1969, 194.
- Lunge, Ove, rigsråd, 1969, 27, 44 f.
- Luther, Martin, reformator, 1969, 50, 55, 66 f., 73. 1970, 13 f., 50, 56, 73-77, 94.
- Lybæk, 1969, 43.
- Lyngsjö, Skåne, 1970, 2.
- Lyskander, Claus Chr., digter, historiker, 1969, 177.
- Løgumkloster, 1969, 155.
- Laale, Peder, ordsprogssamler, 1969, 116.
- Mackeprang, M., museumsinspektør, dr. phil., 1970, 1 f., 6.
- Madsen, Peder, professor, biskop, 1970, 72 f., 85-116, 103.
- Magnus den gode, dansk konge, 1969, 9.
- Malling, Anders, salmehistoriker, 1970, 48.

- Mani, stifter af manikæismen, 1970, 28.
 Marburg, 1970, 2.
 Margrethe, dansk dronning, 1969, 1, 3, 16.
 Maria, Jesu moder, 1970, 5 f., 21.
 Mariager, Jacob Pedersen, præst, 1970, 12.
 Markion, teolog, 1970, 33.
 Marstal, Ærø, 1969, 206.
 Martensen, H. L., professor, 1970, 55, 110.
 Mason, A. J., eng. teolog, 1970, 109.
 Mathesius, Johannes, tysk teolog, 1969, 81 f., 88, 97 f.
 Matlock, i England, 1970, 109.
 Melanchthon, Philip, reformator, 1970, 9 f., 12 f.
 Menius, Justus, reformator, 1970, 14.
 Mikkelsen, Hans, borgmester, 1969, 62, 64.
 Milano, 1970, 89.
 Moissac, 1970, 3.
 Molbech, Chr., etatsråd, 1969, 24.
 Moltesen, L. J., historiker, udenrigsminister, 1970, 92, 97.
 Montanus, teolog, 1970, 23.
 Montenay, Georgette de, forfatter, 1969, 131.
 Moritz, hertug af Sachsen, 1969, 117.
 Morsø Nr. herred, 1969, 239.
 Morsø Sdr. herred, 1969, 239.
 Moskva, 1969, 156, 166 f.
 Mott, J., generalsekretær, 1970, 111.
 Moule, H. C. G., biskop, 1970, 113.
 Munk, Iver, biskop, 1969, 27.
 Munk, Mogens, rigsråd, 1969, 38.
 Munk, Oluf, biskop, 1969, 35, 38.
 Munkebo, Bjerger herred, 1969, 202, 204.
 Mygind, H. J. H., præst, 1970, 111.
 Müller, historiograf, 1969, 153.
 Müller, K., professor, 1970, 97.
 München, 1970, 89.
 Münnich, tysk general, 1969, 164.
 Mynster, J. P., biskop, 1969, 184.
 Møller, Heinrich, maler, 1969, 149.
 Møller, H. L., præst, 1970, 54.
 Møller, Otto, præst, 1970, 53–84.
 Mörlin, Joachim, tysk teolog, 1970, 14.
 Nedergaard, Paul, præst, kirkehistoriker, 1969, 241.
 Never, Heinrich, gendøber, 1970, 28.
 Niels, dansk biskop, 1969, 5.
 Nielsen, Frederik, professor, 1970, 85–87, 94, 97, 103, 106 f.
 Nielsen, Lauritz, bibliotekar, 1970, 47, 52.
 Noetius, teolog, 1970, 35.
 Nors kirke, Horns herred, 1969, 145.
 Novatian, teolog, 1970, 35, 106.
 Novikov, N. I., forf., 1969, 177.
 Nygaard, Christen, gårdmand, 1970, 113.
 Nørlund, Poul, direktør, dr. phil., 1969, 6.
 Nørre Lyndelse, Åsum herred, 1969, 203.
 Nørup kirke, Tørrild herred, 1969, 148.
 Odenius, O., historiker, 1970, 2.
 Odense, 1969, 186.
 Olrik, J., historiker, 1969, 1 f., 20–21.
 Origenes, kirkefader, 1970, 35.
 Ostermann, kansler, 1969, 164, 170.
 Oxe, Johan, rigsråd, 1969, 38.
 Palladius, Niels, biskop, 1970, 13, 18.
 Palladius, Peder, biskop, 1969, 97. 1970, 12–45.
 Paludan-Müller, Caspar, historiker, 1969, 44.
 Paulos af Samosata, biskop, 1970, 37.
 Paus, J. W., translator, 1969, 165, 175.
 Pedersen, Christiern, humanist, 1969, 23.
 Pedersen, Morten, se Grenå.
 Pedersen, N. J. Green, stud. mag., 1970, 10, 14, 19.
 Pein, Johan, admiral, 1969, 27–28.
 Pelagius, munk, 1970, 37.
 Peter II, czar, 1969, 163 f.
 Peter den Store, russisk regent, 1969, 154, 160, 163.
 Petersen, Henry, arkæolog, 1969, 23, 195.
 Petri, Olaus, reformator, 1969, 97.
 Petrovna, Elisabeth, russ. fyrstinde, 1969, 153, 169 f., 177.
 Pius II, pave, 1969, 118.
 Podebusk, Claus, rigsråd, 1969, 38.
 Podebusk, Predbjørn, rigsråd, 1969, 38.

- Pokrovskij, M. N., historiker, 1969, 170.
- Pontoppidan, Erich, biskop, historiskriker, 1969, 23, 143, 184.
- Pontoppidan, Morten, præst, 1970, 79 f., 101, 113.
- Prenter, Regin, professor, 1970, 68 f.
- Priscillianus, munk, 1970, 39, 106.
- Prokopović, Feofan, ærkebiskop, 1969, 154, 164 f.
- Pust, Tyge, adelsmand, 1969, 19–25.
- Refs herred, 1969, 239.
- Regner, biskop af Odense, 1969, 6.
- Resen, Hans Poulsen, biskop, 1970, 13.
- Rested kirke, Morsø Sønderherred, 1969, 148.
- Ribe, 1969, 27.
- Ribe stift, 1969, 248.
- Ribisch, Abel, tjener, 1969, 122.
- Ritschl, A., teolog, 1970, 116.
- Robinson, J. Armitage, dean, 1970, 111.
- Rolfsted, Åsum herred, 1969, 203.
- Rollenhagen, Gabriel, digter, 1969, 133 f.
- Rom, S. Sabina i, 1970, 3.
- Rosenkrantz, Holger, adelsmand, teolog, 1969, 130, 132. 1970, 87 f.
- Rosenkrantz, Holger Holgersen, adelsmand, 1969, 36, 48.
- Rosenkrantz, Oluf Nielsen, rigsråd, 1969, 38.
- Rosensparre, Berette, 1970, 48.
- Roskilde, 1969, 27, 46.
- Roskilde stift, 1969, 248.
- Rothmann, Bernhard, præst, 1970, 29.
- Runge, Jacob, professor, 1970, 10.
- Rützow, L. B., forstander, 1970, 110.
- Rønnow, Ejler, rigsråd, 1969, 38.
- Rønnow, Joachim, biskop, 1969, 26–49.
- Rønnow, Markvard, rigsråd, 1969, 31.
- Rørdam, H. F., historiker, 1969, 27, 37, 110 f. 1970, 49, 52, 103, 106 f.
- Rørdam, Th. Skat, biskop, 1970, 55 f., 70, 103.
- Rörer, Georg, præst, 1970, 14.
- Sabellius, Markus, italiensk humanist, 1969, 114.
- Salling herred, 1969, 194, 197 ff., 213.
- Salomonsen, Børge, amanuensis, 1970, 43.
- Salomonsen, Per, religionssociolog, 1970, 130.
- Samuel, Rabbi, 1970, 43.
- Sankt Petersborg, 1969, 153, 156, 161.
- Saxo, historieskriver, 1969, 18.
- Schack, A., sognepræst, 1970, 91.
- Schanz, P. V., professor, 1970, 90.
- Scharling, C. H., professor, 1970, 86, 88, 98, 103 f., 107.
- Schat-Petersen, L. W., professor, 1970, 86, 97, 103, 107 f.
- Schiemer, Leonhart, salmedigter, 1970, 50.
- Schlatter, A. von, professor, 1970, 90.
- Schleiermacher, Fr. D. E., tysk teolog, 1970, 75 f.
- Schlözer, A. L., tysk historieskriver, 1969, 153, 174.
- Schmitt, Ludwig, kath. kirkehistoriker, 1969, 51, 58.
- Schumacher, Andreas, kabinetssekretær, amtmand, 1970, 8.
- Schwenk, Lorentz, tysk bogtrykker, 1969, 88.
- Schöne, Albrecht, professor, 1969, 126 f.
- Sdr. Hygom kirke, Nørre-Rangstrup herred, 1969, 151.
- Seitz, Peter, bogtrykker, 1970, 12.
- Sellius, Adam Burchard, historieskriver, 1969, 152–183.
- Sellius, Friedrich Adam, borger i Tønder, 1969, 154.
- Selnecker, Nicolaus, præst, 1969, 95.
- Sennels kirke, Hillerslev herred, 1969, 144.
- Servetus, Michael, læge, prædikant, 1970, 36.
- Simmerbølle, Langeland Nørre herred, 1969, 202, 206.
- Simris, Skåne, 1970, 2.
- Skam herred, 1969, 194.
- Skjalm Hvide, adelsmand, 1969, 22.
- Skovby herred, 1969, 194, 196 ff.
- Skovgaard-Petersen, Inge, historiker, 1969, 18.

- Skovkloster, (Herlufsholm), Øster-Flak-købjerg herred, 1969, 37.
- Skræppenborg, Peter Larsen, lægprædikant, 1969, 195, 202.
- Skyum-Nielsen, Niels, prof., historiker, 1969, 5, 37.
- Skaar, J. N., salmehistoriker, 1970, 46.
- Skårup, Sunds herred, 1969, 205.
- Sorø, 1969, 22–23.
- Spandemager, Hans Olufsen, dansk reformator, 1970, 48, 51.
- Spangenberg, Cyriacus, tysk forf., 1969, 103 f., 109 f.
- Spener, Philipp Jacob, provst, 1969, 160.
- Stahl, I. Chr., professor, 1969, 182.
- Standonck, Jean, humanist, 1969, 50.
- Stegemeier, Henri, litteraturhistoriker, 1969, 126 f.
- Steenstrup, Sunds herred, 1969, 205.
- Stephanius, St., historieskriver, 1969, 2.
- Sthen, Hans Christensen, salmedigter, 1969, 78–125.
- Strange, John, amanuensis, 1970, 39.
- Strassbourg, 1970, 2, 6.
- Strobios, se Strøby.
- Struense, læge, 1969, 169.
- Strøby, Mathias, præst, 1970, 49.
- Stubberup, Bjerger herred, 1969, 204.
- Suhm, P. F., historiker, 1969, 24.
- Sunds herred, 1969, 197 ff., 213.
- Svave, Peder, rigsråd, 1969, 43.
- Svend Iveskæg, dansk konge, 1969, 18.
- Svendborg, 1969, 186.
- Syv, Peder, ordsprogssamler, 1969, 116.
- Søby, Ærø, 1969, 206.
- Sønder Højrup, Vinding herred, 1969, 205.
- Sørensen, Villads, 1969, 36.
- Tausen, Hans, biskop, 1969, 30, 32.
- Terents, romersk komediedigter, 1969, 120.
- Thierry, P., sociolog, 1969, 246.
- Thomissøn, Hans, salmedigter, 1970, 46–52.
- Thorgaard, Jørgen, religionssociolog, 1969, 241.
- Thrane, Jens J., maler, 1969, 144, 148.
- Thrane, Mogens Christian, maler, 1969, 148.
- Thrane, Thøger, maler, 1969, 148.
- Thyra, dansk dronning, 1969, 9.
- Thyssen, Anders Pontoppidan, docent, 1969, 187, 188, 217. 1970, 58 f.
- Tommerup, Odense herred, 1969, 204.
- Torm, F. Th., professor, 1970, 90, 97, 99, 106 f.
- Torup kirke, Vester Han herred, 1969, 143.
- Trankebar, 1969, 159.
- Trolle, Gustav, biskop, 1969, 30.
- Trolle, Herluf, admiral, 1970, 12.
- Tullebølle, Langeland Nørre herred, 1969, 206.
- Tübingen, 1970, 89 f.
- Tychsen, Lorenz, borgmester, 1969, 154.
- Tønder, 1969, 154 f., 162, 182 f.
- Tårup, Fjends herred, 1970, 54.
- Uffe, dansk sagnkonge, 1969, 9.
- Ugerup, Aksel, rigsråd, 1969, 38.
- Urne, Johan, rigsråd, 1969, 31.
- Urne, Lage, biskop, 1969, 31, 42.
- Urs Graf, kobberstikker, 1970, 6.
- Ussing, Henry, stiftsprovst, 1970, 72f.
- Vedel, Anders Sørensen, historieskriver, 1969, 5.
- Vaenius, Otho, digter, 1969, 129.
- Valdemar I, dansk konge, 1969, 4, 9.
- Valdemar II Sejr, dansk konge, 1969, 2–3, 8–14.
- Walther, Georg, tysk præst, 1969, 86f., 91 f., 101, 109.
- Vedbygaard, Løve herred, 1970, 109.
- Weibull, Curt, historiker, 1969, 10, 15.
- Weibull, Lauritz, historiker, 1969, 10, 112, 125.
- Weise, G. F., præst, 1969, 164.
- Weiszäcker, K. H. van, professor, 1970, 90.
- Veltheim, Christoffer von, adelsmand, 1969, 43 f.
- Vends herred, 1969, 194, 196 ff., 213.
- Vennebjerg herred, 1969, 239.
- Vermund, dansk sagnkonge, 1969, 9.

- Vester Egede kirke, Tybjerg herred, 1970, 1 ff.
- Vester Hanherred, 1969, 239.
- Viborg, 1969, 3.
- Viborg, søndre sogns kirke i, 1969, 149.
- Viborg stift, 1969, 249.
- Widding, S., præst, 1969, 78.
- Wiegand, Fr., professor, 1970, 96.
- Wilhelm, abbed, 1969, 16.
- Vincent, Ove, biskop, 1969, 43.
- Wind, C. J., præst, 1969, 195.
- Vinding herred, 1969, 194, 197 ff., 213.
- Winnington-Ingram, A. F., biskop, 1970, 112.
- Winter, Eduard, forfatter, 1969, 159 f., 162 f.
- Wisch, Jørgen van der, lensmand, 1969, 46.
- Wittenberg, 1970, 12.
- Vogt, Otto, kirkehistoriker, 1970, 8.
- Voldum, Jens, præst, 1970, 80 f.
- Wolf, Chr., filosof, 1969, 158.
- Wolgast, Eike, tysk kirkehistoriker, 1970, 8.
- Volz, Hans, professor, 1970, 8.
- Wordsworth, J., eng. kirkehistoriker, 1970, 110.
- Vormordsen, Frans, evang. prædikant, 1969, 51, 60 f.
- Vrigstedkær, Bjerre herred, 1969, 36.
- Väte, Gotland, 1970, 2.
- Zahn, A., præst, 1970, 91.
- Zahn, Th., professor, 1970, 91, 95.
- Æbelholt kloster, 1969, 37.
- Ægidius, Bertel Christian, præst, 1969, 155.
- Ærø, 1969, 194, 197 ff.
- Øster Hanherred, 1969, 239.
- Øster Hoby, Skåne, 1970, 2.
- Ålborg, 1969, 238 f.
- Ålborg, Budolfi kirke i, 1969, 148, 1970, 2.
- Århus, 1969, 27.
- Århus stift, 1969, 249.
- Århus, universitetet i, 1970, 131-135, 221-235.
- Aarslev, Vinding herred, 1969, 194, 205.
- Åsum herred, 1969, 194, 196 ff., 212.

Institut for Dansk Kirkehistorie

Københavns Universitet

Vodroffsvej 8, 1900 København V. – Telf. 21 72 72

Institut for Dansk Kirkehistorie, der blev oprettet i 1956, er et forskningscentrum, hvorfra det er tanken at organisere og igangsætte en systematisk udforskning af den danske kirkes historie. Desuden udgiver Institutet »Kirkehistoriske Studier« og en række andre publikationer.

I serien »Kirkehistoriske Studier« er hidtil udkommet:

- 1956: 1. *H. P. Christensen*: St. St. Blichers Tro. 134 s. (*Udsolgt*).
- 1957: 2. *S. Giversen*: Sandhedens Evangelium. 123 s. (*Udsolgt*).
- 1958: 3. *K. Banning*: En Landsbylærer. Skolelærer Rasmus Sørensens ungdom og lærergerning 1799–1844. 131 s. (*Udsolgt*).
4. *K. Banning*: Degnekristne. En studie over den gudelige vækkelse på Sydvestsjælland med særligt henblik på skolelærer Rasmus Sørensens virke, 357 s. Disputats. (*Udsolgt*).
5. *Kaj Baagø*: Magister Jacob Christian Lindberg. 380 s. Disputats. (*Udsolgt*).
- 1959: 6. *N. O. Jensen*: Luthers Gudstro. 235 s. (*Udsolgt*).
- 1960: 7. *P. G. Lindhardt*: Breve fra F. C. Krarup til Lyder Brun. 209 s. Kr. 13,50.
8. *K. Banning*: Forsamlinger og Mormoner. Redegørelserne fra gejstligheden i Sjælland stift for den gudelige forsamlingsbevægelse og mormonismen i henhold til biskop H. L. Martensens cirkulære af 16. juni 1854. 302 s. (*Udsolgt*).
9. *N. Thomsen*: De stærke Jyder og Haugianerne. Breve fra en vækkelse. 128 s. (*Udsolgt*).
10. *Et Kirkeskifte*. Studier over brydninger i dansk kirke- og menighedslev i det nittende århundrede under redaktion af Hal Koch. 403 s. (*Udsolgt*).
- 1961: 11. *Johs. Pedersen*: Fra Friskolens og Bondehøjskolens første Tid. 153 s. (*Udsolgt*).
12. *Arne Schmidt*: L. P. Larsen's Teologi og Missionssyn. 78 s. (*Udsolgt*).
13. *K. E. Bugge*: Teologi og Pædagogik historisk belyst. 189 s. (*Udsolgt*).
14. *K. Gjæsing*: En missionspioner. H. P. Børresens liv med særligt henblik på hans missionsvirksomhed. Disputats. 380 s. (*Udsolgt*).

- 1962: 15. *Curt Hahn Kristensen*: Seminarium Pædagogicum. Det pædagogiske Seminarium ved Københavns Universitet 1800–1811. 109 s. (*Udsolgt*).
- 1963: 16. *Paul C. Nyholm*: A Study in Immigrant History: The Americanization of the Danish Lutheran Churches in America. 480 s. (*Udsolgt*).
17. *Emil Larsen*: Urovækkeren Mogens Abraham Sommer med særligt henblik på Haderslevtiden. 211 s. (*Udsolgt*).
- 1963: 18. *T. Dahlerup*: Studier i senmiddelalderlig dansk kirkeorganisation. 186 s. (*Udsolgt*).
19. *K. E. Bugge* (red.): Tro og Tale. Studier over Hans Tausens Postil. 240 s. (*Udsolgt*).
- 1965: 20. *H. B. Hansen*: Fynske Præstekonventer. Studier over den fynske geistlighed 1809–1848. 224 s. Kr. 13,25.
21. *N. H. Søb*: Dansk teologi siden 1900. 240 s. Kr. 24,50.
- 1966: 22. *Vello Helk*: Laurentius Nicolai Norvegus S. J. En biografi med bidrag til belysning af romerkirkens forsøg på at genvinde Danmark-Norge i tiden fra reformationen til 1622. Disputats. 517 s. Kr. 51,20.
23. *Gustav Brøndsted*: Historie og Evangelium. Afhandlinger, Foredrag og Udkast. Udgivet og indledt af Niels Thomsen. 609 s. Kr. 48,95.
24. *Søren Kierkegaard læst af K. Olesen Larsen*. I. Artikler fra »Tidehverv« (275 s.), II. Efterladte Arbejder (260 s.). With summaries in English. Bd. I–II. Kr. 56,25.
- 1967: 25. *Enok Mortensen*: The Danish Lutheran Church in America. The History and Heritage of the American Evangelical Lutheran Church. 320 s. (6,50 \$). Forlag: Board of Publication, Lutheran Church in America, Philadelphia, USA. Bestilles gennem boghandelen på det amerikanske forlag. Ingen rabat).
26. *K. Olesen Larsen*: At være Menneske. Udvalgte arbejder. Bd. I–II. Kr. 67,50.
- 1968: 27. *Martin Schwarz Lausten*: Biskop Niels Palladius. Et bidrag til den danske kirkes historie 1550–60. 205 s. Kr. 22,50.
28. *Bjørn Kornerup*: Biskop Hans Poulsen Resen II. Udgivet ved Vello Helk. 250 s. Kr. 47,00.

Andre udgivelser:

- 1960: *A. Pontoppidan Thyssen* (red.): Vækkelsernes frembrud i Danmark i første halvdel af det 19. århundrede. Bd. I, indeholdende: Indledning ved A. Pontoppidan Thyssen, og Vækkelse og kirkeliv i København og omegn i første halvdel af det 19. århundrede, ved Kaj Baagø. 30 + 203 s. Kr. 18,00 (indb.). (Dette værk fås kun indbundet).
- 1961: *Jakob Rod*: Folkereligion og kirke. 124 s. (*Udsolgt*).
- A. Pontoppidan Thyssen* (red.): Vækkelsernes frembrud. Bd. II indeholdende Knud Banning: De Sjællandske Vækkelser. 202 s. Kr. 18,00.

- 1962: *Liss Davidsen* (udg.): *Krigerliv og Bondesind. Erindringer fra Treårskrigen af Møller Peder Christensen.* 216 s. (*Udsolgt*).
- Lis Jacobsen og Holger Brøndsted* (udg.): *En ungdomsbrevveksling mellem P. Munch og J. P. Jacobsen 1889–1901.* Bd. I–II. 362 + 306 s. Kr. i alt 66,95.
- Erica Simon*: *De l'union culturelle du Nord. Fransk kommenteret oversættelse af N. F. S. Grundtvig »Om Nordens videnskabelige Forening«.* 202 s. (*Udsolgt*).
- 1962: *A. Pontoppidan Thyssen* (red.): *Vækkelsernes frembrud etc.* Bd. VI, indeholdende: *Indledning ved A. Pontoppidan Thyssen, og Den Baptistiske vækkelse i Nordjylland ved Henry Petersen.* 198 s. Kr. 18,00.
- 1962–64: *Luthers Skrifter i Udvalg* ved Torben Christensen, Niels Nøjgaard, E. Thestrup Pedersen og Regin Prenter. Bd. I (1962): *De reformatoriske Hovedskrifter.* Bd. II (1963): *Skrifter om Kirke og Gudstjeneste.* Bd. III (1964): *Bibelfortolkning og Prædikener.* Bd. IV (1964): *Evangelium og Samfundslov.* Kr. i alt 225,00 (uindb.). Kr. 360,00 (indb.). Bindene sælges ikke enkeltvis.
- 1964: *Religionshistorisk brevveksling.* Udg. af Lis Jacobsen og Holger Brøndsted. 306 s. Kr. 36,00.
- T. Gudmund-Høyer*: *Kritik af et Kirkesyn.* 191 s. (*Udsolgt*).
- A. Pontoppidan Thyssen* (red.): *Vækkelsernes frembrud i Danmark i første halvdel af det 19. århundrede.* Bd. III, 1–2, indeholdende: *De fynske vækkelser. Herrnhutismen, forsamlingsbevægelsen og den langlandske vækkelse.* Af Knud Ottosen, Johannes Pedersen og Anders Pontoppidan Thyssen. 441 s. i 2 bd. Kr. 37,15.
- 1965: *K. E. Bugge*: *Skolen for Livet. Studier over N. F. S. Grundtvigs pædagogiske tanker.* Disputats. 377 s. Kr. 33,75.
- Børge Ørsted*: *J. P. Mynster og Heinrich Steffens.* Disputats. 694 s. Kr. 67,50.
- 1966: *Jens Glebe Møller*: *Doctrina secundum pietatem.* Holger Rosenkrantz den Lærdes teologi. Disputats. 187 s. Kr. 38,25.
- 1967: *A. Pontoppidan Thyssen* (red.): *Vækkelsernes frembrud i Danmark i første halvdel af det 19. Aarhundrede.* Bd. IV. *De ældre jyske Vækkelser, indeholdende: Brødremenigheden (ved Anders Pontoppidan Thyssen), De stærke Jyder (ved Herluf Hegnsvad).* 286 s. Kr. 30,40.
- 1968: *K. E. Bugge* (udg.): *Grundtvigs Skoleverden i tekster og udkast.* Bd. I og II, 304 + 342 s. Pris ialt kr. 84,40.
- Troels Dahlerup*: *Det danske Sysselprovsti i Middelalderen (Disputats),* 410 s. Kr. 60,75.
- 1969: *Anne Riising*: *Danmarks middelalderlige Prædiken (Disputats),* 528 s. Pris kr. 74,25.
- 1970: *A. Pontoppidan Thyssen* (red.): *Vækkelsernes frembrud etc.* Bd. V. *De senere jyske vækkelser ved F. O. Overgaard og A. Pontoppidan Thyssen.* Pris kr. 40.— 225 s.

1970: Skrifter fra Reformationstiden, bind I, indeholdende En Håndbog for sognepræster (1535) og Johannes Bugenhagen: En gudelig formaning for sognepræster (1527). Udg. ved Martin Schwarz Lausten og Inger Bom. Ca. 120 s. Pris ca. kr. 15.— Udk. ca. 1. august.

Rabatordning:

Opmærksomheden henledes på, at alle medlemmer af »Selskabet for Danmarks Kirkehistorie« kan forudbestille de fleste skrifter, der udsendes af Institut for dansk Kirkehistorie, og derved opnå en rabat på ca. 33%. Meddelelse om, hvilke bøger, der kan forudbestilles, følger sædvanligvis med Kirkehistoriske Samlinger. Bestillingerne indsendes til Institut for dansk Kirkehistorie. Efter forudbestillingsfristens udløb ekspederes bøgerne kun af G. E. C. Gad's forlag, og kan kun købes i boghandelen til almindelig bogladepris. Det må forudses, at enkelte skrifter, som helt eller delvis bekostes af forfatterens eller udgiverens egne midler, kan blive undtaget fra rabatordningen. På disse skrifter vil der ikke blive udsendt subscriptionsindbydelser. Desuden gøres medlemmerne opmærksom på, at Selskabet ligger inde med diverse årgange af tidligere udsendte Kirkehistoriske Samlinger fra året 1857 ff. Henvendelse herom rettes til Selskabets sekretær, Institut for dansk Kirkehistorie, Vodroffsvej 8, 1900 København V.